

PRZYJECHAŁEM do Londynu z Kairu ćwierć wieku temu, zamierzając poświęcić większość czasu na próby ustanowienia powiązań między Biblią a tym, co wiemy z różnych źródeł o historii Egiptu. Wybór Londynu został podyktowany o wiele lepszymi ośrodkami badawczymi, które tam się znajdowały. Początkowo, zarabiając na życie nauczaniem języka arabskiego, rozpocząłem intensywny kurs nauki. Zapisalem się do Egypt Exploration Society i spędziłem sześć lat na zapoznawaniu się ze starożytną historią mojego kraju i opanowywaniu hieroglifów. Nauczyłem się również języka hebrajskiego i studiowałem Biblię. Jednak gdy próbowałem wykorzystać tę wiedzę, stanąłem przed tym samym problemem, który przez ponad wiek wprawiał uczonych w osłupienie – ustaleniem punktu wyjścia poprzez zidentyfikowanie ważnej postaci biblijnej jako ważnej postaci w historii Egiptu. Kim był Józef, patriarcha, który sprowadził plemię Izraela z Kanaanu do Egiptu? Kim był bezimienny faraon, który mianował go starszym ministrem, faktycznym władcą kraju w imieniu króla? Kim był Mojżesz? Jeśli, jak sądziłem, Stary Testament był zasadniczo dziełem historycznym, postaci pojawiające się w jego opowieściach musiały odpowiadać postaciom z historii Egiptu. Minęło kolejne piętnaście lat, zanim natknąłem się na kluczową wskazówkę (w tym, co z perspektywy czasu wydaje się momentem natchnienia) osadzoną w tekście biblijnym tak znajomym, że trudno mi było uwierzyć, że jej znaczenie nie uderzyło mnie wiele lat wcześniej. Wspomniany fragment znajduje się w Księdze Rodzaju. Jak nam powiedziano, bracia patriarchy Józefa sprzedali go w niewolę w Egipcie, gdzie w wyniku zinterpretowania snu faraona o siedmiu dobrych latach, po których miało nastąpić siedem lat chudych, został mianowany starszym ministrem króla. Później bracia odwiedzili Egipt dwukrotnie w czasach głodu w Kanaan. Za drugim razem Józef ujawnił im swoją tożsamość, ale powiedział im uspokajająco, że nie powinni obwiniać się za sprzedanie go w niewolę, ponieważ „to nie oni go tu wysłali, ale Bóg; i uczynił mnie ojcem dla faraona (Rdz 45:8).”

Ojciec faraona! Od razu pomyślałem – i jak powiedziałem, nie mogłem zrozumieć, dlaczego nie skojarzyłem tego wcześniej – o Yuya, ministrze dwóch władców XVIII dynastii. Chociaż Yuya najwyraźniej nie miał królewskiej krwi, jego grób został znaleziony w Dolinie Królów w 1905 roku. Poświęcano mu niewiele uwagi, ponieważ uważano go za stosunkowo mało ważnego. A jednak Yuya jest jedyną osobą, w której grobowcu znaleziono tytuł *it ntr n nb tawi* – święty ojciec Władcy Dwóch Krajów, formalny tytuł faraona. Pojawia się on raz na jednym z jego ushabti (królewska statuetka pogrzebowa nr 51028 w katalogu Muzeum Kairskiego) i ponad dwadzieścia razy na jego papirusie pogrzebowym. Czy Józef i Yuya mogli być tą samą osobą? Argument za tym jest przedstawiony w mojej pierwszej książce, *Stranger in the Valley of the Kings*. Gdy już to powiązanie zostało ustanowione, wszystko zaczęło się układać:

- Stało się możliwe stworzenie pasujących chronologii od Abrahama do Mojżesza z jednej strony i od Totmesa III, szóstego władcy XVIII dynastii, do Setiego I, drugiego władcy XIX dynastii, z drugiej.

Stało się również jasne, że:

- Z trzech okresów czasu podanych w Starym Testamencie – cztery pokolenia, 400 lat i 430 lat – dla pobytu Izraelitów w Egipcie, cztery pokolenia są poprawne, pogląd, do którego żydowscy uczeni doszli poprzez inne obliczenia;
- Ponieważ wiadomo, że Izraelici byli w Egipcie pod koniec XVIII dynastii i na początku XIX dynastii, Zstąpienie musiało mieć miejsce ponad dwa wieki później, niż sądziła większość uczonych, co wyjaśnia, dlaczego ich wysiłki, aby dopasować postaci biblijne do postaci egipskich, były tak długotrwałe; skupili swoje poszukiwania na niewłaściwej epoce;
- Czterech królów Amarne – Echnaton, Semenckare, Tutanchamon i Aye – którzy rządili w burzliwym okresie egipskiej historii, kiedy podjęto próbę zastąpienia wielu starożytnych bogów kraju jednym Bogiem monoteistycznym, byli potomkami Józefa Patriarchy;

- Exodus poprzedziło zakończenie rządów Amarnańskich przez Horemheba, ostatniego króla XVIII dynastii. Ta książka jest próbą rozwinięcia historii opowiedzianej w Obcym w Dolinie Królów poprzez wykazanie, że Mojżesza należy uważać za faraona Echnatona.

WSTĘP

W sierpniu 1799 r., podczas gdy wojska francuskie naprawiały fortyfikacje na północ od Rasheed – na lewym brzegu Nilu, trzydzieści mil na wschód od Aleksandrii – oficer zaangażowany w burzenie starożytnego muru uderzył kilofem w czarny kamień. Kamień, który prawdopodobnie stanowił część świątyni w dawnych czasach, okazał się nosić trzy inskrypcje. Na górze znajdowało się czternaście linijek hieroglifów; w środku trzydzieści dwie linijki demotyki, uproszczonej formy pisma starożytnego Egiptu; a na dole pięćdziesiąt cztery linijki pisma greckiego. Grecki tekst został przetłumaczony i opublikowany, ale prawdziwe znaczenie Kamienia z Rosetty, jak go nazywano od europejskiej nazwy miejsca, w którym został znaleziony, nie wyszło na jaw aż do 1818 roku. Wtedy Thomas Young (1773–1829), brytyjski lekarz, naukowiec i filolog, zdołał rozszyfrować imię Ptolemeusza w części hieroglificznej i przypisać poprawną wartość fonetyczną większości hieroglifów. Chociaż brytyjski uczyony podjął pierwsze kroki, ostatecznego rozszyfrowania kamienia dokonał trzy lata później błyskotliwy młody francuski filolog, François Champollion (1790–1832). Dzięki swojej nowo zdobytej wiedzy Champollion był w stanie przetłumaczyć niektóre egipskie teksty, które do tego czasu były całkowitą tajemnicą dla historyków. Wśród nich znalazły się kartusze listy królów na ścianach świątyni Ozyrysa w Abydos w Górnym Egipcie. Lista, która zawierała imiona królów XVIII dynastii, nie wspominała o Echnatonie ani o trzech innych królach Amarna - Semenckare, Tutanchamonie i Aje - którzy po nim nastawali. W tych okolicznościach nie dziwi fakt, że gdy w połowie ubiegłego stulecia archeolodzy natknęli się na dziwnie narysowaną postać Echnatona w ruinach Tell el-Amarna w środkowym Egipcie, początkowo nie byli pewni, co o nim sądzić. Niektórzy sądzili, że podobnie jak królowa Hatszepsut, ten niedawno odkryty faraon był kobietą, która przebierała się za króla. Dalszą przyczyną domysłów był fakt, że Echnaton wstąpił na tron jako Amenhotep IV, a później zmienił imię. Czy mieli do czynienia z jednym faraonem, czy z dwoma? Na początku tego stulecia, kiedy miasto Amarna zostało odkopane i dowiedziano się więcej o Echnatonie i jego rodzinie, stał się on przedmiotem zainteresowania egiptologów tamtego okresu, którzy widzieli w nim wizjonerskiego humanistę, a także pierwszego monoteistę. Echnaton został ukazany jako rewolucyjny król, który zniósł starożytny egipski system religijny z jego wieloma bóstwami reprezentowanymi przez fetysze lub kształty zwierząt. Zastąpił starych bogów jedynym Bogiem, Atonem, który nie miał żadnego obrazu ani formy, uniwersalnym Bogiem nie tylko dla Egiptu, ale także dla Kusz (Nubia) na południu i Syrii na północy, Bogiem dla całego świata. Był poetą, który napisał hymn do Atona, który ma uderzające podobieństwo do Psalmu 104 Biblii. Poinstruiował swoich artystów, aby swobodnie wyrażali to, co czuli i widzieli, co zaowocowało nową i prostą realistyczną sztuką, która pod wieloma względami różniła się od tradycyjnej formy egipskiej ekspresji artystycznej. Pozwolono nam zobaczyć króla jako człowieka z żoną i córkami, jedzącego, pijącego i składającego ofiary Atonowi. Nie był też wojskowym prototypem faraonów XVIII dynastii. Chociaż królowie i księżęta zachodniej Azji usilnie starali się wciągnąć go w powtarzające się wojny, odmówił stania się stroną w ich sporach. Nic dziwnego, że wcześnie egiptolodzy tego stulecia widzieli w nim wyraz swoich własnych współczesnych idei. „Najbardziej niezwykły ze wszystkich faraonów i pierwsza jednostka w historii ludzkości” – tak opisał go amerykański uczyony James Henry Breasted. To temat, do którego powrócił i który rozwinął w późniejszej książce: „Ważne jest, aby zauważyć... że Echnaton był prorokiem... Podobnie jak Jezus, który z jednej strony czerpał nauki z lilii polnych, ptaków w powietrzu lub chmur na niebie, a z drugiej strony z otaczającego go społeczeństwa ludzkiego w opowieściach takich jak Syn Marnotrawny, Dobry Samarytanin czy kobieta, która zgubiła kawałek pieniędzy, tak ten rewolucyjny

egipski prorok czerpał swoje nauki z kontemplacji zarówno natury, jak i ludzkiego życia...” Ten sam temat znajduje odzwierciedlenie w dziele Arthura Weigalla, brytyjskiego egiptologa: „... na imię Echnatona wyłania się z ciemności postać wyraźniejsza niż jakiegokolwiek innego faraona, a wraz z nią śpiew ptaków, głosy dzieci i zapach wielu kwiatów. Po raz pierwszy możemy zajrzeć w umysł króla Egiptu i zobaczyć coś z jego działań, a wszystko, co tam zaobserwowano, jest godne podziwu. Echnatona nazywano „pierwszą jednostką w historii ludzkości”; ale jeśli jest on pierwszą postacią historyczną, której osobowość jest nam znana, jest on również pierwszym ze wszystkich ludzkich założycieli doktryn religijnych. Echnatona można sklasyfikować według stopnia czasu, a w świetle nowych gruntów, które przetał, być może według stopnia geniuszu, jako pierwszego idealistę świata. Dla księdza Jamesa Baikiego, innego brytyjskiego egiptologa, był on „... idealistycznym marzycielem, który naprawdę wierzył, że ludzie są stworzeni do życia w prawdzie i mówienia prawdy”. Nie wszyscy uczeni jednak mieli tak entuzjastyczny i pochlebny pogląd na pierwszego z królów Amarne. Niektórzy, jak brytyjski filolog Alan H. Gardiner, pisali o nim, że „stojące kolosy z jego perystylu w Karnaku wyglądają na fanatyczne zdeterminowanie, co jego późniejsze dzieje potwierdziły aż nazbyt fatalnie”: John Pendlebury, który brał udział w większości wczesnych eksploracji w Amarnie, doszedł do wniosku: „Jego [Echnatona] głównym zmartwieniem była religia. On i [królowa] Nefertiti stali się wyznawcami Atona. Dzisiaj nazwalibyśmy ich religijnymi maniakami”. Kontrowersyjna natura charakteru i nauk Echnatona ostatecznie zainteresowała Zygmunta Freuda, żydowskiego ojca psychoanalizy, który wprowadził nowy element do debaty, gdy Europa zaczęła zmierzać w kierunku wojny w połowie lat 30. XX wieku. W lipcu 1934 r. Freud napisał szkic tego, co później stało się pierwszą częścią jego książki Mojżesz i monoteizm. Ta wstępna część została pierwotnie opublikowana w niemieckim czasopiśmie Imago w 1937 r. pod nagłówkiem „Mojżesz Egipcjanin”. Freud wykazał w tym artykule, że imię żydowskiego przywódcy nie pochodziło z języka hebrajskiego, jak sądzono do tej pory, ale miało za swoje źródło egipskie słowo mos, oznaczające dziecko. Pokazał również, że historia narodzin Mojżesza jest repliką innych starożytnych mitów o narodzinach niektórych wielkich bohaterów historii. Freud zauważył jednak, że mit narodzin i narażenia Mojżesza różni się od mitów innych bohaterów i różni się od nich w jednym zasadniczym punkcie. Aby ukryć fakt, że Mojżesz był Egipcjaninem, mit jego narodzin został odwrócony, aby uczynić go urodzonym przez skromnych rodziców i wspieranym przez rodzinę o wysokim statusie: „W przypadku Mojżesza jest zupełnie inaczej. Tutaj pierwsza rodzina – zwykle tak dostojna – jest wystarczająco skromna. Jest dzieckiem żydowskich lewitów. Ale druga rodzina – skromna, w której z reguły wychowuje się bohaterów – zostaje zastąpiona królewskim domem Egiptu. Ta rozbieżność od typowego typu wydała się wielu badaczom dziwna. Później, w 1937 roku, Imago opublikował kolejny artykuł Freuda pod tytułem „Jeśli Mojżesz był Egipcjaninem”. Zajmował się on kwestią, dlaczego żydowski prawodawca, jeśli faktycznie był Egipcjaninem, miałby przekazać swoim zwolennikom monoteistyczną wiarę, a nie klasyczną starożytną egipską mnogość bogów i wizerunków. Jednocześnie Freud odkrył wielkie podobieństwo między nową religią, którą Echnaton próbował narzucić swojemu krajowi, a naukami religijnymi przypisywanymi Mojżeszowi. Na przykład napisał: „Żydowskie wyznanie wiary mówi: „Schema Yisrael Adonai Elohenu Adonai Echod”. („Słuchaj, Izraelu, Pan, twój Bóg, jest jednym Bogiem”). Ponieważ hebrajska litera d jest transkrypcją egipskiej litery t, a e staje się o, wyjaśnił, że to zdanie z żydowskiego wyznania wiary można przetłumaczyć: „Słuchaj, Izraelu, nasz Bóg Aton jest jedynym Bogiem”. Niedługo po opublikowaniu tych dwóch artykułów, Freud miał cierpieć na raka. Trzy miesiące po inwazji Niemiec na Austrię, w czerwcu 1938 r., opuścił Wiedeń i szukał schronienia w Londynie, gdzie czując zbliżający się koniec, postanowił, że chce, aby dwa artykuły, plus trzecia część, napisane w Wiedniu, ale dotychczas nieopublikowane, ukazały się w formie książki w języku angielskim. Uważał, że będzie to odpowiedni punkt kulminacyjny jego znakomitego życia. Jego zamiary nie spotkały się jednak z aprobatą wielu żydowskich uczonych: uważali oni, że niektóre z jego poglądów, a w szczególności jego twierdzenie w nieopublikowanej trzeciej części, że Mojżesz został zamordowany przez własnych zwolenników w proteście przeciwko surowości jego

monoteistycznych przekonań, mogą jedynie pogłębić problemy Żydów, którzy już teraz stają w obliczu nowej i surowej opresji ze strony nazistów. Profesor Abraham S. Yahuda, amerykański teolog i filolog żydowski, odwiedził Freuda w jego nowym domu w Hampstead w Londynie i błagał go, aby nie publikował swojej książki, ale Freud nie dał się zniechęcić i *Moses and Monotheism* ukazał się po raz pierwszy w marcu 1939 roku. W swojej książce Freud zasugerował, że jeden z wysokich urzędników Echnatona, prawdopodobnie zwany Totmesem, był wyznawcą religii Atona. Po śmierci króla, Totmes wybrał plemię hebrajskie, mieszkające już w Goszen w Delcie Wschodniej, na swój wybrany lud, wyprowadził ich z Egiptu w czasie Exodusu i przekazał im zasady religii Echnatona. Freud zmarł w wieku 83 lat, sześć miesięcy po opublikowaniu swojej książki. Wybuch II wojny światowej nie tylko zakończył wszystkie wykopaliska w Egipcie, ale także opóźnił reakcję na bombę, którą pozostawił po sobie Freud. Nie trwało to długo, gdy świat powrócił do pokoju. Nowym uczestnikiem, który wszedł na listę, był inny żydowski psychoanalityk, Immanuel Wielikowski, który urodził się i kształcił w Rosji na początku tego stulecia, a następnie wyemigrował do Palestyny, zanim osiedlił się w Stanach Zjednoczonych. W 1952 roku opublikował pierwszą część swojej książki *Agas in Chaos*, w której próbował wykorzystać dowody erupcji wulkanów na Synaju, aby datować żydowski exodus z Egiptu na początku XVIII dynastii, dwa wieki przed panowaniem Echnatona, aby umieścić Mojżesza w odległym punkcie historii, który poprzedzał króla Egiptu. Nie tylko to. W oddzielnej pracy, *Oedipus and Akhenaton*, starał się wykazać, że Edyp z tego klasycznego greckiego mitu miał egipskie pochodzenie historyczne, a Echnaton był królem Edypem, który poślubił swoją własną matkę, królową Teje. Można powiedzieć, że praca Wielikowskiego nadała ton ocenom Echnatona w latach powojennych. Naukowcy ogólnie starali się zniszczyć jego pochlebny wczesny wizerunek i zerwać wszelkie powiązania między nim a monoteizmem Mojżesza. Jednym z pierwszych, którzy wyruszyli na tę krucjatę, był Cyril Aldred, szkocki egiptolog. W swojej książce o pierwszym z królów Amarne, opublikowanej w 1968 r., próbował wyjaśnić brak genitaliów u nagiego kolosa króla z Karnaku faktem, że Echnaton musiał być ofiarą niepokojącej choroby:

Wszystkie przesłanki wskazują na to, że tak osobliwe cechy fizyczne były wynikiem dolegliwości znanej lekarzom i patologom jako zespół Fröhlicha. Pacjenci płci męskiej z tym zaburzeniem często wykazują otyłość podobną do Echnatona. Genitalia pozostają niemowlęce i mogą być tak osadzone w tłuszczu, że nie są widoczne. Otyłość może mieć różny stopień, ale występuje typowy dla kobiet rozkład tłuszczu w okolicy piersi, brzucha, łona, ud i pośladków. Kończyny dolne są jednak smukłe, a nogi przypominają na przykład czwórki... Istnieją podstawy, by sądzić, że cierpiał na zespół Fröhlicha i chciał, aby przedstawiono go ze wszystkimi tymi deformacjami, które odróżniały jego wygląd od reszty ludzkości.

Mamy jednak niezbité dowody na to, że Echnaton miał co najmniej sześć córek z królową Nefertiti. Aldred przedstawił pomysłowe wyjaśnienie tej pozornej sprzeczności: „Do niedawna można było spekulować, że chociaż córki Nefertiti są opisywane jako poczęte przez króla, wcale nie jest pewne, że takim królem był Echnaton, szczególnie jeśli Amenhotep III żył jeszcze dwa lata po narodzinach najmłodszej. Chociaż może wydawać się absurdalne, że Amenhotep III podjął się obowiązków małżeńskich bezpłodnego koregenta, w otoczeniu boskiego królestwa takie rozszerzenie jego odpowiedzialności nie jest nie do pomyślenia”. Później w tej samej książce mówi nam jednak, że Echnaton wcale nie był impotentem. Autor zaprzecza swoim wcześniejszym spekulacjom, sugerując, że Echnaton poślubił swoją najstarszą córkę, Merytaton, i spłodził z nią dziecko: „Po śmierci Nefertiti jej miejsce zajęła Merytaton... Wydaje się, że była matką księżniczki Merytaton-the-less, z niedawno opublikowanej inskrypcji z Hermopolis [miasto po drugiej stronie rzeki od Amarny, gdzie Ramzes II użył kamieni z Amarny do swojej budowy], ale nie sposób powiedzieć, kim był ojciec, chociaż wydaje się, że był to Echnaton”. Następnie autor kontynuuje, sugerując nawet, że król miał homoseksualny związek ze swoim bratem/współregentem/zięciem, Semenkhkare. Próba zniszczenia wcześniejszego pochlebnego wizerunku Echnatona przez Aldreda zaprowadziła go na ścieżkę, którą wielu innych

uczonych, jak się okazało, chętnie podążyło. Najnowszym był profesor Donald Redford z Uniwersytetu w Toronto, wybitny uczyony zarówno ze studiów nad Starym Testamentem, jak i egiptologii, który napisał w swojej książce *Akhenaton, the Heretic King*, opublikowanej w 1984 r.:

Historyczny Akhenaton znacznie różni się od postaci, którą stworzyli nam popularyzatorzy. Nie był humanistą, a na pewno nie romantykiem humanistycznym. Tworzenie z niego tragicznej postaci „podobnej do Chrystusa” jest czystym fałszem. Nie jest też mentorem Mojżesza: istnieje ogromna przepaść między sztywnym, przymusowym, wysublimowanym monoteizmem faraona a hebrajskim henoteizmem [wiarą w jednego Boga bez twierdzenia, że jest on jedynym Bogiem], który w każdym razie widzimy przez zniekształcony pryzmat tekstów napisanych siedemset lat po śmierci Akhenatena.

Redford podsumowuje swoją niechęć do króla następującymi słowami: „Człowiek uważany za brzydkiego według przyjętych standardów tamtych czasów, odizolowany w pałacu w swojej małości, z pewnością blisko związany z matką, być może ignorowany przez ojca, przyćmiony przez brata i siostry, niepewny siebie, Echnaton doznał wyjątkowego nieszczęścia wstąpienia na tron Egiptu i jego imperium”. A następnie: „Jeśli król i jego otoczenie budzą we mnie pewną pogardę, to jest to obawa, którą odczuwam, gdy myślę o jego „religii”.

Powojenna próba ukrzyżowania Echnatona i zdyskredytowania jego religii była jednomyślna w tym sensie, że wszyscy uczeni, którzy mogliby mieć mniej wrogie poglądy, zachowali podejrzliwe milczenie. U podstaw kampanii oczerniania leży chęć wywyższenia Mojżesza i jego monoteizmu poprzez zdyskredytowanie Echnatona, egipskiego intruza, i wierzeń, które próbował wprowadzić do swojego kraju. Jak na ironię, ci uczeni, którzy przewodzili tej bezwzględnej kampanii, wybrali zły cel. Atakując Echnatona, w rzeczywistości atakowali własnego bohatera – ponieważ, jak Freud był tak blisko udowodnienia, Echnaton i Mojżesz byli jedną i tą samą osobą. Niektóre argumenty na poparcie tego stwierdzenia są z konieczności długie i skomplikowane, a przeciętny czytelnik może uznać je za trudne do zrozumienia i nieco męczące. Tam, gdzie wydawało się to stosowne, starałem się zatem krótko podsumować takie argumenty, a także wnioski, które należy z nich wyciągnąć, a dla tych, którzy chcieliby uzyskać więcej szczegółów, podałem pełniejszy opis w serii dodatków.

str. 21

CEGŁY BEZ SŁOMY

JEŚLI MOJŻESZ i król Echnaton byli tą samą osobą, muszą nastąpić pewne inne rzeczy. Należy wykazać, że urodzili się z tych samych rodziców w tym samym miejscu i czasie; że monoteistyczna religia Mojżesza i monoteistyczna religia Echnatona, którą próbował narzucić Egipcjom, są podobne; że po utracie władzy w 17 roku panowania Echnatona nie spotkał koniec, lecz uciekł na Synaj, gdzie można znaleźć późniejsze ślady czci jego Boga, Atona; że szereg innych postaci biblijnych można utożsamić z postaciami z historii Egiptu; i wreszcie, że można ustalić chronologię pobytu Izraelitów w Egipcie, która odpowiada chronologii faraonów, którzy rządili pod koniec XVIII dynastii i na początku XIX dynastii. Są to, jak zobaczymy, złożone kwestie. Dostępne dowody są często sprzeczne i interpretowane – a często błędnie – na różne sposoby. Długość pobytu, długość panowania różnych królów, czy Echnaton miał koregencję ze swoim ojcem, Amenhotepem III, dokładna lokalizacja granicznego ufortyfikowanego miasta Zarw, gdzie, jak sądzę, urodził się Mojżesz/Echnaton, i różne inne kwestie były przedmiotem przedłużającej się naukowej debaty i niezgody. Dlatego konieczne będzie nie tylko przedstawienie pozytywnych dowodów wskazujących na prawdę, ale także ujawnienie wad w różnych innych teoriach, które zostały wysunięte. Najbardziej szczegółowym, ale nie jedynym źródłem informacji o życiu Mojżesza jest Stary Testament, a w szczególności Księga Wyjścia. Księga Wyjścia zaczyna się krótkim powtórzeniem opowieści z Księgi Rodzaju o zejściu Izraelitów do Egiptu, aby dołączyć do patriarchy Józefa, który początkowo został sprzedany w niewolę przez swoich braci, a następnie awansował do

roli wezyra kraju po zinterpretowaniu snów faraona o siedmiu dobrych latach, po których miało nastąpić siedem lat chudych. W wyniku zajęcia wysokiej pozycji Józef był w stanie uzyskać pozwolenie dla swojego ojca Jakuba (Izraela) i plemienia Izraela na zejście z Kanaanu i zamieszkanie w Egipcie. Ogółem, jak nam powiedziano, liczba Izraelitów, w tym Józefa i jego rodziny, którzy osiedlili się w Egipcie w wyniku tego układu, wyniosła siedemdziesięciu, z czego sześćdziesięciu dziewięciu zostało wymienionych z imienia. Izraelitom, którzy byli pasterzami, nie pozwolono jednak osiedlić się w samym Egipcie, ponieważ pasterze byli postrzegani jako „obrzydliwość” dla Egipcjan od czasu trwającej stulecie okupacji i rządów Wschodniej Deltę przez pasterskich Hyksosów, które poprzedzały założenie XVIII dynastii. Zamiast tego otrzymali ziemię w Goszen, w tym samym obszarze na wschód od Deltę Nilu, który według tradycji biblijnej był oddalony od siedziby władzy faraona. Resztę otwierającego rozdziału Księgi Wyjścia zajmuje raczej niejasne podsumowanie historii, która ma nastąpić. Prawie na samym początku opowieści, która jest wyraźnie osadzona we Wschodniej Deltę, powiedziano nam, że Izraelici „wzrosli w potęgę, a ziemia się nimi napełniła” (1:7). Ponieważ plemię Izraela składało się tylko z siedemdziesięciu mężczyzn, kobiet i dzieci w momencie przybycia do Egiptu, ten ogromny wzrost liczebności sugeruje, że w tym czasie musiało upłynąć kilka lat, pogląd, który wydaje się być potwierdzony przez następny werset, w którym mowa jest o królu „który nie znał Józefa” (1:8): aż do czasów Horemheba, który ostatecznie zakończył erę Amarnańską, nie było króla, o którym można by ściśle powiedzieć, że nie znał Józefa – którego zidentyfikowałem jako Yuya, wezyra Totmesa IV i jego następcy, Amenhotepa III – ponieważ wszyscy królowie Amarnańscy byli potomkami Józefa. Następnie następuje opis ucisku, którego motywem, jak powiedziano, jest to, że „gdy wybucha jakaś wojna, oni również przyłączają się do naszych wrogów i walczą przeciwko nam...” (1:10). Egipcjanie zlecili Izraelitom budowę miast skarbów Pitom i Ramses i uczynili ich życie „gorzkim ciężką niewolą, przy zaprawie i cegle oraz przy wszelkiego rodzaju służbie na polu” (1:14). Następnie napotykamy sprzeczność. Kiedy Izraelici nadal się rozmnażali, rządzący faraon nakazał, aby wszystkie dzieci płci męskiej, które im się urodziły, zostały zabite. Jednak dowiadujemy się, że w tym czasie – tuż gdy Mojżesz miał się pojawić w historii – Izraelici mieli tylko dwie położne, „z których jedna nazywała się Szifra, a druga Pua” (1:15). To dowodzi, że incydent musiał mieć miejsce na początku Pobytu, kiedy dwie położne wystarczały na potrzeby izraelskich kobiet, i że ponieważ faraon mógł rozmawiać z położnymi osobiście, musiał mieszkać w tym czasie w pobliżu Goszen, gdzie osiedlili się izraelscy elity.

Położne nie wykonały rozkazów Faraona, po czym wydał on kolejny rozkaz, że wszystkie dzieci płci męskiej urodzone przez Izraelitów w Egipcie mają zostać wrzucone do rzeki. W drugim rozdziale dochodzimy do historii Mojżesza – jego narodzin, zabicia Egipcjanina, co zmusiło go do ucieczki z Egiptu, jego małżeństwa i ostatecznego powrotu, aby poprowadzić Exodus – opowiedzianej w bardziej satysfakcjonującej chronologii. Urodził się, jak nam powiedziano, z mężczyzny z domu Lewiego i córki Lewiego, której imię nadano lateras Jochebed. W obliczu zagrożenia dla wszystkich nowo narodzonych dzieci płci męskiej Izraelitów, Jochebed ukrywała swojego syna przez trzy miesiące. Następnie, nie mogąc go dłużej ukrywać, ukryła go wśród trzciny nad brzegiem Nilu w koszyku z papirusu pokrytym smołą i dziegciem. Córka faraona zobaczyła koszyk, gdy zeszła nad rzekę, aby się wykąpać, i wysłała niewolnicę, aby go przyniosła. Kiedy otworzyła kosz, dziecko płakało i zrobiło jej się go żal. „To jedno z hebrajskich dzieci” – powiedziała. Do tej pory sugestia była taka, że Mojżesz był pierworodnym w swojej rodzinie. Tutaj jednak dowiadujemy się, że miał już starszą siostrę, Miriam, która obserwowała te wydarzenia z daleka. Teraz podeszła i powiedziała do córki faraona: „Czy mam sprowadzić jedną z hebrajskich kobiet, aby wykarmiła dla ciebie dziecko?” Kiedy ta sugestia okazała się do przyjęcia, siostra wezwała swoją matkę, która zgodziła się wykarmić jej własne dziecko w zamian za zapłatę. Później, gdy dziecko podrosło, zabrała je z powrotem do córki faraona, która adoptowała je jako swojego syna i dopiero teraz, jak się dowiadujemy, nadała mu imię Mojżesz, jej wybór (który będzie przedmiotem późniejszej analizy) jest wyjaśniony lakonicznym zwrotem „ponieważ wyciągnęłam go z wody”. Ta

znana opowieść o narodzinach Mojżesza ma kilka ciekawych aspektów. Wydaje się mało logiczne, że matka, pragnąca ocalić życie swojego trzymiesięcznego syna, spuściła go na Nilu w tak kruchym statku. Następnie, po interwencji księżniczki, nie mamy żadnych dalszych wskazówek, że dziecko, zwrócone matce, nadal było w niebezpieczeństwie utraty życia. Wreszcie wyjaśnienie, że później został wychowany w pałacu, ponieważ księżniczka go adoptowała, wydaje się z natury mało prawdopodobne, ponieważ zwyczaj tamtych czasów nie pozwalałby niezamężnej księżniczce adoptować dziecka. Księga Wyjścia nie podaje żadnych szczegółów na temat dzieciństwa Mojżesza. Następnie słyszymy o nim, gdy był już dorosły. Pewnego dnia wyszedł, aby obserwować swoich ludzi podczas przymusowej pracy, natknął się na Egipcjanina bijącego Hebrajczyka, zabił go i ukrył jego ciało w piasku. Dowiedziawszy się, że wieści o tym zdarzeniu dotarły do uszu faraona, Mojżesz uciekł do Midianu na Synaju, aby uniknąć egzekucji. Tam, gdy odpoczywał przy studni, siedem córek kapłana Midianu przybyło na miejsce, aby napoić stado owiec swego ojca. Wkrótce potem pojawili się pasterze i próbowali wypędzić córki, ale Mojżesz przyszedł im z pomocą. Gdy dziewczęta wróciły do domu, Reuel, ich ojciec, zapytał je: „Dlaczego wróciście dziś tak wcześnie?” Opowiedziały mu o spotkaniu z pasterzami. „Ale pewien Egipcjanin nas uratował” – wyjaśniły. „Nabrał nawet wody dla nas i napoił stado”. „A gdzie on jest?” – zapytał ich ojciec. „Zaproś go, aby coś zjadł”. Zaproszenie okazało się początkiem długiego pobytu. Mojżesz został gościem w domu kapłana, który dał mu za żonę jedną ze swoich córek, Seforę, i urodziła ona Mojżeszowi syna, którego nazwał Gerson. Po wielu latach w Egipcie na tronie zasiadł nowy faraon, ale niedole Izraelitów trwały nadal, a Bóg usłyszał ich wołanie o pomoc. Pewnego dnia, gdy Mojżesz pał trzodę swojego teścia – którego imię w tym momencie opowieści brzmi Jetro, nie Reuel – znalazł się z owcami na górze Horeb (Synaj), górze Bożej, gdzie Pan ukazał mu się w krzaku, który wydawał się płonąć, ale nie został strawiony przez płomień. Przyciągnięty tym dziwnym zjawiskiem, Mojżesz zbliżył się, na co Pan powiedział do niego: „Ja jestem Bogiem twojego ojca, Bogiem Abrahama, Bogiem Izaaka i Bogiem Jakuba” (3:6). Następnie kontynuował: „Posyłam cię do faraona, abyś wyprowadził mój lud, Izraelitów, z Egiptu”. Mojżesz wyraził wątpliwości co do swojej zdolności do wykonania tego zadania i zapytał: „Jeśli pójdę do Izraelitów i powiem, że Bóg ich ojców posłał mnie do nich, a oni zapytają mnie o Jego imię, jak mam im odpowiedzieć?” Pan odpowiedział: „JESTEM, tym jestem. Powiedz, że JESTEM posłał cię do nich... Musisz powiedzieć Izraelitom, że to Jehowa, Bóg ich ojców, Bóg Abrahama, Bóg Izaaka, Bóg Jakuba, posłał cię do nich”. Mojżesz zaprotestował, że Izraelici nigdy nie uwierzą, że Pan mu się ukazał. Bóg zapytał: „Co masz w ręku?” Mojżesz odpowiedział: „Laskę”, Pan powiedział mu, aby rzucił ją na ziemię, po czym zamienił się w węża. Pan powiedział: „Wyciągnij rękę i chwyć go za ogon”. Mojżesz zrobił, jak mu kazano, a wąż ponownie zamienił się w laskę. Pan polecił mu wtedy: „Włóż rękę do fałdu płaszcza”. Mojżesz ponownie zrobił, jak mu kazano, a gdy cofnął rękę, była biała od trądu. Pan powiedział mu, aby włożył rękę do płaszcza po raz drugi, a gdy ją cofnął, jego ręka znów była zdrowa. W końcu Pan powiedział mu: „Jeśli nie przekonają ich te dwa znaki, przynieś trochę wody z Nilu i wylej ją na suchą ziemię, a woda zamieni się w krew”. Mojżesz nadal protestował: „Panie, nigdy nie byłem wymowny. Jestem powolny i wahający się w mówieniu. O Panie, proszę, pošlij kogoś innego. Ponieważ był to pierwszy raz, kiedy Mojżesz miał przemówić do Izraelitów, wydaje się, że nie był pewien, czy będzie w stanie sprawić, by go zrozumieli. Odpowiedź Pana jasno pokazuje, że oprócz siostry, o której już wiemy, Mojżesz miał brata Lewitę, który w kolejnym fragmencie, jak nam powiedziano, był o trzy lata starszy: „A co z twoim bratem Aaronem? On będzie mówił. Już idzie, by cię spotkać. Będiesz do niego mówił i włożysz słowa w jego usta. On będzie twoim rzecznikiem”. Bóg zapewnił również Mojżesza, że jego życie nie będzie w niebezpieczeństwie, jeśli wróci do Egiptu, ponieważ „wszyscy, którzy chcieli cię zabić, umarli”. Mojżesz „wziął swoją żonę i synów” – do tej pory słyszeliśmy tylko o jednym synu, Gersonie – „i wsadził ich na osła, i wrócił do ziemi egipskiej; a Mojżesz wziął w rękę laskę Bożą” (4:20). W trakcie podróży spotkał swojego brata Aarona. Po przybyciu do Egiptu stawili się razem przed zgromadzeniem starszych Izraela, gdzie Aaron opowiedział wszystko, co Pan powiedział Mojżeszowi. Mojżesz i Aaron

udali się następnie do faraona – tutaj również nie ma żadnych wskazówek, że musieli podróżować w jakiś sposób – i poprosili o pozwolenie na trzydniową podróż na pustynię, aby złożyć ofiarę Panu. Faraon odrzucił ich prośbę. Zamiast tego nakazał nadzorcom Izraelitów, aby nie dostarczali im więcej słomy do wyrobu cegieł: mieli zebrać własną, ale nadal produkować tę samą liczbę cegieł. „To leniwy lud” – powiedział król. „Dlatego domagają się, aby pójść i złożyć ofiarę swojemu Bogu. Nie zwracajcie uwagi na stek kłamstw”. Izraelici obwiniali Mojżesza i Aarona za swoje położenie. Mojżesz i Aaron ze swojej strony ponowili swoje prośby, aby Izraelici zostali uwolnieni, aby mogli czcić swojego Pana, ale faraon pozostał nieustępliwy. Bóg zatem dotrzymał swojej wcześniejszej obietnicy, że w tych okolicznościach wyciągnie rękę i „uderzy Egipcjan”. Sprowadził na kraj serię plag – krew, żaby, komary, robaki, roje much, zarazę, wrzody, grad, szarańczę i ciemność. Jako ostateczną karę Bóg zapewnił Mojżesza: „To Pascha Pana. Tej nocy przejdę przez ziemię egipską i zabiję każdego pierworodnego człowieka i zwierzęcia”. Zanim ta noc – czternastego dnia miesiąca Abib, który należy uważać za pierwszy miesiąc roku żydowskiego – minęła, faraon ponownie wezwał Mojżesza i Aarona i powiedział im: „Odejdźcie. Zostawcie mój lud, ty i twoi Izraelici. Idźcie i oddajcie cześć Panu, jak prosicie”. Exodus rozpoczął się z Ramzes do Sukkot następnego dnia, piętnastego. Mówi się, że sześćset tysięcy mężczyzn, plus ich wierni, opuściło kraj, który był ich domem przez 430 lat. Z Sukkot Izraelici udali się do Eltham, gdzie rozbili obóz, zanim wyruszyli w podróż przez pustynię do Morza Trzciny. Po powrocie do Egiptu faraon miał wątpliwości co do swojej decyzji, aby pozwolić odejść swoim byłym, niechętnym niewolnikom i zorganizował wyprawę ze swoimi rydwanami i wojskiem, aby ich ponownie schwytać. Natknęli się na Izraelitów na brzegu Morza Czerwonego, najwyraźniej uwięzionych między wodą a ścigającymi ich Egipcjanami. Naturalnie przerażeni, zaprotestowali do Mojżesza: „Czy wyprowadziłeś nas na pustynię, abyśmy umarli, ponieważ w Egipcie nie było grobów?”. Jednak Mojżesz użył swojej łaski, aby stworzyć ścieżkę przez dno morza z murem wody po obu stronach. Kiedy Egipcjanie w końcu ruszyli w pościg, woda popłynęła z powrotem na nich i utonęli. Izraelici byli wolni – a Miriam, siostra Aarona, „wzięła swój tamburyn, a wszystkie kobiety uczyniły to samo, tańcząc przy dźwięku tamburynów, podczas gdy Miriam śpiewała im: Śpiewajcie Panu, bo powstał w triumfie, Konia i jego jeźdźca wrzucił do morza”. Z Morza Czerwonego Izraelici udali się na pustynię, gdzie podróżowali przez trzy dni, nie znajdując wody, a gdy w końcu ją znaleźli, była tak gorzka, że nie mogli jej pić. Narzekali do Mojżesza, pytając: „Co mamy pić?” To narzekanie, któremu czasami towarzyszą groźby wyboru nowego przywódcy, który zabierze ich z powrotem do Egiptu, jest powtarzającym się tematem w pozostałej części Pięcioksięgi, pierwszych pięciu ksiąg Starego Testamentu. W trzecim miesiącu po Wyjściu z Egiptu, wędrujące plemię dotarło do góry Horeb (góry Synaj), góry Boga, gdzie Mojżesz otrzymał Dziesięć Przykazań. Izraelici stali się jednak niecierpliwi podczas jego czterdziestodniowej nieobecności. Aaron zebrał złote kolczyki wszystkich, odlał metal do formy i uczynił z niego wizerunek cielca. Następnego dnia Izraelici wstali wcześnie, złożyli ofiary na ołtarzu przed złotym cielcem, a następnie usiedli, aby zjeść i napić się, zanim oddali się hulance. Kiedy wrócił i odkrył, co się stało, Mojżesz był tak zły, że rzucił dwie tablice z wyrytymi naukami Pana, roztrzaskując je i zniszczył złotego cielca w ogniu. Potem zapytał: „Przyjdź do mnie, ktokolwiek jest po stronie Pana”. To Lewici zebrali się przy nim, a on powiedział do nich: „Każdy z was niech weźmie swój miecz i przejdzie przez obóz od jednego końca do drugiego, każdy zabijając swego brata, przyjaciela i sąsiada”. Lewici wykonali jego rozkazy i około trzech tysięcy bałwochwalców zginęło tego dnia. Po powrocie Mojżesza na górę Boga, gdzie zdobył dwie nowe tablice z naukami Pana, dał Izraelitom instrukcje dotyczące stworzenia Przybytku, pierwszej mobilnej świątyni żydowskiej. Przybytek, Namiot Obecności, został ustawiony, jak nam powiedziano, pierwszego dnia pierwszego miesiąca drugiego roku. W środku Księgi Wyjścia otrzymujemy również szczegóły dotyczące rodziny Mojżesza. Podaje nam imię jego drugiego syna, Eleazara; imiona synów Lewiego, dziadka Mojżesza (Gerszona, Kehata i Merariego); imiona synów Kehata (Amram, Izhar, Hebron i Uzziel) oraz szczegóły małżeństwa Amrama: „Amram poślubił siostrę swojego ojca, Jochebed, a ona urodziła mu Aarona i Mojżesza”. Podczas gdy Księga Wyjścia jest

głównym źródłem, trzy inne księgi Pięcioksięgu – Księga Liczb, Księga Kapłańska i Księga Powtórzonego Prawa – dostarczają dodatkowych faktów na temat wędrówek Izraelitów między ich wyjściem z Egiptu a przybyciem na granice Ziemi Obiecanej, przy czym skargi na przywództwo Mojżesza są nadal powtarzającym się tematem. Księga Liczb mówi nam, że Mojżesz wysłał jednego przywódcę z każdego z dwunastu plemion przodków, aby zbadał Ziemię Obiecaną Kanaan. Po powrocie donieśli: „Kraj ten płynie mlekiem i miodem – oto niektóre z jego owoców – ale ludzie, którzy go zamieszkują, są potężni, a ich miasta są ufortyfikowane i bardzo duże”. Kaleb, jeden z dwunastu w ataku, argumentował: „Pójdźmy i podbijmy ten kraj. Jesteśmy wystarczająco silni, aby to zrobić”. Jednak wszyscy oprócz jednego zaprotestowali: „Nie możemy zaatakować tych ludzi. Są silniejsi od nas. Czuliśmy się nie więksi od szarańczy, a tak właśnie wyglądaliśmy w ich oczach”. Tej nocy wszyscy Izraelici zwrócili się przeciwko Mojżeszowi i Aaronowi i powiedzieli im: „Czy nie byłoby lepiej, gdybyśmy wrócili do Egiptu?” i między sobą zasugerowali: „Powinniśmy wybrać nowego przywódcę i wrócić do Egiptu”. Kaleb i Jozue, drugi optymista, powiedzieli im: „Kraj, który zbadaliśmy, jest niezwykle dobry. Jeśli Pan jest z nas zadowolony, poprowadzi nas tam. Nie bójcie się ludu tej ziemi, bo Pan jest z nami. Izraelici zagrozili im ukamienowaniem, w wyniku czego Pan jako karę skazał całe pokolenie, oprócz ufnych Kaleba i Jozuego, na spędzenie czterdziestu lat na pustyni zamiast wejścia do Ziemi Obiecanej. Ponownie, gdy Izraelici przybyli na pustynię Sin i osiedlili się na jakiś czas w Kadesz – gdzie Miriam, prorokini siostra Aarona, zmarła i została pochowana – pojawiło się więcej skarg na brak wody. Izraelici ponownie pokłócili się z Mojżeszem, pytając: „Dlaczego wyprowadziłeś nas na tę pustynię, abyśmy i nasze bydło zginęli? Dlaczego wyprowadziłeś nas z Egiptu do tego straszego miejsca, gdzie nic nie rośnie – ani zboże, ani figi, ani winorośl, ani granaty? Nie ma nawet wody do picia”. Wtedy Mojżesz uderzył laską w skałę i wyprowadził wodę. Nazywano ją „wodą Meriba” – była to lokalizacja w północno-centralnej części Synaju, na południe od Kanaanu – i to właśnie za tę czynność, jak dowiadujemy się później, Pan ukarał Mojżesza, nie pozwalając mu przejść do Obiecanej Drogi. Księga Liczb mówi nam również, że Przybytek zbudowany przez Izraelitów był zwrócony na wschód, a z Kadesz ostatecznie dotarli do punktu w pobliżu granicy Edomu, na północny wschód od Synaju i na południe od Morza Martwego, gdzie Aaron zmarł na szczycie góry Hor. Ponadto zarówno Księga Liczb, jak i Księga Kapłańska zawierają pewne odniesienia do trądu. W Księdze Liczb dowiadujemy się, że: „Pan przemówił do Mojżesza i rzekł: „Rozkaż Izraelitom wypędzić z obozu każdego, kto cierpi na złośliwą chorobę skóry lub upławy, i każdego rytualnie nieczystego od kontaktu ze zwłokami...””. Opisano nam incydent, kiedy zarówno Aaron, jak i Miriam krytykowali Mojżesza za to, że wziął za drugą żonę kobietę Kuszytkę (Nubijkę lub Etiopkę). Pan pojawił się i zapytał ze złością: „Jak śmiesz mówić przeciwko mojemu słudze Mojżeszowi? On sam z całego mojego domu jest godny zaufania.” Następnie, gdy Pan odszedł, skóra Miriam była chora i biała jak śnieg. Trąd i oczyszczenie skóry stanowią również temat trzech rozdziałów (13–15) o oczyszczeniu i zadośćuczynieniu w poprzedniej księdze, Księdze Kapłańskiej, która również wskazuje, że zwyczajem Izraelitów było modlić się dwa razy dziennie, rano i wieczorem. Mojżesz, po wszystkich swoich zmaganiach, nie dotarł sam do Ziemi Obiecanej. Gdy Izraelici rozłożyli się obozem na brzegach Jordanu, w pobliżu Jerycha i naprzeciwko Kanaanu, dowiedział się, zgodnie z Księgą Powtórzonego Prawa, że ma zostać mu odmówiona możliwość przekroczenia rzeki, bez względu na to, jak bardzo będzie błagał:

Pozwól mi przejść i zobaczyć dobrą ziemię, która jest za Jordanem, te piękne góry i Liban. ... Pan rzekł ... nie mów mi więcej o tym ... nie przejdiesz tego Jordanu. (3:25–7)

Później w Księdze Powtórzonego Prawa mamy opis faktycznej śmierci Mojżesza. Pan powiedział do niego: „Wstąp na tę górę Abarim, na górę Nebo, która jest w ziemi Moabu” – granicy między Synajem a wschodnim Jordanem – „która jest naprzeciw Jerycha; i oto ziemia Kanaan, którą daję synom Izraela w posiadanie... I umrzyj na górze... Ponieważ zgrzeszyliście przeciwko mnie wśród synów Izraela przy wodach Meriba-Kadesz, na pustyni Sin... nie pójdiesz tam do ziemi, którą daję synom Izraela” (32:49–

52). Po upomnieniu i pobłogosławieniu swojego ludu Mojżesz zostawił go z Jozuem i wspiął się na górę. Tam, po obejrzeniu Ziemi Obiecanej, spotkała go śmierć - i został pochowany przez Pana w nieoznakowanym grobie na równinach Moabu poniżej. Ostatnia wzmianka o Mojżeszu w Starym Testamencie jest równie ciekawa, jak niektóre aspekty historii jego narodzin. Pojawia się w drugiej Księdze Królewskiej, która opisuje różnych władców, ponad pięć wieków po Exodusie, z których niektórzy próbowali przestrzegać nauk Pana, a niektórzy nie. Jak nam powiedziano, wśród tych pierwszych był Ezechiasz:

I czynił on to, co słuszne w oczach Pana, według wszystkiego, co czynił Dawid, jego ojciec. On zniósł wyżyny, połamał posągi, wyciął gaje, a miedzianego węża, którego uczynił Mojżesz, połamał na kawałki; bo aż do owych dni synowie izraelscy palili mu kadzidło. (II Król. 18:3–4)

Nawiązanie to jest szczególnie znaczące, ponieważ laska zwieńczona brązowym węzem była symbolem władzy faraona.

str. 31

CZY MOJŻESZ BYŁ KRÓLEM?

OPRÓCZ dość zagmatwanej chronologii na początku Księgi Wyjścia, historia Mojżesza, którą ona opowiada, jest dość prosta. Jednak obraz zmienia się, gdy przyjrzymy się innym świętym księgom i dziełu Manetona, egipskiego historyka z III wieku p.n.e., które zostało następnie przekazane przez żydowskiego historyka, Józefa Flawiusza. Chociaż wiemy ze Starego Testamentu, że Mojżesz został wychowany w pałacu królewskim, nie sugeruje to, że kiedykolwiek objął tron. Jednak historia Mojżesza w Talmudzie – kompilacji hebrajskich praw i legend, datowanej na wczesne wieki naszej ery i uważanej za drugie po Starym Testamencie autorytatywne źródło wczesnej historii Żydów – zawiera pewne szczegóły, których nie można znaleźć w Biblii i często jest równoległa do relacji Manetona o Wyjściu, zaczerpniętej z egipskiego folkloru. Jednym ze szczegółów jest to, że Mojżesz był królem. Według Talmudu, który zgadza się, że Mojżesz został wychowany w pałacu faraona, wyrósł na przystojnego chłopca, ubierał się po królewsku, był szanowany przez ludzi i wydawał się we wszystkim królewski. Jednak w wieku około osiemnastu lat został zmuszony do ucieczki z Egiptu po tym, jak podczas wizyty w Goszen natknął się na Egipcjanina, który uderzył jednego ze swoich izraelskich braci i zabił go. Talmud dalej opowiada, że mniej więcej w tym czasie doszło do buntu przeciwko królowi Etiopii. Król wyznaczył syna maga imieniem Bi'lam – jednego z doradców faraona, który był uważany za wyjątkowo mądrego, ale uciekł do Etiopii ze swojego kraju, Egiptu – na swojego przedstawiciela w czasie jego nieobecności i maszerował na czele dużej armii, która pokonała rebeliantów. Bi'lam jednak zdradził jego zaufanie i, uzurpując sobie władzę, którą miał chronić, skłonił Etiopczyków do mianowania go na miejsce ich nieobecnego króla. Wzmocnił mury stolicy, zbudował ogromne twierdze i wykopał rowy i doły między miastem a pobliską rzeką. Po powrocie król etiopski był zdumiony, widząc wszystkie te fortyfikacje, które uważał za obronę przed możliwym atakiem wroga. Kiedy odkrył, że bramy miasta są faktycznie zamknięte przed nim, rozpoczął wojnę z uzurpatorem, Bi'lamem, która trwała dziewięć lat. Jednym z żołnierzy, którzy walczyli po stronie króla, według opowieści Talmudu, był Mojżesz, który po ucieczce z Egiptu udał się nie do Midianu na Synaju, jak mówi Stary Testament, ale do Etiopii. Stał się wielkim faworytem etiopskiego władcy i jego towarzyszy, co spowodowało, że gdy król zmarł, to wewnętrzne grono mianowało Mojżesza nowym królem i przywódcą. Mojżesz, który według Talmudu został mianowany królem „w sto pięćdziesiątym siódmym roku po zejściu Izraela do Egiptu”, zainspirował armię swoją odwagą i miasto ostatecznie padło jego łupem. W sprawozdaniu czytamy dalej: „... Bi'lam uciekł i wrócił do Egiptu, stając się jednym z magów wymienionych w Pismach. A Etiopczycy posadzili Mojżesza na swoim tronie i włożyli mu na głowę koronę państwową, i dali mu wdowę po swoim królu za żonę”. Mojżesz panował „w sprawiedliwości i prawości”. Ale królowa Etiopii, Adonith [Aton-it po

egipsku], która pragnęła, aby jej własny syn zmarłego króla rządził, powiedziała do ludu: „Dlaczego ten obcy miałby nadal rządzić wami?” Ludzie jednak nie chcieli drażnić Mojżesza, którego kochali, taką propozycją; ale Mojżesz dobrowolnie zrezygnował z władzy, którą mu dali i opuścił ich kraj. A ludzie Etiopii złożyli mu wiele bogatych prezentów i odprawili go z wielkimi honorami. Tak więc, zgodnie z tą tradycją, która przetrwała w Talmudzie, Mojżesz został wyniesiony na stanowisko króla na jakiś czas, zanim ostatecznie szukał sanktuarium na Synaju. Ponadto, podczas gdy Echnaton, jak zobaczymy, uważał się za arcykapłana swojego Boga, Talmud mówi nam, że „Mojżesz pełnił urząd arcykapłana. Był również uważany za króla Izraela podczas pobytu na pustyni”. Skąd rabini uzyskali fakty z Talmudu? Trudno im było je wymyślić i w istocie nie mieli ku temu powodu. Podobnie jak relacje historyka Manethona, opowieści talmudyczne zawierają wiele zniekształceń i nawarstwień wynikających z faktu, że były przekazywane ustnie przez długi czas, zanim ostatecznie zostały spisane. Mimo to można wyczuć, że za mitami muszą kryć się prawdziwe wydarzenia historyczne, które zostały pominięte w oficjalnych relacjach zarówno Egiptu, jak i Izraela, ale przetrwały w pamięci pokoleń. Opis Mojżesza jako władcy zawarty w Talmudzie jest również poparty werselem Koranu, w którym Mojżesz mówi Izraelitom po wyjściu z Egiptu, że Bóg uczynił ich królami:

Pamiętajcie, co powiedział Mojżesz

do swego ludu: „O mój ludu!

Wspominajcie łaskę

Allaha dla was, kiedy On

uczynił proroków wśród was,

uczynił was królami i dał

wam to, czego nie dał

żadnemu innemu spośród ludów...” (Sura V, 20)

Odniesienie tutaj nie dotyczy dwóch królów, ale więcej niż dwóch, ponieważ arabski ma różne formy liczby mnogiej dla liczby podwójnej i wielokrotnej, a w świetle późniejszych dowodów trudno jest dostrzec, jak to może być cokolwiek innego niż odniesienie do czterech królów Amarne. Koran przedstawia również inny obraz odejścia Mojżesza ze stolicy Etiopii. Podczas gdy Talmud wskazuje, że było to przyjacielskie pożegnanie, Koran sugeruje, że była to ucieczka przed zagrożeniem dla jego życia:

I przyszedł człowiek,

Biegnący, z najdalszego krańca

miasta. Powiedział:

„O Mojżeszu! Wodzowie

zbierają się na naradę

w sprawie zabicia cię:

Więc odejdz, bo Ja

daję ci szczerą radę.” (Sura XXVIII, 20)

Talmud podaje również inny powód próby zabicia Mojżesza zaraz po narodzinach. To właśnie Mojżesz miał zostać zamordowany, ponieważ stanowił zagrożenie dla tronu Egiptu. Faraon, według Talmudu,

miął sen, w którym siedział na tronie, gdy zobaczył starca trzymającego dużą wagę. Starzec umieścił starszych i książąt Egiptu po jednej stronie wagi, a baranka po drugiej. Baranek okazał się cięższy. Król zapytał swojego doradcę Bi'lama o znaczenie tego dziwnego snu. Bi'lam wyjaśnił, że kraj spotka wielkie zło: „W Izraelu narodzi się syn, który zniszczy Egipt”. Reu'el Midianita, który w Starym Testamencie jest opisany jako teść Mojżesza, wkracza tutaj na scenę jako kolejny doradca króla, który doradził mu, aby nie uciskał Izraelitów, ale pozwolił im udać się do Kanaanu. Ta rada nie znalazła uznania u króla, który odpowiedział wygnaniem Reu'ela do swojego kraju i zaakceptował alternatywny sposób postępowania zalecany przez Bi'lama – że jako środek ostrożności wszyscy chłopcy urodzeni przez Hebrajczyków powinni zostać wrzuceni do rzeki. Wcześniej, zgodnie z relacjami w Biblii, dowiadujemy się, że Amram poślubił Jochebed, która urodziła mu córkę, Miriam, opisaną w Starym Testamencie jako „prorokinię”, a następnie syna, Aarona. Teraz dowiadujemy się o przepowiedni Miriam, że jej rodzicom urodzi się drugi syn, który ostatecznie wyzwoli Izraelitów spod jarzma egipskich ciemiężców. Kiedy dziecko pojawiło się zgodnie z przepowiednią, Jochebed ukrywała noworodka w swoim domu przez trzy miesiące, ale regularnie przeprowadzano ścisłe przeszukiwanie domów Izraelitów i stosowano różne fortELE, aby odkryć wszelkie ukrywane dzieci płci męskiej. Jednym z nich było przyprowadzanie przez egipskie kobiety własnych dzieci do domów w Goszen i zmuszanie ich do płaczu, po czym wszelkie hebrajskie dzieci ukryte w domu również zaczynały płakać i zdradzały miejsce ukrycia. W ten sposób ujawniono narodziny chłopca u Jochebed, ale ukryła ona dziecko w trzcinach Nilu, zanim przybyli urzędnicy faraona, aby je zabrać. Tam, podobnie jak w Starym Testamencie, został uratowany przez córkę króla, Batię – zidentyfikowaną w późniejszym fragmencie jako pierwotne dziecko swojej matki – która nadała mu imię Mojżesz, mówiąc: „Wyciągnęłam go z wody”. Mojżesz „stał się nawet synem Batii... dzieckiem należącym prawnie do pałacu króla”. Gdy Mojżesz miał około trzech lat, jak głosi historia, w trakcie uczty, na której obecna była jego rodzina i księżęta królestwa, faraon wziął Mojżesza na kolana, po czym dziecko wyciągnęło rękę, zdjęło koronę faraona z głowy i włożyło ją na swoją. Król poczuł, że ten czyn miał prawdopodobnie złowrogie znaczenie. „Jak ten hebrajski chłopiec zostanie ukarany?” zapytał. Bi'lam potwierdził podejrzania króla. „Nie myśl, że z powodu młodego wieku dziecko zrobiło tę rzecz nierozważnie” powiedział. „Pamiętaj, królu, sen, który przeczytał ci ten sługa, sen o wadze. Duch zrozumienia jest już wszczepiony w to dziecko i ono przejmuje twoje królestwo”. Sędziowie i mędracy, w tym Jithro (Reu'el), kapłan Midianu, zebrali się, a faraon opowiedział, co się wydarzyło i jaką interpretację Bi'lam nadał czynowi Mojżesza. Jithro, który pragnął uratować życie dziecka, zasugerował: „Jeśli królowi się to podoba, niech przed dzieckiem zostaną postawione dwa talerze, jeden zawierający ogień, a drugi złoto. Jeśli dziecko wyciągnie rękę, aby chwycić złoto, poznamy, że jest istotą rozumiejącą i uznamy, że działało wobec ciebie świadomie, zasługując na śmierć. Ale jeśli chwyci ogień, niech jego życie zostanie oszczędzone”. Przyniesiono dwie misy, jedną zawierającą złoto, a drugą ogień, i postawiono je przed dzieckiem, które wyciągnęło rękę i chwyciło ogień, który włożyło do ust, parząc sobie język i stając się później, jak mówi Biblia, „ciężkim w ustach i ciężkim w języku”. Jednak jego życie zostało uratowane. Manethon, rodowity Egipcjanin, był współczesnym pierwszym dwóch Ptolemeuszów, władców na początku trzydziestej drugiej i ostatniej dynastii egipskiej na początku III wieku p.n.e. i mówi się, że opisał siebie w liście do Ptolemeusza II jako „arcykapłana i skrybę świętych świątyń Egiptu, urodzonego w Sebennytos i mieszkającego w Heliopolis”. Jest jednym z pierwszych Egipcjan, którzy pisali o swoim kraju po grecku, gromadząc opowieści, które znalazł w bibliotece świątynnej, złożone częściowo ze starożytnych historii, które początkowo były przekazywane ustnie, zanim zostały spisane. Uczeni nie zgadzają się co do tego, ile ksiąg można faktycznie przypisać Manethonowi, ale przyjmuje się, że był autorem Historii Egiptu (lub Aegyptiaca) w trzech tomach. Główną trudnością, z jaką się spotykamy, próbując ustalić treść oryginalnego dzieła Manethona, jest jednak fakt, że nie mamy do niego bezpośredniego dostępu: wszystkie dostępne fragmenty dotarły do nas za pośrednictwem innych autorów. Cytaty z jego prac zostały zachowane głównie przez żydowskiego historyka Flawiusza Józefa (70 n.e.); chrześcijańskich

chronografów Sekstusa Juliusza Afrykańskiego (III w. n.e.) i Euzebiusza (IV w. n.e.); w odosobnionych fragmentach u Plutarcha i innych greckich i łacińskich autorów oraz późniejszego kompilatora zwanego Jerzym Mnichem – „służącym”, znanym również jako Syncellus (800 n.e.), Tarasjusza, patriarchy Konstantynopola – który w znacznym stopniu przyczynił się do przekazu. Według Józefa Flawiusza w jego książce *Contra Apionem*, Aleksandria stała się głównym ośrodkiem Żydów w czasach Ptolemeuszów. Cieszyli się zarówno obywatelstwem aleksandryjskim, jak i „najlepszą dzielnicą mieszkalną” miasta nad morzem. Aleksandryjscy Żydzi byli naturalnie zainteresowani relacją Manethona o ich historycznych powiązaniach z Egiptem, chociaż uważali niektóre jej aspekty za nie do przyjęcia. Dlatego jego oryginalne dzieło nie przetrwało długo, zanim zostało zmanipulowane. Wysiłki żydowskich apologetów odpowiadają za znaczną część późniejszego skażenia tekstu Manethona i powstania tego, co jest znane jako literatura „pseudo-manetońska”. Chociaż, jak zobaczymy, Egipt próbował wymazać wszelkie ślady czterech królów Amarne – Echnatona, Semenckare, Tutanchamona i Aje – usuwając ich imiona z list królów i pomników po upadku reżimu Amarneńskiego, Manethon prawidłowo wymienia ich jako tych, którzy rządili między panowaniem Amenhotepa III, ojca Echnatona, a Horemheba, którego należy zidentyfikować jako faraona ucisku. Ponadto, uosobienie historii Manethona zostało już dokonane w czasach Ptolemeuszów w formie list dynastii wraz z krótkimi notatkami na temat wybitnych królów i ważnych wydarzeń, w tym pokonania najeźdźców Hyksosów, a następnie założenia XVIII dynastii i Exodusu. Te wersje epitome różnią się od siebie, co wskazuje, że pewne zniekształcenia nastąpiły w procesie przekazywania i redagowania samego Aegyptiaca Manethona. Warto jednak poruszyć kilka kwestii:

- Lista Syncellusa (według Afrykańczyka) umieszcza Exodus, kiedy „Mojżesz wyszedł z Egiptu”, za panowania Amosa (Ahmosisa), założyciela XVIII dynastii, który wygnał pasterzy Hyksosów: jest to błąd wynikający z błędnego zidentyfikowania, jak zrobił to Józef Flawiusz, przybycia zwycięskich Hyksosów jako Zejścia Izraelitów do Egiptu i późniejszego wygnania Hyksosów przez Ahmosisa jako Exodusu;
- Listy Syncellusa (według Euzebiusza) i wersja Euzebiusza, która została znaleziona w tłumaczeniu na język ormiański, umieszczają Exodus Żydów, z Mojżeszem na czele, ponad dwa wieki później, za panowania króla, który był następcą Orusa (Amenhotepa III, ok. 1405–1367) – jego syna i współregenta Amenhotepa IV (Echnatona);
- Syncellus (według Afrykańczyka) stwierdza również, że to za panowania Amosa (Achmosisa), pierwszego króla XVIII dynastii, Mojżesz poprowadził Exodus;
- Syncellus (według Euzebiusza) twierdzi, że dotyczyło to „okresu” panowania faraona o imieniu Achencheres (Amenhotepa IV, który później został Echnatonem) – że „Mojżesz poprowadził Żydów w ich marszu z Egiptu”;
- Ormiańska wersja Euzebiusza podobnie wymienia panowanie Achencheresa (Echnatona) jako czas, „w którym Mojżesz został przywódcą Żydów podczas ich Exodusu”.

Józef Flawiusz popełnił błąd, identyfikując przybycie zwycięskich Hyksosów jako zejście Izraelitów do Egiptu, a ich późniejsze wygnanie przez Ahmosisa jako Exodus. Pomogło mu w popełnieniu błędu jego pragnienie pokazania, że Izraelici opuścili Egipt na długo przed Amenhotepem III i rewolucją religijną, która rozpoczęła się za jego panowania. Józef Flawiusz zaczyna od stwierdzenia, że przodkowie Żydów, których uważał za Hyksosów, „weszli do Egiptu w swoich niezliczonych rzeszach i podporządkowali sobie mieszkańców”. Później zostali wypędzeni z kraju, zajęli Judeę i założyli Jerozolimę. W tym momencie skarży się, że Manethon „pozwoił sobie wprowadzić kilka niewiarygodnych opowieści, chcąc przedstawić nas [Izraelitów] jako zmieszanych z tłumem egipskich trędowatych i innych, którzy z powodu różnych chorób zostali skazani... na wygnanie z kraju”. (Nie powinniśmy rozumieć opisów buntowników jako dosłownie trędowatych lub cierpiących na inne choroby, ponieważ w tym

przypadku chodzi o to, że byli nieczyści z powodu zaprzeczania egipskim bogom). Ta sekwencja wydarzeń, mówi Józef Flawiusz, jest powiązana z królem o imieniu Amenofis (Amenhotep III), którego Józef Flawiusz – wierząc, że Żydzi (Hyksosi) opuścili Egipt wieki wcześniej – opisuje jako „wymagowaną osobę”. Następnie relacja Józefa Flawiusza brzmi: „Ten król, jak stwierdza [Manethon], pragnąc otrzymać... wizję bogów, przekazał swoje pragnienie swojemu imiennikowi, Amenofisowi, synowi Paapisa [syna Habu], którego mądrość i wiedza o przyszłości były uważane za oznaki boskości. Ten imiennik odpowiedział, że będzie mógł zobaczyć bogów, jeśli oczyści cały kraj z trędowatych i innych zanieczyszczonych osób i wyśle ich do pracy w kamieniołomach na wschód od Nilu, oddzielonych od reszty Egipcjan. Obejmowali oni, dodaje, niektórych uczonych kapłanów, którzy byli dotknięci trędem. Wtedy ten mądry jasnowidz Amenophis został opanowany strachem, że ściągnie gniew bogów na siebie i króla, jeśli przemoc wyrządzona tym ludziom zostanie wykryta; i dodał przepowiednię, że zanieczyszczeni ludzie znajdą pewnych sprzymierzeńców, którzy zostaną panami Egiptu na trzysta lat... Doradca znany jako syn Habu rozpoczął swoją karierę pod Amenhotepem III jako Niższy Królewski Pisarz, awansował na Wyższego Królewskiego Pisarza i ostatecznie osiągnął stanowisko Ministra Wszystkich Robót Publicznych. Został również mianowany zarządcą Sitamuny, siostry, którą Amenhotep III poślubił, aby odziedziczyć tron, ale nie udało mu się uczynić jego Wielką Królewską Żoną (królową). Syn Habu dożył co najmniej osiemdziesięciu lat, a ostatnią datą, jaką znamy, jest trzydziesty czwarty rok panowania Amenhotepa III. Później stał się dla Egipcjan rodzajem świętego, o którego kulcie donoszono aż do czasów rzymskich. W końcu, po tym, jak mężczyźni w kamieniołomach spędzili wiele nieszczęśliwych lat, król wysłuchał ich prośb o mniej surowe traktowanie i dał im opuszczone miasto Hyksosów, Awaris. Tam, mając wreszcie własną bazę, mianowali swoim przywódcą jednego z kapłanów Heliopolis (On), zwanego Osarsefem, i zobowiązali się do przestrzegania wszystkich jego rozkazów. W swoim pierwszym prawie Osarsef nakazał, aby jego zwolennicy nie czcili bogów Egiptu ani nie powstrzymywali się od mięsa żadnego ze zwierząt, które w kraju są szczególnie czczone. Nakazał im również, aby utworzyli ekskluzywne społeczeństwo, mieszając się tylko z osobami swojego rodzaju. Opowieść Manethona, zinterpretowana przez Józefa Flawiusza, brzmi następująco:

Po ustanowieniu tych i wielu innych praw, całkowicie sprzecznych z egipskimi zwyczajami, on [Osarseph] nakazał wszystkim naprawić mury miasta i przygotować się do wojny z królem Amenhotepem III. Następnie, wspólnie z innymi kapłanami i osobami zbezczeszczoneymi, takimi jak on, wysłał emisariusza do pasterzy, którzy zostali wygnani przez Tetmosisa [azjatyckich Hyksosów, którzy zostali wygnani przez Ahmosisa] w mieście Jerozolima, przedstawiając stanowisko swoje i swoich oburzonych towarzyszy i zapraszając ich do przyłączenia się do zjednoczonej wyprawy przeciwko Egipcjom. Podjął się eskortowania ich najpierw do ich rodzinnego domu w Auaris [Awaris], aby zapewnić obfite zaopatrzenie dla ich rzesz, walczyć za nich, gdy nadejdzie odpowiedni moment i bez trudu zmusić kraj do poddania się. Pasterze, zachwyceni tym pomysłem, wszyscy ochoczo wyruszyli w grupie liczącej dwieście tysięcy ludzi...

W obliczu groźby inwazji Amenofis (Amenhotep III) „posłał po święte zwierzęta, które są czczone w świątyniach i polecił kapłanom w każdym dystrykcie ukryć wizerunki bogów tak bezpiecznie, jak to możliwe”. Jednak nie walczył z najeźdźcami, ale wycofał się do Etiopii (Kusz), „której król był zobowiązany wobec niego i do jego usług”. Ten król przyjął Amenofisa z otwartymi ramionami i zapewnił mu zakwaterowanie i wyżywienie na trzysta lat wygnania, które przepowiedział syn Habu. Według Józefa Flawiusza relacja Manethona kontynuuje:

„Tymczasem Solymici [którzy pochodzili z Jerozolimy] przybyli wraz z zanieczyszczonymi Egipcjanami i traktowali mieszkańców w tak świętokradczy sposób, że reżim pasterzy wydawał się złotym wiekiem tym, którzy teraz widzieli bezbożność ich obecnych wrogów. Nie tylko podpalali miasta i wsie, nie tylko

plądrowali świątynie i okaleczali wizerunki bogów, ale nie zadowolając się tym, zwyczajowo używali samych sanktuariów jako kuchni do pieczenia czczonych świętych zwierząt, zmuszali kapłanów i proroków do ich zabijania i podcinania im gardel, a następnie wypuszczali ich nagich... Manethon dodaje, że Amenophis następnie nadciągnął z Etiopii z dużą armią i swoim synem, Rampsem, na czele innej, i że obaj zaatakowali i pokonali pasterzy i ich zanieczyszczonych sojuszników, zabijając wielu z nich i ścigając pozostałych do granic Syrii. Współcześni uczeni skłonni są zaakceptować pogląd, że Manethon nie opierał się w swojej relacji o pobycie Izraelitów w Egipcie wyłącznie na starożytnych egipskich źródłach historycznych. Gardiner na przykład pisze w swojej książce *Egypt of the Pharaohs*: „... historia Amenhofisa (Amenhotepa III) i trędowatych, którą od niego zacytował Józef Flawiusz... pokazuje, że korzystał nie tylko z autentycznych zapisów, ale także z popularnych romansów pozbawionych wartości historycznej”. Podnosi tę kwestię również stroną wcześniej: „... fragmenty Manethona Józefa Flawiusza zostały wprowadzone, aby poprzeć przekonanie tego ostatniego, że biblijna relacja o Exodusie i wygnaniu Hyksosów pod wodzą Tetmosisa odnoszą się do jednego i tego samego wydarzenia historycznego... Niewątpliwie długie fragmenty, o których mowa, zawierają również kilka popularnych opowieści o najbardziej fantastycznym opisie, wyraźnie uznanych za takie przez żydowskiego historyka”.

Pogląd ten został jednak ostatnio zakwestionowany przez Redforda w *Pharaonic King-Lists, Annals and Day Books*. Po przedstawieniu sprawozdania z zachowanej biblioteki świątyni Sobka w Fajum, która pochodzi z I wieku p.n.e. do IV n.e., została ujawniona na przestrzeni ostatnich stu lat i jest obecnie w trakcie publikacji, komentuje on, omawiając niektóre aspekty pracy Manethona, które są konwencjonalnie odrzucane jako „pseudo-manetońskie”: „Nie ma absolutnie żadnego uzasadnienia w... interpretowaniu ich jako interpolacji. Nie jest też słuszne wyobrażanie sobie, że Manethon gromadził tradycje ustne i spisywał je. Nie miałby żadnego zastosowania dla materiałów krążących ustnie i nieznanymi się w formalnej reprezentacji zwoju świątynnego, a prawdopodobnie by nimi pogardzał. To, co znalazł w bibliotece świątynnej w formie należycie autoryzowanego tekstu, włączył do swojej historii; i odwrotnie, możemy z pewnością postulować dla materiału w jego historii pisemne źródło znalezione w bibliotece świątynnej i nic więcej. Redford zidentyfikował źródło historii Osarsefa Manethona jako wydarzenia rewolucji religijnej w Amarna, najpierw zapamiętane ustnie, a później spisane. Chociaż przywódca skażonego ludu został podany przez Manetosa jako Osarsef, inni pisarze faworyzowali imię Mojżesz. W swojej *Historii Egiptu* w pięciu księgach, sam Apion - który żył w pierwszej połowie pierwszego wieku naszej ery, urodził się w Górnym Egipcie, studiował w Aleksandrii i nauczał retoryki w Rzymie za Tyberiusza, Kaliguli i Klaudiusza - napisał w swojej trzeciej księdze, cytowanej przez Józefa Flawiusza: „Mojżesz, jak słyszałem od starych ludzi [starszych] w Egipcie, był rodowitym mieszkańcem Heliopolis, który, będąc zobowiązany do zwyczajów swojego kraju, wznosił domy modlitwy otwarte na powietrze w różnych dzielnicach miasta, wszystkie zwrócone na wschód, taka była również orientacja Heliopolis. Zamiast obelisków ustawił kolumny zwieńczone figurami ludzkimi, pod którymi znajdował się model łodzi; cień rzucany na tę misę przez łódź zakreślał okrąg odpowiadający biegowi słońca na niebie.

Inny aleksandryjski autor o imieniu Chaereman (filozof i bibliotekarz Aleksandrii z I wieku n.e., który później został nauczycielem Nerona), również faworyzował Mojżesza: „Mojżesz i inny święty skryba Józef”, podobnie jak Lizymach (aleksandryjski pisarz o niepewnej dacie, ale późniejszy niż II wiek p.n.e.), również cytowany przez Józefa Flawiusza. Istnieje wiele konfliktów między tymi różnymi opowieściami o życiu Mojżesza, czego można by się spodziewać po historiach przekazywanych ustnie przez stulecia, zanim zostały ostatecznie spisane. Na przykład podano nam dwie daty, oddalone od siebie o ponad dwa stulecia, dla Exodusu. Ponadto, podczas gdy Talmud mówi nam, że to Mojżesz uciekł do Etiopii, Manethon twierdzi, że był to Amenhotep III, którego uważam za ojca Mojżesza. Na razie jednak warto podkreślić kilka punktów w tych dwóch początkowych rozdziałach. Zarówno w czasie narodzin

Mojżesza, jak i wtedy, gdy starał się o pozwolenie Izraelitom na opuszczenie Egiptu, wszystko wskazuje na to, że panujący faraon przebywał w pobliżu Goszen, gdzie Izraelici mogli się osiedlić... Mojżesz, który jest opisany jako pochodzący z Heliopolis, gdzie Echnaton miał spędzić większość dzieciństwa, zaprotestował przed Panem, że będzie miał trudności w komunikowaniu się z Izraelitami... Exodus jest powiązany w trzech przypadkach z panowaniem Echnatona... imię egipskiej królowej, która została żoną Mojżesza, podano jako Adonith (Aton-it) i wyraźnie pochodzi od Atona, jedynego Boga, którego Echnaton próbował narzucić Egipcjanom... Mojżesz pozostał w pamięci Egipcjan również pod imieniem Osarsef, kapłana Heliopolis, co łączy go z wezyrem Józefem, patriarchą, który sprowadził plemię Izraela do Egiptu, którego zidentyfikowałem jako Yuya, dziadka ze strony matki Echnatona... Identyfikacja panowania Manethona Amenhotep III – gdy syn Habu jeszcze żył, jakiś czas przed 34 rokiem panowania króla – jako właściwy czas na rozpoczęcie rebelii religijnej i ucisku Żydów nie opiera się jedynie na popularnych opowieściach jego czasów, ale na starych tradycjach, już spisanych, które znalazł w swojej bibliotece świątynnej... z narracji biblijnych jasno wynika, że ucisk Izraelitów przybrał dwie odrębne formy – zagrożenie życia hebrajskich dzieci płci męskiej i wykorzystanie przymusowej pracy Izraelitów do budowy miast Pithom i Raamses, co, jak zobaczymy, nastąpiło po okresie przewrotów religijnych... Mojżeszowi nie pozwolono wejść do Ziemi Obiecanej za rzekome przestępstwo uderzenia laską w skałę, aby zdobyć wodę dla swoich zwolenników. W temacie izraelskiej okupacji opuszczonego miasta Hyksosów Awaris, Redford skomentował również: „Okupacja opuszczonego obszaru, oddzielonego (choć w zmodyfikowanej formie historii zastąpionej przez Awaris) brzmi jak hidżra do Amarny” – przeprowadzka Echnatona z Teb do nowej stolicy w obliczu sprzeciwu wobec jego idei religijnych ze strony szlachty i kapłanów boga państwowego Amona – „i trzynastcie lat nieszczęść spowodowanych przez trędowatych i pasterzy może być jedynie terminem pobytu Echnatona w jego nowym mieście. Postać Osarsefa/Mojżesza jest wyraźnie wzorowana na historycznej pamięci Echnatona. Przypisuje mu się zakazanie oddawania czci wszystkim bogom, a w Apionie propagowanie formy kultu, która polegała na odprawianiu świątyń na świeżym powietrzu, zorientowanych na wschód, dokładnie tak jak świątynie Atona w Amarnie. Jakie wydarzenia historyczne zainspirowały te zróżnicowane i często sprzeczne opowieści – i w którym dokładnie momencie historii miały miejsce?

str. 42

Stela Izraela

CHRONOLOGIA życia Mojżesza wyraźnie zależy od ustalenia, kiedy nastąpiło zejście Izraelitów do Egiptu i jak długo tam przebywali przed Exodusem. Powszechnie przyjmuje się, że byli w kraju pod koniec XVIII i na początku XIX dynastii (ok. 1308 r. p.n.e.), ale kiedy przybyli i odeszli, oba te fakty były przedmiotem znacznych rozbieżności. Stary Testament nie jest w tej kwestii zbyt pomocny. Nie podaje żadnych dat ani imion żadnego panującego monarchy, odnosząc się do niego jedynie jako do „faraona”, „króla” lub „faraona, króla Egiptu”. Nie mówi nam również, gdzie znajdowała się stolica danego faraona. Dostarcza nam również sprzecznych stwierdzeń na temat tego, jak długo trwał pobyt:

I rzekł do Abrahama: Wiedz na pewno, że potomstwo twoje przybyszem w ziemi, która nie jest ich, i będą im służyć; i będą ich dręczyć czterysta lat. (Księga Rodzaju 15:13)

Ale w czwartym pokoleniu przyjdą tu ponownie... (Księga Rodzaju 15:16)

A pobyt synów Izraela, którzy mieszkali w Egipcie, wynosił czterysta trzydzieści lat.

I stało się pod koniec czterystu trzydziestu lat, tego samego dnia, że wszystkie zastępy Pana wyszły z ziemi egipskiej. (Księga Wyjścia 12:40–41)

Ponadto Stary Testament zawsze podaje nam imiona głów plemion i imiona ich potomków, którzy są ważni dla opowiadanej historii. W przypadku Pobytu podano nam imiona czterech pokoleń – trzeciego syna Jakuba (Izraela), Lewiego, oraz syna Lewiego (Kohata), wnuka (Amrama) i prawnuka (Mojżesza). Jeśli przeanalizujemy źródła egipskie, nie znajdziemy niczego, co dokładnie odpowiadałoby ogólnemu zarysowi biblijnej relacji o Pochodzeniu, Pobycie i Wyjściu. Jednak ten brak dokładnych dowodów nie może być traktowany jako powód do odrzucenia relacji jako całkowitego wymysłu lub do przypuszczenia mitycznego pochodzenia tych narracji. Biblia podaje pewne wewnętrzne szczegóły życia w Egipcie w okresie Imperium (XVIII i XIX dynastia), które w wielu przypadkach muszą być postrzegane jako pochodzące z wiedzy z pierwszej ręki. Szczegóły te nie mogą być uważane za późniejsze zabarwienie, jak twierdzą niektórzy uczeni, bo jak można oczekiwać, że żydowski kapłan i skryba, taki jak Ezdrasz, powracający do Jerozolimy z wygnania w Babilonie w V wieku p.n.e., będzie miał wewnętrzne szczegóły dotyczące życia w Egipcie w okresie Imperium osiem wieków wcześniej? Jedynym logicznym wytłumaczeniem jest to, że biblijne relacje o zstąpieniu do Egiptu i ostatecznym Exodusie mają w swojej istocie prawdziwe historyczne postacie i wydarzenia. Dlatego też chodzi o poszukiwanie wskazówek w Starym Testamencie, które mogą pomóc nam ustalić, do którego okresu egipskiej historii należą te wydarzenia. Okres historyczny, który musimy zbadać, jest długi, rozciąga się od XVII wieku p.n.e. do XIII wieku. W XVII wieku p.n.e. Dolny i Środkowy Egipt dostały się pod kontrolę najeżdżających Hyksosów – azjatyckich władców-pasterzy, z pewnymi elementami semickimi wśród ich zwolenników – którzy ustanowili swoją stolicę w Awaris w Delcie Wschodniej, gdzie rządili przez nieco ponad sto lat. Ostatecznie zostali pokonani w bitwie i wypędzeni z kraju przez Ahmosisa (ok. 1575–1550), założyciela XVIII dynastii, która miała stać się złotym wiekiem w historii starożytnego Egiptu i trwała prawie do końca XIV wieku p.n.e. W tym okresie Teby w Górnym Egipcie stały się stolicą i głównym ośrodkiem religijnym kraju, podczas gdy główna rezydencja króla znajdowała się w Memfis w Dolnym Egipcie. Wraz z przybyciem Ramzesa I, pierwszego faraona XIX dynastii, Teby zachowały swoje znaczenie, ale główna rezydencja króla została przeniesiona do starego miasta Awaris, obecnie przebudowanego przez Izraelitów jako Pi-Ramses i nazwanego na cześć królów Ramzesów z dynastii. To również z tego okresu cały obszar Wschodniej Deltę nazwany w Biblii Goszen stał się znany jako Ziemia Ramzesa. Imię Ramzes (pisane Rameses) znajduje się również w Pięcioksięgu, ale nie jako imię panującego króla. W Księdze Rodzaju 47:11 jest ona podana jako nazwa ziemi, w której Izraelici mogli się osiedlić po przybyciu do Egiptu. Ponieważ obszar Goszen nie stał się znany jako Ziemia Ramzesa aż do XIX dynastii, a nikt nie kwestionuje, że Izraelici przybyli do Egiptu w pewnym momencie przed tą erą, wydaje się, że nazwa Ramses jest tutaj po prostu używana jako odpowiednik Goszen, ponieważ stała się znana jako „Ziemia Ramzesa” w czasie Exodusu. Nazwa Rameses pojawia się ponownie w Księdze Wyjścia 12:37, gdzie jest opisana jako punkt początkowy Exodusu. Dalsze wskazówki dotyczące północnej rezydencji na początku XIX dynastii są dostarczane przez relacje o tym, jak Mojżesz, po powrocie do Wschodniej Deltę, aby uratować swój lud, został nakłoniony przez Pana, aby skonfrontować się z faraonem rano, gdy zszedł na brzegi Nilu (Wyjścia 7:15; 8:20). Wydaje się, że z tych krótkich podsumowań biblijnej opowieści o pobycie i tego, co wiemy o siedzibie władzy w starożytnym Egipcie, można wyciągnąć dwa rozsądne wnioski: po pierwsze, że ponieważ pasterze byli już postrzegani jako „obrzydliwość”, gdy Izraelici przybyli do Egiptu, ich pojawienie się na scenie musiało nastąpić po okresie Hyksosów, który był główną przyczyną wrogości wobec pasterzy; a po drugie, fakt, że osiedlili się w Goszen, z dala od siedziby władzy faraonów, sugeruje, że siedziba ta musiała w tym czasie znajdować się w Tebach, około 400 mil dalej w Górnym Egipcie, a nie w Awaris, stolicy Hyksosów i stolicy ziemi Goszen we Wschodniej Delcie. Jednak wcześnie egiptolodzy, nie mając żadnych dowodów archeologicznych, które mogłyby im pomóc, zostali przekonani do wiary – słusznie, jak się okazało – że Exodusu nie można przypisać do wcześniejszego czasu niż XIX dynastia. Kiedy próbowali ustalić, za którego panowania XIX dynastii miało to miejsce, popełnili błąd. Dwa punkty ich zmyliły: po pierwsze, liczba 430 lat, podana w Starym Testamencie jako czas trwania Pobytu, którą najwyraźniej przyjęli

dosłownie; a po drugie, stwierdzenie Flawiusza Józefa, żydowskiego historyka z I wieku n.e., którego również najwyraźniej nie kwestionowali, że przybycie Izraelitów miało miejsce w okresie panowania Hyksosów. Pogląd ten wydawał się być uzasadniony pewnymi skomplikowanymi matematycznymi domysłami, ponieważ jeśli zsumujemy liczby podane w Biblii między początkiem Pobytu a Wyjściem z Egiptu i porównamy je z wówczas akceptowanymi datami egipskimi, otrzymamy następujące wyniki:

Postacie biblijne: Lata

Józef w więzieniu pod fałszywym zarzutem próby uwiedzenia żony swego pana (Rdz. 42:1): 2

Dobre lata przed głodem w Egipcie: 7

Czas, w którym Izraelici przybyli do Egiptu po drugim roku głodu (Rdz. 45:6): 2

Długość pobytu: 430

W sumie: 441

Daty egipskie: Lata

Długość panowania Hyksosów: 108

Długość panowania XVIII dynastii: 240

Królestwa pierwszych czterech królów XIX dynastii:

Ramzes I: 2

Seti I: 14

Ramzes II: 67

Merenptah: 10

Razem: 441

Implikacją tych obliczeń jest to, że Józef musiał przybyć do Egiptu jako niewolnik i zostać uwięziony w pierwszym roku rządów Hyksosów. Pomimo inherentnego nieprawdopodobieństwa, że to się wydarzyło, wcześnie egiptolodzy, pracując od tej daty, zdecydowanie opowiadali się za tym, że Exodus pod wodzą Mojżesza miał miejsce za panowania Merenptaha, czwartego władcy XIX dynastii. Ponadto, ponieważ Biblia wskazuje, że faraon ucisku, podczas którego panowania Mojżesz uciekł na Synaj, zmarł, gdy Mojżesz był jeszcze na wygnaniu, wynikało z tego, że jeśli Merenptah był królem rządzącym w czasie Exodusu, jego poprzednik, Ramzes II, musiał być królem w czasie Ucisku. Te założenia zostały zachwiane w 1896 roku, gdy brytyjski egiptolog W. M. Flinders Petrie znalazł wielką granitową stelę w świątyni grobowej Merenptaha na zachód od Teb. Stela, która pierwotnie należała do Amenhotepa III i zawierała jego tekst, została później przejęta przez Merenptaha, który zapisał po drugiej stronie to, co niektórzy uczeni uważali za dwie oddzielne kampanie wojskowe – jedną jego zwycięstwo nad libijskimi najeźdźcami, drugą wyprawę do Palestyny/Syrii, co odpowiada biblijnej relacji o pościgu Izraelitów przez Egipcjan. Stela, obecnie w Muzeum Kairskim, stała się znana jako Stela Izraela, ponieważ zawiera – w epilogu swojej głównej historii – pierwszą i jedyną znaną wzmiankę o Izraelu w egipskim tekście. Ponieważ stela ta jest datowana na 5 rok panowania Merenptaha i mówi o Izraelu jako o ludzie już zamieszkałym w Palestynie, całkowicie zaburzyła ona powszechnie przyjętą mądrość egiptologów tamtych czasów. Nie tylko Izraelici opuścili Egipt właściwy do tej daty, ale po spędzeniu rzekomo czterdziestu lat na pustyni Synaj, udali się do Palestyny i byli tam wystarczająco długo, aby

stać się potęgą, która stanowiła zagrożenie, zmuszając rządzącego faraona do wystania wojsk, aby spróbować ich podporządkować. Spowodowało to, że uczeni tamtego czasu zmienili swoje stanowisko. Stając w obliczu faktów i nie mając żadnego alternatywnego wyjaśnienia, zdecydowali, że przynajmniej jedna z postaci w biblijnej relacji o Wyjściu, czterdzieści lat spędzonych na wędrówce po pustyni, nie powinna być traktowana dosłownie. Ponadto byli gotowi zignorować dwóch faraonów z biblijnej relacji – jednego z czasów Ucisku, a drugiego, jego następcę, z czasów Wyjścia – i doszli do wniosku, że Ramzes II był faraonem obu wydarzeń podczas swojego długiego, sześćdziesięciosiedmioletniego panowania. To przekonanie zostało od tego czasu szeroko zaakceptowane przez większość zarówno biblistów, jak i egiptologów, którzy zaczęli traktować je jako niepodważalny fakt historyczny. Jednakże wybór Ramzesa II jako faraona Exodusu zakłada, że konfrontacja militarna między ludem Izraela a siłami egipskimi w Palestynie miała miejsce w ciągu pierwszych pięciu lat panowania Merenptaha, ale uważne zbadanie Steli Izraela pokazuje, że nie mogło tak być. W 5 roku panowania Merenptaha Egipt został najechny przez libijskiego przywódcę o imieniu Merey, który zebrał pod swoim sztandarem wielką armię plemion libijskich, a także pięć grup „ludów morza”, o których uważa się, że przybyli z wysp greckich. Zaatakowali zachodnią deltę. Memfis, Heliopolis i inne miasta Dolnego Egiptu zostały zmuszone do zamknięcia bram przed najeźdźcami, obywatele nie mogli bezpiecznie uprawiać swojej ziemi ani przemieszczać się z miasta do miasta. Tym razem najeźdźcy nie szukali jedynie łąpów, jak miało to miejsce w przypadku poprzednich libijskich inwazji, ponieważ przywieźli ze sobą kobiety, dzieci i bydło, wyraźnie zamierzając osiedlić się na stałe. Dowiedziawszy się o tym zagrożeniu, Merenptah wysłał armię, która spotkała najeźdźców w miejscowości w zachodniej delcie znanej jako „The Fields Of Piyer”. Po sześciu godzinach zaciętej walki Merey uciekł, pozostawiając swoich zwolenników własnemu losowi. Mówi się, że liczba zabitych w walce Libijczyków wyniosła 6000, a kolejnych 9000 wzięto do niewoli. Część Steli Izraela poświęcona tym wydarzeniom rozpoczyna się datą: „Rok 5, trzeci miesiąc trzeciej pory roku (wiosna), dzień 3”. Następnie następuje tytuł i epitety Merenptaha, a po przedstawieniu ogólnego obrazu Egiptu po inwazji libijskiej, opisano klęskę wroga: „Ich przednia straż opuściła tyły. Ich nogi nie zatrzymały się, z wyjątkiem biegu. Ich łucznicy porzucili łuki. Serce ich biegaczy było słabe od podróży. Odwiązali swoje bukłaki... ich torby zostały rozwiązane i odrzucone. Nieszczęsny wrogi książę Rebu [Libii] uciekł w głębi nocy, sam. Na jego głowie nie było pióra” – znaku hańby, ponieważ libijscy wojownicy zwykli nosić pióro w nakryciu głowy – „jego nogi były bose. Chleby na jego zaopatrzenie zostały zabrane; nie miał wody... aby utrzymać go przy życiu. Twarz jego brata była dzika, chciał go zabić; wśród jego dowódców jeden walczył ze swoim towarzyszem. Ich namioty spłonęły, zamieniły się w popiół. Wszystkie jego dobra stały się pożywieniem dla wojsk.” Następnie pojawiają się fragmenty narracyjne, przedstawiające klęskę Libijczyków i uratowanie Memfis, po których następuje kompozycja religijna, w której bogowie Heliopolis chwalią Merenptaha za uratowanie Memfis i Heliopolis. Ostatnia część przedstawia Egipcjan cieszących się ze swojego zwycięstwa:

Radość rozeszła się po miastach Egiptu. Mówią o zwycięstwach... Człowiek idzie drogą nieskrępowanym krokiem, bo nie ma żadnego strachu w sercu ludu. Forty pozostawiono samym sobie, studnie [leżą] otwarte, dostępne dla posłańców. Blanki muru są spokojne w słońcu, dopóki ich strażnicy nie obudzą się... Bydło polne jest pozostawione tak swobodnie, by wędrowało bez pasterzy, [nawet] przekraczając strumień potoku. Nie ma wybuchu krzyku w nocy: „Stój! Oto nadchodzi przybysz z mową obcych!”, ale ktoś idzie i przychodzi ze śpiewem. Nie ma krzyku ludzi, jak wtedy, gdy jest żałoba. Miasta są ponownie zasiedlane. Kto orze swoje żniwo, będzie je jadł. Re zwrócił się [ponownie] do Egiptu. On [król] narodził się jako ten, który miał być [jego] opiekunem, Królem Górnego i Dolnego Egiptu: Ba-en-Re, Meriamon; syn Re: Merenptah Hotep-hir-Maat.

Mamy dalsze relacje z kampanii przeciwko Libijczykom w inskrypcjach wojennych Kolumn Kairskich i Heliopolis, inskrypcjach wojennych w Karnaku, Steli Athribis (zwanej również Stelą Kom el Ahmar),

tekstach, w których Merenptah podał relacje z wojny libijskiej w różnych częściach Egiptu, oraz stelach nubijskich, znalezionych w Nubii w Amadzie, Toszce, Wadi es Seboua i Amara West. Z wyjątkiem stel nubijskich, które opisują drugą wojnę przeciwko Nubijczykom w 6 roku panowania Merenptaha, jedynymi wspomnianymi działaniami wojennymi są te przeciwko Libijczykom dwanaście miesięcy wcześniej. Stelę Izraela wyróżnia to, że w przeciwieństwie do innych tekstów, relacja z kampanii przeciwko Libijczykom jest poprzedzona oddzielną końcową sekcją dwunastu wersów (trzech na oryginalnej steli), wymieniających niektóre obce miejsca i ludy:

Książęta padają na twarz, mówiąc „Miłosierdzie!” (Słowo użyte tutaj to kananejskie shalam, oznaczające „pokój”).

Nikt nie podnosi głowy spośród Dziewięciu Łuków.

Spustoszenie jest dla Tehenu; Hatti jest uspokojone;

Splądrowany jest Kanaan wszelkim złem;

Zabrany jest Aszkelon; zajęty jest Gezer;

Yanoam jest uczyniony tym, co nie istnieje;

Izrael jest spustoszony, jego nasienie nie istnieje;

Hurru stała się wdową dla Egiptu!

Wszystkie kraje razem, są uspokojone;

Każdy, kto był niespokojny, został związany przez Króla Górnego i Dolnego Egiptu: Ba-en-Re Meriamona; syna Re: Merenptaha Hotep-hir-Maat, któremu dano życie jak Re każdego dnia.

Stela Izraela doczekała się różnych interpretacji. Została opisana, ze względu na poetycki charakter jej kompozycji, jako hymn zwycięstwa. Niektórzy uczeni odrzucili ją jako niehistoryczną i raczej poetycką pochwałę powszechnie zwycięskiego faraona, podczas gdy inni przyjęli, że stanowi ona historyczny opis wojen i zwycięstw Merenptaha. Chociaż stela poświęcona jest niemal w całości wojnie z najeźdźcami z Libii, Libia (Tehenu) jest również wymieniona w dwunastowierszowym epilogu. Inne obce odniesienia to:

- Hatti, ziemia Hetytów w Azji Mniejszej, rozciągająca się wówczas na północną Syrię;
- Kanaan, zachodnia i południowa Palestyna, granicząca z Synajem na południu, Morzem Martwym na wschodzie i Morzem Śródziemnym na zachodzie;
- Aszkelon, kananejski port nad Morzem Śródziemnym na północ od Gazy;
- Gezer, kananejskie miasto na zachód od Jerozolimy;
- Yanoam, ważne miasto w północnej Palestynie na południowym krańcu Jeziora Galilejskiego;
- Israel: znak użyty tutaj nie oznacza ziemi, ale lud; i
- Hurru: chociaż słowo to jest czasami używane do określenia całej ziemi Palestyny/Syrii, może również oznaczać ziemię biblijnych Horytów, na północ od góry Seir u podnóża Morza Martwego.

Merenptah był już starcem, około sześćdziesięcioletnim, gdy objął tron. W tym czasie Egipt cieszył się półwieczem pokoju z Palestyną/Syrią, ponieważ ojciec Merenptaha, Ramzes II, zawarł traktat z Hetytami w 21 roku swojego panowania. Nie znaleziono żadnych zapisów o żadnym większym

konflikcie egipskim w Azji w pozostałej części panowania Ramzesa II i trudno uwierzyć, że Merenptah, w pierwszych pięciu latach swojego panowania i w podeszłym wieku, toczył te duże wojny z Hetytami w północnej Syrii i Palestynie/Syrii, nie pozostawiając po sobie żadnych zapisów poza listą imion w epilogu do Steli Izraela. Nie oznacza to jednak, że epilog nie ma wartości historycznej. Nie znajdujemy żadnych twierdzeń ze strony króla, że to on podporządkował sobie te obce narody, nie ma żadnych dat ani innych szczegółów żadnej konkretnej konfrontacji, tylko trwały pokój. Jednak, jak sugeruje ta sekcja, pokój ten został osiągnięty tylko dzięki pokonaniu wrogów Egiptu w Azji. Jeśli Merenptah nie był królem, który stawiał czoła i pokonał Izraelitów i inne narody w Palestynie/Syrii, to kto to zrobił? Aby znaleźć odpowiedź, musimy cofnąć się o dziewięćdziesiąt lat przed wstąpieniem Merenptaha na tron, do samego początku XIX dynastii.

str. 50

REBELIA NA SYNAJU

JEŚLI, jak powszechnie się przyjmuje, Izraelici byli nadal w Egipcie pod koniec XVIII i na początku XIX dynastii, a wojska egipskie ruszyły w pogoń za nimi po Exodusie, jak mówi nam Stary Testament, powinniśmy spodziewać się znalezienia pewnych dowodów tej kampanii w egipskich zapisach. Kiedy Ramzes I, założyciel XIX dynastii, objął tron pod koniec XIV wieku n.e., wpływy Egiptu w Azji osłabły. Hetyckie królestwo w centralnej Azji Mniejszej, które wyłoniło się jako nowa potęga pod rządami energicznego króla Suppiluliuma, podbiło najpierw miasta-państwa północnej Syrii, a następnie Mitanni, północnego sojusznika Egiptu, zagrażając tym samym egipskiej kontroli nad centralnym Kanaanem. Jednak pomimo tej okoliczności jedyna stela Ramzesa I, znaleziona w Wadi Hajfa w Nubii, nie wspomina o żadnej kampanii na północy podczas jego krótkiego panowania. Odniesienie do „niewoli Jego Wysokości” ma sugerować możliwą konfrontację militarną w Nubii. Ramzes I, będący już bardzo starym człowiekiem w chwili objęcia tronu, nie przetrwał końca drugiego roku na tronie i jego następcą został jego syn, Seti I – i to właśnie tutaj, a także we wcześniejszej części panowania syna i następcy Setiego, Ramzesa II, znajdujemy szczegóły kampanii, które pasują zarówno do historii Exodusu, jak i Steli Izraela. W pewnym momencie pierwszego roku panowania Setiego przybył posłaniec z wiadomością: „Wrogowie Shasu planują rebelię. Ich przywódcy plemienni zebrali się w jednym miejscu, stojąc u podnóża Khor (ogólne określenie Palestyny i Syrii), i są zaangażowani w zamieszki. Każdy z nich zabija swoich towarzyszy. Oni nie biorą pod uwagę praw pałacu. Istnieją dowody, że kampania ta miała miejsce bezpośrednio po śmierci Ramzesa I, zanim proces jego mumifikacji, który trwał siedemdziesiąt dni, został ukończony i zanim Seti I został koronowany na nowego faraona: „Dowody ... sugerują, że Seti powrócił już ze swojej pierwszej kampanii (przeciwko Szasu), gdy odwiedził Teby w roku swojej intronizacji, aby wziąć udział w pogrzebie swojego poprzednika i zainicjować dobrodziejstwa w Świątyni Amona, które datowane są na jego pierwszy rok panowania”. Wzmacnia to ideę, że Ramzes I mógł umrzeć podczas pościgu za Izraelitami na Synaju. Nazwy „Szasu” używali Egipcjanie do określenia plemion beduińskich na Synaju, koczowniczego ludu mówiącego językiem zachodniosemickim, i do odróżnienia ich od Palestyńczyków, których nazywali „Aamu”. (Później, w pierwszych wiekach naszej ery, słowo „Shasu” stało się koptyjskim słowem shos, oznaczającym pasterza.) Pełny opis tej kampanii przeciwko Shasu, tutaj zidentyfikowanego jako lud za pomocą determinatu, który może wskazywać zarówno na lud, jak i na kraj, znajduje się w wojennych reliefach Setiego I, które zajmują całą zewnętrzną część północnej ściany wielkiej Sali Hypostylowej w świątyni Amona w Karnaku. Skrajnym punktem w pierwszej wojnie króla, pokazanym w dolnym rzędzie wschodniej strony muru i datowanym na jego pierwszy rok, jest zdobycie miasta Pe-Kanan (Gaza). Drugi i środkowy rząd tej wschodniej ściany pokazuje kolejną wojnę Setiego I na północy. Niedługo po swojej koronacji Seti I wyruszył ponownie do zachodniej Azji. Przy tej okazji król maszerował ze swoją armią wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego, aż dotarł do punktu w północnej Palestynie na tym

samym poziomie co południowy kraniec Jeziora Galilejskiego, prawdopodobnie do miasta Akka. Następnie podzielił swoją armię na trzy dywizje, które ruszyły na wschód w trzech różnych odnogach do miast Yanoam na północy, Bet-Szan w centrum i Hammat na południu. Skrajny koniec tego rzędu przedstawia książyat Kanaanu ścinających cedry w Libanie na świętą łódź Amona w Tebach, gdzie podczas jego corocznych świąt bóg był niesiony w uroczystej procesji oznaczającej poddanie całego Kanaanu i wybrzeża fenickiego faraonowi. Pierwszy rząd scen u dołu zachodniej ściany fasady świątyni w Karnaku przedstawia wojnę z Hetytami, którzy w tym czasie znajdowali się w północnej Syrii, gdzie ich silnym ośrodkiem było miasto Kadesz nad rzeką Orontes, ale potęga Hetytów nie została złamana. Chociaż tutaj również nie mamy daty wojny hetyckiej, przyjmuje się, że nie mogła mieć miejsca w roku 1 Setiego I. Drugi, środkowy rząd tej zachodniej ściany dotyczy dwóch oddzielnych wojen, jakie Seti I stoczył z Libijczykami. Nie podano daty, ale mogły mieć miejsce w dowolnym momencie po roku 1. Trzeci, górny rząd jest ponownie zagubiony, z wyjątkiem sceny na prawym krańcu, przedstawiającej wojnę z Hetytami w Kadesz. Ramzes II, który na tronie zasiadł na początku XIII wieku p.n.e. po ojcu Setim I, spędził pierwszą dekadę walcząc w Azji. Jego pierwsza kampania rozpoczęła się w roku 4, kiedy przetoczył się przez Kanaan i wzdłuż wybrzeża fenickiego, prawdopodobnie aż do Simyry, która znajdowała się pod kontrolą królestwa Amurru, na wschód w północnej Syrii. Następnie zaatakował samo Amurru, które było sprzymierzone z hetyckim królem Muwatallisem. Wiosną następnego roku Ramzes II powrócił do Syrii, tym razem, aby podbić Kadesz. Po zaciętych walkach, w których sam król odegrał odważną rolę, udało mu się pokonać Hetytów i zdobyć miasto. Jego trzecia kampania azjatycka miała miejsce w roku 8 jego panowania. Przy tej okazji musiał najpierw stłumić niepokoje w Galilei, zanim rozpoczął inne kampanie – odzyskał obszar Damaszku, umocnił swoją władzę nad fenickimi ziemiami wybrzeża i zaatakował amurskie miasto Dapur na północ od Kadesz. Dwa lata później, w roku 10, król przeprowadził drugi atak na Dapur, który się zbuntował: „Kiedyś w roku 10 panowania, lub wkrótce potem, Ramzes II najwyraźniej opuścił Egipt; być może w tym czasie przeprowadził kampanie w Transjordanii, które są przedstawione na murach Luksoru, ponieważ nie pasują do opisów jego wcześniejszych kampanii”. Ramzes II powrócił do Bet-Szan w roku 18, po czym rozpoczęły się negocjacje między nim a Hattusili III, nowym królem Hetytów, które ostatecznie doprowadziły do traktatu pokojowego i sojuszu między nimi w roku 21. Traktat ten został później skonsolidowany przez małżeństwo Ramzesa II z księżniczką hetycką w roku 34 i drugą księżniczką dekadę później. Ale późniejszą sytuację, jaka zaistniała między tymi dwoma krajami, podsumował amerykański egiptolog Schmidt w swojej książce Ramses II w następujących słowach: „Wraz z rokiem 30 i pierwszym Jubileuszem, czas pokoju i spokoju zdaje się nastać w Egipcie; od tego roku nie ma żadnej wzmianki o wojnie lub sporach. Działalność budowlana wydaje się być głównym zmartwieniem publicznym Ramzesa II, o ile można stwierdzić, gospodarka kraju prosperowała. Niektóre wojny prowadzone przez Ramzesa II były kontynuacją kampanii przeciwko Szasu, które zostały zainicjowane przez jego ojca, Setiego I. Istnieje kilka odniesień do nich, chociaż nie można znaleźć konkretnych dat, w Tanis, jednym z miast Ramessydów na północnym wschodzie Delt, na południe od jeziora Menzalah:

Obelisk V, W. Face: „... który dokonał wielkiej rzezi w krainie Szasu”; Obelisk IX, W. Face: „... który splądrował krainę Szasu”; Stela II: „... zniszczył dziedzictwo krainy Szasu i sprawił, że [wodzowie] składali daninę Egipcjom na wieki wieków”; Stela V: „... który dokonał wielkiej rzezi w krainie Szasu”; Stela VIII, frag. 3: „... Szasu, wzięci jako jeńcy...”; Stela IX, Twarz B, 3: „... którzy splądrowali kraj Szasu”.

Znajdujemy również w Karnaku, na południe od traktatu hetyckiego i sceny w Askalonie, nad szeregiem więźniów: „... Szasu, których Jego Wysokość splądrował”. Gdzie miały miejsce te bitwy z Szasu? Profesor Kenneth A. Kitchen z Uniwersytetu w Liverpoolu, cytując różne źródła egipskie, doszedł do

wniosku, że Góra Seir stanowiła część krainy Szasu i należy ją utożsamiać z Edomem z Księgi Rodzaju (36: 8–9). O szeregu innych wymienionych nazwisk mówi, że Bernard Grdseloff, polski egiptolog, „trafnie porównał Rbn z Labanem z Powtórzonego Prawa 1:1 (i Libnah z Liczb 33:20–21) i Sm't z Tytami Szimei z Pierwszej Księgi Kronik 2:55, wszyscy w rejonie Seiru/Edomu, Negebu lub doliny Arabów między nimi” i dochodzi do wniosku, że dowody „wyraźnie sugerują, że Ramzes lub jego wojska napadli na Negeb, wyżyny Seiru lub Edomu, a być może część pośredniej doliny Arabów... Mamy więc dowody na działalność Ramzesa II (lub przynajmniej jego sił) zarówno w Edomie, jak i Moabie (na południe i południowy wschód od Morza Martwego)”. Następnie dr Kitchen próbuje podać możliwe daty konfrontacji wojskowych między Ramzesem II i Szasu: „Trudno jest umieścić te działania Transjordanii w ogólnym schemacie wojen azjatyckich Ramzesa II, jak obecnie wiadomo, i musi wystarczyć podsumowanie. Pierwsza kampania byłaby kampanią z Roku 4: „środkowa” stela w Nahr el-Kelb, na północ od Bejrutu, wyraźnie podaje tę datę. Druga kampania – wyraźnie tak zwana – to kampania z Roku 5 w Syrii, która zakończyła się niesławną bitwą pod Kadesz. Następnie kampania z Roku 8 w Palestynie, Syrii i Fenicji jest upamiętniona na tylnej ścianie pylonu Ramasseum. Następnie pojawia się południowa stela Ramzesa II w Nahr el-Kelb, być może datowana na Rok 10, wskazująca na dalszą aktywność w Fenicji. W pewnym momencie tego ogólnego okresu należą wojny syryjskie upamiętnione przez serię płaskorzeźb Karnaku i powiązanych scen w Luksorze, oprócz innych śladów. Jednak Egipcjanie musieli również zająć się sprawami bliższymi, w Palestynie. Niedatowana scena w Karnaku, pokazująca poddanie się Askalonu, jest zwykle przypisywana Ramzesowi II. A w jego Roku 18 datowana jest stela z Bet-Szan, która nie odnotowuje praktycznie żadnych konkretnych faktów, ale sama w sobie może wskazywać na aktywność w tym regionie. To prowadzi nas do Roku 21 i Traktatu Hetyckiego, po którym datowane zapisy działań wojennych ustają. „Powyższy obraz może sugerować, że przez pierwsze dziesięć lat działania Ramzesa w Azji koncentrowały się na Syrii i problemie hetyckim. Być może doprowadziło to do impasu zakończonego traktatem z roku 21. W międzyczasie, w latach 11–20, w Palestynie rozwinęły się niepokoje (rzeźba z Askalonu; stela z Bet-Szan, kamień Hioba) – wyryte kamienie Ramzesa znalezione w Syrii/Palestynie – „Być może można również umieścić przedsięwzięcia Edomitów i Moabitów w tym okresie”. Wydaje się, że wszystkie konfrontacje militarne w Azji zakończyły się dla Egipcjan w roku 21 Ramzesa II, kiedy zawarto traktat pokojowy z Hetytami. Wojny z Szasu musiały zatem mieć miejsce przed tą datą. Mamy zatem sytuację, że w pierwszym roku Setiego I Szasu wyłaniali się z Synaju i stanowili zagrożenie dla Kanaanu, Edomu i Moabu. Następnie, w czasach Ramzesa II, około dwie dekady później, opuścili Synaj i można ich znaleźć w Edomie i Moabie. Jeśli porównamy nagłe pojawienie się beduinów z Szasu i ich ruchy z izraelskim Exodusem z Synaju, okaże się, że podążali dokładnie tą samą trasą. Dr Kitchen również był pod wrażeniem tego faktu: „W przypadku studiów nad Starym Testamentem nowe informacje mają pewne znaczenie dla daty hebrajskiego podboju centralnej Transjordanii i ich wejścia do zachodniej Palestyny, nie wspominając o dacie Exodusu”. I tak wracając do epilogu Steli Izraela... Dostępne dowody jasno wskazują, że Merenptah miał pokój tylko w Azji podczas swojego panowania. Nie ma żadnego odniesienia do tego, że prowadził jakąkolwiek wojnę w Palestynie/Syrii. Wydaje się zatem jasne, że epilog Steli Izraela odnosi się nie do jego własnych kampanii, ale do status quo, który odziedziczył, sytuacji stworzonej przez jego dziadka, Setiego I, i jego ojca, Ramzesa II:

- Tehenu (Libia): Tutaj chodzi o wojny Setiego I, ponieważ wojna Merenptaha z najeźdźcami Libijczykami została opisana w Steli Izraela i ani gdzie indziej.
- Hatti: Kraj Hetytów. Widzieliśmy, jak zarówno Seti I, jak i Ramzes II walczyli z Hetytami w północnej Syrii, aż ostatecznie uzgodniono traktat pokojowy. Nie ma żadnych wzmianek o żadnej wojnie po tej dacie.

- Kanaan: Kraj zachodniej Palestyny, obejmujący również miasta Askalon i Gezer. To Seti I odzyskał ten obszar w XIX dynastii, a Ramzes II umocnił swoje zwycięstwo.
- Yanoam: Na południe od Jeziora Galilejskiego w północnej Palestynie. Został zdobyty przez Setiego I w jego roku 1.
- Hurru: Niezależnie od tego, czy odnosiło się to do Palestyny/Syrii w ogóle, czy do ziemi Horytów na południe od Morza Martwego, zarówno Seti I, jak i Ramzes II walczyli na tych terenach.

W epilogu pojawia się jeszcze jedno imię – Izrael. Jednak nie ma w ogóle wzmianki o Szasu, Beduinach pochodzenia semickiego, nomadach bez stałego miasta lub kraju, którzy uderzyli na północ od Synaju i zagrozili Kanaanowi, Edomowi i Moabowi. Na podstawie dowodów nieuniknione wnioski są takie, że Merenptah nigdy nie walczył z Izraelem, ale jego ojciec i dziadek tak, a terminy Izraelici i Szasu oznaczają w tym konkretnym przypadku jeden i ten sam lud. Kiedy Mojżesz i plemię Izraela zjednoczyli się na Synaju z niektórymi lokalnymi elementami Midianitów, zostali najpierw zidentyfikowani jako Szasu przez egipskich skrybów. Później, gdy tożsamość Izraelitów stała się jasna – i teraz, gdy nie byli już na Synaju, ale osiedlili się w Palestynie – skryba Steli Merenptaha był w stanie rozpoznać ich jako takich. To uprzedzenia większości uczonych, w tym dr Kitchena, były podstawową przeszkodą w zaakceptowaniu tej historycznej prawdy. Nie wzięli pod uwagę argumentu Jeana Yoyotte’a, jednego z czołowych francuskich egiptologów naszych czasów, że „biblijna relacja z Exodusu, spisana znacznie później przez hebrajskich skrybów, zawiera literackie upiększenia dotyczące cudownych wydarzeń ucieczki”. W ten sposób poszukiwali dowodów wielkich katastrof, które dotknęły Egipt i spodziewali się znaleźć imiona Mojżesza i Jozuego w egipskich tekstach. Bardziej mylące, poprzez błędną interpretację Steli Izraela i ich przekonanie, że pobyt trwał 430 lat, poszukiwali dowodów Exodusu na Synaj w niewłaściwych epokach, panowania Ramzesa II lub Merenptaha. Już na początku lat 60. XX wieku Yoyotte, który wykonał wiele pracy w Delcie i wśród pozostałości Ramessydów, stał się jednym z niewielu, którzy przejrzeni „ozdobniki” biblijnej opowieści i zidentyfikowali historyczne sedno historii – że wojny Szasu są jedynym możliwym odpowiednikiem biblijnej historii Exodusu:

„Prześladowania Żydów były niewątpliwie częścią kampanii Ramessydów przeciwko Szasu (Beduinom) ... Dokładna data Exodusu jest kwestionowana. Według Biblii Żydzi pracowali w mieście o nazwie Ramses, a stela z czasów Merenptaha, syna Ramzesa II, mówi o „unicestwieniu” Izraela. Z tych dowodów wywnioskowano, że ich prześladowcami byli Ramzes II i Merenptah, a Exodus miał miejsce za panowania tego ostatniego około 1200 r. n.e. Jednak „Stela Izraela” w rzeczywistości sprawia wrażenie, że Żydzi już powrócili do Palestyny w tym czasie. Biorąc pod uwagę chronologię biblijną i wyniki wykopalisk w Jerychu, wydaje się prawdopodobne, że ich cierpienia miały miejsce w czasach Setiego I...

„Stela Izraela” to myląca nazwa dokumentu składającego się z dwudziestu ośmiu wersów, z których dwadzieścia pięć opisuje triumf króla nad Libią. Wzmianka o Palestynie pojawia się tylko w trzywierszowym epilogu, w którym pojawia się słynna nazwa Izrael wśród innych. Jeśli chodzi o rząd Ramessydów, Exodus był jedynie migracją beduińskiej siły roboczej, między innymi Szasu. Jak powiedzieliśmy wcześniej, istnieją silne przesłanki, że Exodus nie miał miejsca przed okresem Ramessydów XIX dynastii. Jednakże, ponieważ Seti I prowadził kampanię przeciwko Izraelowi na północnym Synaju i południowej Palestynie natychmiast po objęciu tronu, Izraelici musieli opuścić właściwy Egipt podczas krótkiego panowania jego ojca, Ramzesa I. Ta chronologia miałaby sens na więcej niż jeden sposób w świetle Księgi Wyjścia. Jak zobaczymy, przed objęciem tronu Pa-Ramzes (później Ramzes I) został mianowany przez Horemheba swoim wezyrem, dowódcą wojsk, nadzorcą obcych krajów, nadzorcą twierdzy Zarw, mistrzem jazdy. Ramzes, o którym mówiono, że sam przybył ze wschodniej delty, był zatem w tym czasie najpotężniejszym człowiekiem w Egipcie po Horemhebie.

Jeśli Biblia, która nigdy nie podaje imienia panującego faraona, nazywa miasto Wschodniej Deltę zbudowane ciężką pracą Izraelitów Ramzesem, nazwa ta musi pochodzić nie od faraona, ale od wezyra Ramzesa, który osobiście zmusił ich do pracy. Następnie, gdy Mojżesz nadal ukrywał się na Synaju, Pan poinformował go, że król Egiptu (Horemheb) zmarł. W tym przypadku król, którego Mojżesz spotkał po powrocie, musiał być nowym królem (Ramzes I). Jednak ten nowy król nie mógł rządzić przez długi czas, ponieważ po różnych karach nałożonych na niego za to, że nie pozwolił Izraelitom odejść, które z natury trwają cały rok, ponieważ są sezonowe i podążają za wylewem Nilu, oni odchodzą, on podąża za nimi i umiera. Biblia nie stwierdza bezpośrednio, że ścigający faraon zmarł w wodach, chociaż jest to sugerowane:

I wody wróciły się i okryły wozy i jeźdźców, i całe wojsko faraona, które weszło za nimi w morze; nie został z nich ani jeden. (Wyjścia 14:28)

Koran jednak jasno stwierdza, że ścigający faraon również utonął:

Przeprowadziliśmy dzieci

Izraela przez morze:

Faraon i jego wojska poszli za nimi

W bezczelności i złości.

W końcu, gdy został przytłoczony

powodzią, powiedział:

„Wierzę, że nie ma boga

Poza Tym, w którego wierzą dzieci

Izraela: ...”

(Powiedziano mu) ...

„Dziś uratujemy cię

W twoim ciebie, abyś

Był znakiem dla tych,

którzy przyjdą po tobie!

Ale zaprawdę, wielu spośród ludzi

nie zważa na Nasze znaki!” (Sura X:90–92)

Wiadomo, że Ramzes I rządził krócej niż dwa lata. Biblijna relacja z tej części historii Exodusu nie może zatem zgadzać się bardziej precyzyjnie niż z tym, co wiemy o historii starożytnego Egiptu w tym czasie. Jeśli Ramzes I był faraonem Exodusu, Horemheb był faraonem Ucisku. Ale jak długo Izraelici przebywali w Egipcie, gdy miały miejsce te wydarzenia?

str. 58

POBYT – I MATKA MOJŻESZA

SPRZECZNE relacje w Starym Testamencie utrudniają ustalenie dokładnej daty przybycia patriarchy Józefa i Izraelitów do Egiptu. Jak widzieliśmy wcześniej, oferujemy wybór trzech okresów pobytu – 430

lat, 400 lat i cztery pokolenia. Liczba 430 lat została błędnie ustalona przez redaktora Biblii w następujący sposób: po pierwsze, zsumował cztery pokolenia wymienione w starotestamentowej relacji o zstąpieniu do Egiptu, tak jakby każde nowe pokolenie rodziło się dokładnie w dniu śmierci jego ojca, po przeżyciu ponad wieku:

Levi 137 lat

Kohath 133 lata

Amram 137 lat

Mojżesz 120 lat

Razem 527 lat

Następnie odjął lata (pięćdziesiąt siedem), które Lewi przeżył przed Zstąpieniem – według Talmudu żył osiemdziesiąt lat po Zstąpieniu i zmarł w wieku 137 lat – plus czterdzieści lat, które Mojżesz miał przeżyć po Wyjściu. Pozostało mu łącznie 430 lat. Ta metoda obliczeń jest ewidentnie błędna i od tamtej pory z przyjemnością odkryłem, że wielu biblistów zgadza się z moim poglądem, że liczby 430 lat dla Pobytu nie należy traktować dosłownie – przedstawia się wiele wyjaśnień – podczas gdy, co zaskakujące, większość egiptologów, którzy wydają się postrzegać ją jako świętą liczbę, nie powinna być kwestionowana. Jednym z wybitnych biblistów, który skomentował długość pobytu, był niezwykły już Umberto Cassuto, były profesor studiów biblijnych na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie, który napisał: „... liczby podane w Torze są przeważnie okrągłymi lub symbolicznymi figurami, a ich celem jest nauczenie nas czegoś poprzez ich harmonijny charakter... liczby te opierają się na systemie sześćdziesiątnym, który zajmował na starożytnym Wschodzie miejsce podobne do systemu dziesiętnego w naszych czasach. „Jednostką chronologiczną w tym systemie był okres sześćdziesięciu lat, który Babilończycy nazywali šūš. Jeden šūš składał się z sześćdziesięciu lat, a dwa šūš ze stu dwudziestu lat – określenie to jest używane przez Żydów do dziś. Aby przekazać, że dana rzecz trwała bardzo długo lub składała się z dużej liczby jednostek, stosowano okrągłą liczbę oznaczającą dużą ilość zgodnie z systemem sześćdziesiątnym, na przykład 600, 6000, 600 000 lub 300, 3000 lub 300 000 lub 120, 360, 1200, 3600 itd. Ponadto wykazałem tam, że jeśli chciano wskazać jeszcze większą ilość, liczby te uzupełniano o siedem lub wielokrotność siedmiu. Na przykład liczba 127 (Księga Rodzaju 23:1) opierała się na tym systemie. 'W innym miejscu profesor Cassuto zwraca uwagę, że liczba czterdzieści, często występująca w Biblii, jest podobnie używana jako rodzaj skrótu dla pewnego okresu czasu i nie należy jej rozumieć dosłownie. Następnie próbuje zharmonizować dwie tradycje izraelskie – że pobyt trwał 430 lat (sześć razy sześćdziesiąt plus siedemdziesiąt) i cztery pokolenia. Jako swoje cztery pokolenia cytuje Leviego, Kehatha, Amrama i Aarona, który miał być bratem Mojżesza, i dodaje do siebie lata podane im w Starym Testamencie. Twierdzi, że takie podejście jest dopuszczalne, ponieważ

a) Każde pokolenie znosiło ciężar wygnania przez cały czas swojego wygnania, a jego niedola nie była zmniejszona przez fakt, że dzieliło ją inne pokolenie w pewnej części tego okresu; stąd przy obliczaniu całkowitej długości wygnania, można w pewnym stopniu uznać za uzasadnione uwzględnienie całej próby każdego pokolenia,

b) Podobny i równoległy system był stosowany w obliczeniach chronologicznych Mezopotamczyków. W Sumeryjskiej Liście Królów dynastie, które były częściowo współczesne, jedna panująca w jednym mieście, a druga gdzie indziej, są rejestrowane kolejno i są liczone tak, jakby rządziły kolejno. W konsekwencji, jeśli zsumujemy lata panowania tych dynastii, otrzymamy wynik, który jest w rzeczywistości sumą okresów ich panowania, chociaż przekroczy on czas, który upłynął od początku pierwszej dynastii do końca ostatniej.

Następnie profesor Cassuto przeprowadza następujące obliczenia:

Levi 137 lat

Kohath 133 lata

Amram 137 lat

Aaron 83 lata

Razem 490 lat

Tutaj wskazuje, że „po odjęciu od [tej sumy] (aby uwzględnić czas, w którym Lewi i Kehat mieszkali w ziemi Kanaan, zanim wyemigrowali do Egiptu) jednej jednostki czasu, a mianowicie sześćdziesięciu lat, otrzymujemy dokładnie okres 430 lat, co jest liczbą zapisaną w 1 Księdze Wyjścia, 12:40”. 430 lat to zatem całkowita liczba lat czterech pokoleń i nie należy ich uważać za reprezentujące okres czasu, który upłynął między przybyciem Izraelitów do Egiptu a ich wyjściem. Tylko dwa pokolenia Hebrajczyków, Amram i Mojżesz, urodziły się w Egipcie – Kehat przybył ze swoim ojcem, Lewim (Rodzaju, 46:11) – i, pracując wstecz od panowania Ramzesa I, faraona Exodusu, aby spróbować ustalić czas Zejścia, obliczenia zależą od wieku młodych hebrajskich chłopców, którzy w tym czasie żenili się i mieli swoje pierwsze dziecko. Wydaje się rozsądne zasugerować, że okresu, w którym miało miejsce Zstąpienie, należy szukać w przedziale około pięćdziesięciu do osiemdziesięciu lat przed Exodusem. W tym momencie pomocne może być pokazanie, w jaki sposób ta chronologia zgadza się z tą, do której doszliśmy, poprzez inne podejście, w *Stranger in the Valley of the Kings*, który starał się ustalić, że Józef Patriarcha był tą samą osobą co Yuya – wezyr, Mistrz Konia i Zastępca Króla w Rydwanie zarówno Totmesa IV, jak i Amenhotepa III – którego mumia, pomimo faktu, że nie wydawał się być krwi królewskiej, została znaleziona w Dolinie Królów na początku tego stulecia. Tam argumentowałem, że Józef/Yuya przybył do Egiptu jako niewolnik za panowania Amenhotepa II i po okresie służby w domu Potifara, kapitana straży faraona, a następnie uwięzieniu pod fałszywym zarzutem cudzołóstwa, został ostatecznie uwolniony i mianowany wezyrem przez Totmesa IV, który był marzycielem, podobnie jak sam Józef. Po objęciu urzędu sprowadził plemię Izraela z Kanaanu, aby dołączyło do niego w Egipcie, gdzie osiedli w Goszen w Delcie Wschodniej. Według Księgi Rodzaju całkowita liczba Izraelitów, którzy osiedlili się w Egipcie, wynosiła siedemdziesięciu. Mimo to podano nam tylko sześćdziesiąt dziewięć imion – sześćdziesięciu sześciu, którzy dokonali Zejścia, plus Józef i jego dwaj synowie, Manasses (Egipcjanin, Anen) i Efraim (Egipcjanin, Aye). Jest to rozsądny wniosek, że siedemdziesiąty członek plemienia Izraela również był już w Egipcie. Wierzę, że była córką Józefa, Tiye. Dlaczego jej imię miałoby zostać pominięte? Może dlatego, że w Biblii powszechnie nie wspomina się imion kobiet, chyba że są one szczególnie ważne dla opowiadanej historii. Alternatywnie, w przedłużającej się goryczy otaczającej Exodus, jej imię mogło zostać ukryte wieki później przez redaktora Biblii, aby ukryć to historyczne powiązanie między domem królewskim Egiptu a plemieniem Izraela, które pokazywałoby, że Mojżesz, ich największy przywódca, miał mieszane pochodzenie egipsko-izraelskie. Stanowiska zajmowane przez Józefa i jego żonę, która była „ozdobą” króla (khrt nsw), stanowisko, które można by nazwać połączeniem obowiązków współczesnego kamerdynera i damy dworu, oznaczały, że oboje musieli mieszkać w rezydencji królewskiej. Tak więc młody książę, Amenhotep, dorastał z Tiye i zakochał się w niej. Następnie, po wczesnej śmierci ojca, gdy młody książę miał około dwunastu lat, poślubił swoją siostrę, Sitamun, która była najprawdopodobniej niemowlęciem, aby odziedziczyć tron, ale wkrótce potem poślubił również Tiye i uczynił ją, a nie Sitamun, swoją Wielką Królewską Żoną (królową). Dowody, że Tiye miała około ośmiu lat w czasie ślubu, wskazują, że Totmes IV musiał mianować Józefa na różne stanowiska, w tym wezyra, na początku swojego krótkiego, ośmioletniego panowania. Tiye, jak wiemy, była matką Echnatona – ale musiała być również matką Mojżesza, jeśli on i Echnaton byli tą samą osobą. Podczas gdy drugi rozdział Księgi Wyjścia opisuje córkę faraona jako

królewską matkę Mojżesza, Koran twierdzi, że matką była królowa, żona faraona. Dziwne jest, że skoro obie święte księgi musiały mieć to samo pochodzenie, czy to z inspiracji Boga, czy ze źródła literackiego, nie zgadzają się w tej ważnej kwestii, szczególnie że egipski zwyczaj nie pozwalałby niezamężnej księżniczce na adopcję dziecka. Skąd więc wzięła się ta różnica? Istnieją dwa źródła nieporozumienia. Po pierwsze, skryba, który spisał Księgę Wyjścia, stanął przed dwiema tradycjami – że matka Mojżesza była Izraelitką i że pochodziła z Phar'a, dosłownie „domu faraona”. Nieświadomy, że Józef miał córkę o imieniu Tiye, która została żoną faraona, ponieważ została już pominięta w historii Józefa w Księdze Rodzaju, rozwiązał tę początkową trudność, tworząc dwie matki, jedną hebrajską, która urodziła Mojżesza, i jedną królewską, która go adoptowała i wychowała jak swojego syna. Fakt, że zdecydował się zidentyfikować tę adopcyjną matkę jako księżniczkę, a nie królową, ma filologiczne wytłumaczenie. Słowo „córka” i słowo „dom” były pisane identycznie b-t we wczesnym języku hebrajskim i mogły zostać źle zinterpretowane przez każdego, kto nie jest zaznajomiony z egipskim zwyczajem. Dla Egipcjanina słowo „dom” było również używane – i w istocie nadal jest – na oznaczenie żony: dla Hebrajczyka oznaczało albo „dom” w znaczeniu budynku, albo „gospodarstwo domowe”. Później zarówno hebrajski, jak i język starożytnego Egiptu, który nie miał pisanych samogłosek, zaczęły używać niektórych spółgłosek, takich jak y, aby wskazywać długie samogłoski. Tak więc na przykład znajdujemy nieco inną pisownię b-t Phar'a w opisie wydarzeń z Księgi Rodzaju, kiedy umarł Jakub, ojciec Józefa. Józef, który chciał pozwolenia na zabranie go z powrotem do Kanaanu w celu pochówku, nie zwrócił się bezpośrednio do króla, ale do b-y-t Phar'a, hebrajskiego słowa oznaczającego „dom faraona”: „A gdy minęły dni jego żałoby, Józef przemówił do domu faraona, mówiąc: Jeśli teraz znalazłem łaskę w waszych oczach, mówcie, proszę, do uszu faraona...” (Księga Rodzaju, 50:4). Samo „faraon” oznacza dosłownie „wielki dom”. Tak więc b-y-t Phar'a oznacza „dom wielkiego domu”, co w egipskim sensie oznaczałoby królową, którą w tym przypadku uważam za własną córkę Józefa, Teje, której wstawiennictwa szukał w sprawie pochówku swego ojca. Istnieje przykład podobnego użycia wcześniej w Księdze Rodzaju, gdy bracia, którzy wcześniej sprzedali Józefa w niewolę, odbyli swoją drugą podróż do Egiptu w czasie głodu. Przy tej okazji Józef ujawnił swoją prawdziwą tożsamość i był tak wzruszony, że „zapłakał głośno, a Egipcjanie i dom faraona usłyszeli” (Księga Rodzaju 45:2). Zinterpretowano to tak, że płacz Józefa był tak głośny, że było go słychać w pałacu królewskim, ale ja interpretuję to tak, że królowa, jego córka, usłyszała nowinę o przybyciu jego braci. W tym drugim przykładzie użyte słowo to ponownie b-y-t Phar'a. Jednak w Księdze Wyjścia, gdzie mamy historię córki faraona schodzącej, aby się wykąpać, znaleźć hebrajskie dziecko w sitowiu i później je adoptować, y jest nieobecne i mamy po prostu b-t Phar'a. Podejrzywałem, że w IX wieku p.n.e., na wczesnym etapie rozwoju pisanego języka hebrajskiego, kiedy Stary Testament otrzymał stałą formę, wszystkie trzy słowa zostały zapisane w ten sposób, odnosząc się w każdym przypadku do „domu faraona”, panującej królowej, a y w dwóch odniesieniach do Księgi Rodzaju zostało dodane później, w miarę rozwoju pisanego języka hebrajskiego, ponieważ skryba nie rozumiał specjalnego egipskiego użycia słowa „dom”. Choć nie było to łatwe do ustalenia, okazało się, że tak jest. Hebrajski tekst masorecki, który mamy teraz, sięga jedynie około X wieku n.e. i nie mógł rzucić światła na tę sprawę. Nie mogły tego również zrobić fragmenty Starego Testamentu znalezione w jaskiniach Qumran, w pobliżu Morza Martwego, z których niektóre pochodzą z II wieku p.n.e. Potwierdzenia ostatecznie dostarczył Kamień Moabicki. Ten czarny bazaltowy kamień z napisem pozostawił Mesza, król Moabu, w Dhiban (biblijny Dibon, na wschód od Morza Martwego), aby upamiętnić jego bunt przeciwko Izraelowi i późniejszą odbudowę wielu ważnych miast (2 Królów, 3:4–5). Kamień został znaleziony przez pastora F. Kleina, niemieckiego misjonarza współpracującego z Church Missionary Society, 19 sierpnia 1868 r. i obecnie znajduje się w Luwrze w Paryżu. Napis odnosi się do triumfu „Meszy, ben Kemosza, króla Moabu”, którego ojciec panował nad Moabem przez trzydzieści lat. Opowiada, jak on (Mesza) zrzucił jarzmo Izraela i uczcił swojego boga, Kemosza. Według amerykańskiego archeologa Jamesa B. Pritcharda, profesora na Uniwersytecie Pensylwanii: „Data Kamienia Meszy została ustalona mniej więcej na podstawie

odniesienia do Meszy, króla Moabu, w II Księdze Królewskiej 3:4, po 849 r. p.n.e. Jednakże, ponieważ treść steli wskazuje na datę pod koniec panowania króla, wydaje się prawdopodobne, że należy ją umieścić między 840 a 820 r. p.n.e., być może około 830 r. p.n.e. w liczbach zaokrąglonych". Tekst brzmi: „Ja [jestem] Mesza, syn Kemosza... Król Moabu... Powiedziałem wszystkim ludziom: „Niech każdy z was zrobi sobie cysternę w swoim domu”. Napis, napisany w języku semickim używanym wówczas przez Żydów w Izraelu, potwierdza, że słowo oznaczające „dom” było wówczas pisane po prostu b-t, bez wstawiania „y” i było takie samo jak słowo oznaczające córkę. Dotyczy to również sposobu zapisu w języku fenickim. Gdy „dom” i „córka” były pisane identycznie, nie było powodu, aby je rozróżniać. Sytuacja zmieniła się, gdy rozwój języka hebrajskiego umożliwił niewielką zmianę pisowni, aby uzyskać dwa różne słowa. Wtedy skrybowie znaleźli się w dylemacie, opierając się na swojej niewiedzy co do faktu, że „dom” miał egipskie znaczenie „żona”. Teraz staje się jasne, co się stało. Jeśli słowo oznaczało po prostu „dom” lub „gospodarstwo domowe”, miało sens, że Józef przyszedł do domu faraona w sprawie pogrzebu swojego ojca i że jego płacz można było usłyszeć w domu króla, ale nie miało żadnego sensu sugerowanie, że cała rodzina królewska zeszła „aby się obmyć w rzece” (Wyjścia 2:5) lub została matką dziecka. Dlatego skryba zdecydował w odniesieniu do Wyjścia zachować alternatywne znaczenie „córki”, podczas gdy ono również powinno zostać zmienione na „dom”, oznaczające żonę faraona, jego królową. Podobny przypadek semantycznego zamieszania, cytowany przez profesora Cassuto, ze źródłem ponownie Księgi Wyjścia: „I wziął Mojżesz swoją żonę i synów, i wsadził ich na osła, i wrócił do ziemi egipskiej...” (Wyjścia, 4:20). Profesor Cassuto zauważa: „Liczba mnoga – synowie – jest nieco trudna, ponieważ do tej pory wspomniano tylko o jednym synu (Gershomie) (Wyjścia, 2:22), a poniżej, w Wyjścia, 4:25, znajdujemy „jej syna” w liczbie pojedynczej, tak jakby Mojżesz i Sefora mieli tylko jednego syna. Możliwe, że starożytna pisownia tutaj brzmiała b n h, co można było odczytać jako liczbę pojedynczą lub mnogą, a liczba pojedyncza była faktycznie zamierzona; kiedy jednak skrybowie wprowadzili obecną pisownię, napisali ba na w [jego synowie] (Septuaginta [grecka wersja Starego Testamentu] również ma liczbę mnogą), ponieważ uważali, że dwaj synowie, o których mowa (później) w Księdze Wyjścia 18:3–4, już się urodzili. Królewska matka Mojżesza była zatem królową Egiptu. Ale która królowa? Jak widzieliśmy wcześniej, Manethon, historyk z III wieku p.n.e., zidentyfikował panowanie Amenhotepa III i królowej Teje – gdy syn Habu jeszcze żył, jakiś czas przed 34 rokiem króla – jako właściwy czas na bunt religijny, który doprowadził do prześladowań zwolenników Echnatona, a Redford zauważył, że nie opiera się ona po prostu na popularnych opowieściach i tradycjach czasów Manethona, ale na starych tradycjach, przekazywanych najpierw ustnie, a następnie spisanych, które znalazł w swojej bibliotece świątynnej. Jeśli porównamy bardziej szczegółowo opis Koranu (Sura XX:38–40 i Sura XXVIII:7–15) z biblijnym opisem (Wyjścia 2:1–12) narodzin Mojżesza i jego ostatecznej ucieczki po incydencie zabójstwa, okaże się, że historie te są zasadniczo takie same, ale zawierają też pewne interesujące różnice:

Exodus

Pewien mężczyzna z domu Lewiego poślubia córkę Lewiego, która rodzi mu syna. Ukrywa go przez trzy miesiące, zanim ukryje go w koszyku z sitowia wśród trzciny nad brzegiem Nilu.

Siostra dziecka obserwuje z daleka. Wydaje się jednak, że znajdowała się blisko rezydencji faraona, ponieważ zobaczyła córkę faraona, gdy ta zeszła nad rzekę, aby się wykąpać. Księżniczka zauważyła koszyk z sitowia w jego ukryciu i wysłała służącą, aby go przyniosła. Po otwarciu koszyka widzi płaczące dziecko i lituje się nad nim.

Siostry oferują, że przyprowadzą piastunkę dla dziecka. Księżniczka zgadza się, a siostra przyprowadza matkę dziecka. Księżniczka prosi ją, aby karmiła dziecko w zamian za zapłatę.

Dziecko dorasta, a piastunka oddaje je córce faraona, aby wychowała je jako swojego syna. Córka faraona nadaje dziecku imię Mojżesz.

Mojżesz dorósł i gdy wyruszał w podróż, aby odwiedzić izraelskich krewnych, natknął się na Egipcjanina, który uderzył Hebrajczyka i zabił go.

Koran

Matka Mojżesza karmi go przez chwilę. Thea, bojąc się o jego życie, umieszcza go w skrzyni i wrzuca do wody, która splotyka na brzeg.

Dziecko zostaje podniesione przez „ludzi faraona”. Żona faraona prosi ich, aby go nie zabijali.

Matka Mojżesza martwi się o jego bezpieczeństwo i jest na skraju ujawnienia swoich obaw. Prosi siostrę Mojżesza, aby poszła za nim, i jest w stanie obserwować ludzi faraona bez ich wiedzy.

Dziecko odmawia przyjęcia karmiącej piastunki, ale jego siostra wchodzi i oferuje im opowiadanie o domu, który zaopiekuje się dzieckiem.

Mojżesz wraca do swojej prawdziwej matki.

Mojżesz dorasta. Pewnego dnia wkracza do miasta, niezauważony przez jego mieszkańców, i widzi dwie osoby - jedną wierzącą w jego własną religię, drugą wroga - i zabija wroga

Istotne różnice w tych relacjach są następujące:

- Historia Koranu nie podaje imion rodziców Mojżesza;
- Podczas gdy biblijna historia mówi nam, że kosz sitowia został pozostawiony przy rzece, Koran odnosi się do „wody”, która może być jeziorem połączonym z rzeką;
- Podczas gdy córka faraona (lub żona, jak widzieliśmy wcześniej) jest wymieniona w Biblii jako wybawicielka dziecka, to według Koranu był to „lud faraona”;
- Wersja biblijna mówi, że siostra Mojżesza obserwuje wydarzenia, gdy dziecko jest w swoim koszu, ukrytym w trzcinach na zewnątrz pałacu faraona, ale nie ma tego w Koranie; tam dopiero po tym, jak dziecko znalazło się w posiadaniu „ludu faraona”, jego siostra zostaje poproszona przez matkę, która musiała być w pobliżu w tym czasie, aby poszła za nim, co czyni potajemnie, wskazując, że incydent ten musiał mieć miejsce w samym pałacu;

- Żona faraona, która według Koranu nie miała nic wspólnego z dzieckiem, dopóki nie wpadło w ręce „ludzi faraona”, interweniowała, aby zapobiec zabiciu go;
- Gdy dziecko znalazło się pod opieką „ludzi faraona”, w Koranie powiedziano nam, że matka dziecka zaczęła się martwić o to, co może się z nim stać. Dlaczego miałyby się martwić, gdyby nie była w stanie wiedzieć, co dzieje się w pałacu?
- Matka, według Koranu, miała ujawnić swoje ukryte obawy o bezpieczeństwo dziecka. Jest to jak dotąd najsilniejszy dowód na to, że matka dziecka i żona faraona to jedna i ta sama osoba. Po jej interwencji, aby zapobiec jego zabiciu, został jej zabrany. Wtedy zaczęła się tak martwić, że zamierzała ujawnić, że jest matką dziecka, ale zamiast tego wysłała siostrę, aby dowiedziała się, co dzieje się w pałacu;
- Zamiast zabić dziecko, siostra Mojżesza, według Koranu, zdołała przekonać „lud faraona”, aby powierzyli je opiece rodziny, która się nim opiekuje. Tutaj pojawia się kolejny kluczowy punkt. Podczas gdy Biblia wskazuje, że dziecko zostało później zwrócone córce faraona, aby ją wychowała, Koran jasno stwierdza, że wydarzenie to było faktycznym powrotem Mojżesza do jego prawdziwej matki;
- Historia Koranu mówi, że Mojżesz wyszedł z pałacu i „wszedł do miasta”, co sugeruje, że pałac nie był daleko od miasta, a użycie tutaj słowa „niezauważony” może oznaczać jedynie, że nie był on wówczas ubrany w strój książęcy ani nie opiekowali się nim strażnicy;
- Podczas gdy biblijna relacja o zabójstwie opisuje dwóch mężczyzn walczących jako Egipcjanina i Hebrajczyka, wersja Koranu przedstawia ich jako wyznawców religii Mojżesza i wrogów, co sugeruje, że na tym etapie, jeszcze przed ucieczką na Synaj, Mojżesz wyznawał inną religię, która miała zarówno zwolenników, jak i wrogów.

str. 68

PRAWOWITY SYN I DZIEDZIC

JEŚLI założymy na chwilę to, co jest jeszcze dalekie od udowodnienia – że Mojżesz i Echnaton byli tą samą osobą – możliwe jest zebranie krótkiego zarysu faktów historycznych stojących za zróżnicowanymi, a czasami ekstrawaganckimi, opisami życia największego żydowskiego bohatera, które znajdujemy w Starym Testamencie i innych świętych księgach, i przedstawienie wyjaśnienia, dlaczego świat miałby pamiętać go pod imieniem Mojżesz. Mojżesz, drugi syn Amenhotepa III i królowej Teje, urodził się, jak sądzę, w granicznym ufortyfikowanym mieście Zarw, prawdopodobnie w 1394 r. p.n.e. . Jego starszy brat, Totmes, zniknął już w tajemniczy sposób, a biorąc pod uwagę groźby, które miały zostać wymierzone w życie Mojżesza, wydaje się więcej niż prawdopodobne, że zniknięcie Totmesa nie było wynikiem przyczyn naturalnych. Powodem wrogości króla do młodych książąt był fakt, że Tiye, ich matka, nie była prawowitą dziedziczką. Nie mogła więc zostać przyjęta jako małżonka boga państwowego Amona. Ponadto, ponieważ sama miała mieszaną egipsko-izraelską krew, jej dzieci nie byłyby, zgodnie z egipskim zwyczajem, uważane za dziedziców tronu. Gdyby jej syn wstąpił na tron, byłoby to postrzegane jako utworzenie nowej dynastii nie-egipskich, nie-amunickich, częściowo izraelskich królów nad Egiptem. Właśnie w takim świetle kapłani i arystokraci Amunitów w Egipcie, strażnicy starych tradycji, postrzegali Echnatona. To nie on pierwszy odrzucił pozycję syna Amona: to oni, Amunicy, odmówili przyjęcia go jako prawowitego dziedzica tronu. W rezultacie król, motywowany możliwym zagrożeniem dla dynastii i konfrontacją z kapłaństwem, nakazał położnym zabić dziecko Tiye w tajemnicy, jeśli okaże się, że jest chłopcem. Historia Talmudu potwierdza, że to przetrwanie Mojżesza było tym, czemu faraon chciał zapobiec, ponieważ gdy tylko dowiedział się, że Mojżesz się urodził i

przeżył, jego próba zabicia wszystkich izraelskich dzieci płci męskiej przy urodzeniu została zaniechana: „Po umieszczeniu Mojżesza w Nilu, oni [astrologowie faraona] powiedzieli faraonowi, że odkupiciel został już wrzucony do wody, po czym faraon odwołał swój dekret, że dzieci płci męskiej powinny zostać zabite. Nie tylko wszystkie przysze dzieci zostały uratowane, ale nawet ... dzieci [które już zostały] wrzucone do Nilu z Mojżeszem”. Zarw było w dużej mierze otoczone jeziorami i odnogą Nilu. Dowiedziawszy się – być może od położnych – że życie jej syna jest w niebezpieczeństwie, Tiye wysłała Mojżesza drogą wodną do bezpiecznego schronienia swoich izraelskich krewnych w pobliskim Goszen. Jednak biblijna historia jasno pokazuje, że król nadal bał się Mojżesza. Dlaczego potężny faraon miałby bać się Mojżesza, skoro był on po prostu dzieckiem pogardzanych azjatyckich pasterzy? W takich okolicznościach, jak mógł stanowić zagrożenie dla dynastii? Mojżesz spędził większość swojej młodości we Wschodniej Deltcie, gdzie przyswoił sobie tradycyjne izraelskie wierzenia w Boga bez wizerunku. Dopiero jako dorosły chłopiec pozwolono mu w końcu zamieszkać w Tebach, stolicy Górnego Egiptu i głównym ośrodku kultu boga państwowego, Amona. W tym czasie zdrowie jego ojca zaczęło się pogarszać, a potęga Tiye odpowiednio wzrosła. Aby zapewnić synowi ostateczne odziedziczenie tronu, zaaranżowała więc, aby poślubił swoją przyrodnią siostrę Nefertiti – córkę Amenhotepa III i jego siostry Sitamuny, prawowitej dziedziczki – i został mianowany koregentem ojca, ze szczególnym naciskiem na rolę Nefertiti, aby uspokoić kapłanów i szlachtę. Mojżesz, którego idee religijne były już dobrze rozwinięte, obrażał kapłaństwo Amunitów od początku koregencji, budując świątynie dla swojego monoteistycznego Boga, Atona, w Karnaku i Luksorze. W coraz bardziej wrogim klimacie, Tiye ostatecznie przekonała go do opuszczenia Teb i założenia nowej stolicy dla siebie w Tell el-Amarna, około 200 mil na północ, mniej więcej w połowie drogi między Tebami a Wschodnią Deltą. Mojżesz nazwał swoje nowe miasto Akhetaton – miasto horyzontu Atona – na cześć swojego nowego Boga. To właśnie w tym okresie stary król zaczął się martwić rosnącą potęgą Izraelitów i szukał rady, jak sobie z nimi radzić. Nie mogło to jednak wynikać tylko z faktu, że ich liczba wzrosła i mogliby stanąć po stronie jego wrogów: wzrost ich liczby po prostu zapewniłby mu więcej niewolników do pracy dla niego i uczyniłby go silniejszym w obliczu obcych agresorów. Mamy do czynienia z rewolucją religijną. Ogromny wzrost liczby Izraelitów w tym czasie nie był tylko kwestią ich wskaźnika urodzeń: oświadczenie Mojżesza, że Aton, jego Bóg, jest jedynym prawdziwym Bogiem, przyciągnęło wielu egipskich wyznawców, którzy w wyniku nawrócenia na nową religię zaczęli być uważani za Izraelitów. Inne dowody sugerują, że Izraelici osiągnęli również znaczenie polityczne i wysoką pozycję w kraju, mając, według Manetona, kapłanów i uczonych w swoich szeregach. W tym samym czasie ci z naśladowców Mojżesza, którzy nie poszli za nim do Amarny, zostali, według Manetona, zmuszeni do ciężkiej pracy w kamieniołomach. W Amarnie monoteistyczne idee Mojżesza uległy dalszemu rozwojowi i kiedy został jedynym władcą po śmierci swojego ojca, Amenhotepa III, po zakończeniu jego 38-tego roku – 12-tego roku Mojżesza – zamknął świątynie starożytnych bogów Egiptu, odciął wszelkie wsparcie finansowe dla nich i odesłał kapłanów do domu. Działania te wywołały tak wiele gorzkiej urazy, że w 15-tym roku Mojżesz był zmuszony zainstalować swojego brata, Semenckare, jako swojego współregenta w Tebach. Działanie to tylko opóźniło ostateczny finał. W 17-tym roku Mojżesz został ostrzeżony przez swojego wuja, Aye, drugiego syna patriarchy Józefa (Yuya), o spisku na jego życie, abdykował i uciekł na Synaj, zabierając ze sobą swój farański symbol władzy, laskę zwieńczoną brązowym węzem. Semenckare nie przeżył długo odejścia Mojżesza – być może tylko kilka dni – i został zastąpiony na tronie przez syna Mojżesza, chłopca-króla Tutanchamona, który przywrócił starych bogów, ale próbował pójść na kompromis, pozwalając czcić Atona obok nich. Tutanchamon rządził przez co najmniej dziewięć, a może dziesięć lat, a jego następcą został Aye, jego stryjeczny dziadek, który rządził przez cztery lata, zanim przywódca armii, Horemheb, zakończył erę rządów Amarny. Na gorycz, która podzieliła kraj w tamtym czasie, wskazują działania Horemheba i królów Ramessydów, którzy po nim rządzili. Imiona królów Amarny zostały usunięte z list królów i pomników w przemysłanej kampanii, aby spróbować usunąć wszelkie ślady po nich z pamięci Egiptu, a nawet zakazano

wspominania w rozmowie imienia Echnatona. Ponadto Izraelici zostali poddani ciężkiej pracy budowy miast skarbów Pithom i Ramses. Po śmierci Horemheba nie było prawowitego dziedzica XVIII dynastii. Ramzes, starszy wezyr Horemheba, przejął władzę jako Ramzes I, pierwszy władca XIX dynastii. Na wieść o śmierci Horemheba Mojżesz powrócił z Synaju, aby zakwestionować prawo Ramzesa do tronu. Przywiózł ze sobą berło władzy, brązowego węża. Mędrcy Egiptu zebrali się, aby rozstrzygnąć między rywalizującymi pretendentami do tronu, ale podczas gdy wybrali Mojżesza jako prawowitego dziedzica, Ramzes kontrolował armię, która miała okazać się decydującym czynnikiem w walce o władzę. Przez krótki czas Mojżeszowi udało się jednak ustanowić swoich zwolenników jako społeczność w Zarw, co dla Izraelitów można porównać do Komuny Paryskiej, która na krótko została ustanowiona w stolicy Francji w 1871 roku. Następnie, po nieudanej próbie przywrócenia swojej poprzedniej pozycji jako władcy, Mojżesz ostatecznie przekonał Ramzesa I, aby pozwolił mu i Izraelitom opuścić kraj. Jak długo trwał ucisk? Jeśli chronologia w Księdze Wyjścia jest prawidłowa, to zaczęłaby się przed narodzinami Mojżesza, trwała osiemnaście lub dwadzieścia lat jego dorostania i trwała przez lata jego wygnania przed ostatecznym powrotem, aby poprowadzić Exodus – okres kilku dekad, co wydaje się niepotrzebnie długim czasem na zbudowanie dwóch miast spichlerzy. Historia ucisku w Księdze Wyjścia łączy w rzeczywistości trzy oddzielne wydarzenia, które miały miejsce w różnych okresach – pierwsze to plan zamordowania izraelskich dzieci płci męskiej; drugie dotyczy religijnego przewrotu spowodowanego przez Echnatona, który był już w pełnym rozkwicie w czasie, gdy był zmuszony zbudować swoją nową stolicę w Amarnie, aby uniknąć dalszej konfrontacji z kapłanami tebańskimi; trzecie to rygorystyczne uciskanie Izraelitów przez Horemheba po ostatecznym obaleniu rządów Amarny. Wydaje się zatem, że to skrybowie, pracujący nad tym, co Cassuto nazwał „epickim poematem opisującym zniewolenie Izraelitów w Egipcie i ich wyzwolenie” – czy to ustnym, czy pisemnym, czy częściowo ustnym, a częściowo pisemnym, w języku egipskim – zmienili chronologię, zwłaszcza w rozdziale otwierającym Księgę Wyjścia, który był uważany za wprowadzenie do tej księgi, a także za łącznik z poprzednią Księgą Rodzaju. Warto zwrócić uwagę na tym etapie na kilka punktów, w których ten sugerowany zarys wydarzeń historycznych, które leżą u podstaw historii w Księdze Wyjścia, zgadza się z tym, co wiemy o życiu Echnatona. Podobnie jak w przypadku Mojżesza, dzieciństwo Echnatona jest w dużej mierze nieznanym terytorium. Jednak gdy tylko pojawia się na scenie w Tebach, już kipi różnymi pomysłami na temat sztuki i buntowniczymi na temat religii, co sugeruje, że musiał zostać wychowany w sposób różniący się od tradycyjnego wychowania przyszłego króla. Najwyraźniej nie miał on normalnego treningu sportowego i wojennego, powszechnego dla jego przodków, ani nie wydaje się, aby znał synów egipskiej szlachty, którzy byli zwyczajowo kształceni w Memfis wraz z księżętami królewskimi. Bardziej prawdopodobne jest, że ponieważ jego nowa religia i rytuały miały wiele podobieństw do kultu solarnego, który rozwinął się w dolnym krańcu Wschodniej Delt, to właśnie tam mieszkał i był kształcony. Zagrożenia dla życia Mojżesza we wczesnych latach znajdują również odzwierciedlenie w późniejszym życiu Echnatona. Dziwny epitet „Wielki w swoim trwaniu” („Ten, który żył długo”), który stale stosował do siebie, został zinterpretowany przez Gardinera jako wskazówka, że jako dziecko nie spodziewano się, że będzie żył długo. Ponadto, z dwóch powodów, dziwne jest to, że pozwolił, aby przedstawiano go jako Ozyrysa (boga zmarłych) w dużej liczbie kolosalnych posągów umieszczonych w ogromnej świątyni Atona, którą zbudował w Karnaku na początku swojego panowania. Po pierwsze, zwykle w tej formie Ozyryda pokazywano zmarłego króla, a po drugie, Echnaton nie wierzył w Ozyrysa ani jego podziemny świat. Jedynym możliwym wyjaśnieniem jest to, że uważał się za kogoś, kto uciekł przed śmiercią, co popiera ideę, że w dzieciństwie jego życie również było zagrożone. Jednak jeśli, opisując historię Mojżesza, opisując również historię Echnatona, dlaczego świat zapamiętał go jako Mojżesza, a nie pod imieniem, pod którym rządził Egiptem, jako współregent i sam, przez siedemnaście burzliwych lat?

Imię Mojżesz

Wydaje się, że ani Biblia, ani Koran nie podają nam właściwego imienia przywódcy żydowskiego Exodusu, ale to, co na podstawie dowodów wydaje się być raczej pseudonimem. W swojej ostatniej książce, *Moses and Monotheism*, Sigmund Freud argumentował, że Mojżesz był Egipcjaninem, naśladowcą Echnatona, który później wyprowadził Żydów z Egiptu. Freuda przekonał do tego poglądu fakt, że Mojżesz samo w sobie było egipskim imieniem: „To, co najpierw przyciąga nasze zainteresowanie w osobie Mojżesza, to jego imię, które po hebrajsku jest napisane Mosze. Można zapytać: „Skąd się wzięło? Co ono oznacza?” Odpowiedź na pytanie Freuda znajdujemy w Księdze Wyjścia 2:10, kiedy opowiada się nam, jak matka-piastunka oddaje dziecko jego królewskiej matce, która je adoptowała i nazwała Mojżeszem, ponieważ, jak powiedziała, „wyciągnęłam go z wody”. Jak na hebrajskie imię, Mosze jest rzadką, wręcz unikalną, formacją. W rzeczywistości hebrajskie słowo *m sh* a nie oznacza tego, w co chciałby, abyśmy uwierzyli biblijny redaktor. Jako czasownik może oznaczać „przyciągać” lub „ten, który wyciąga”. Aby zgodzić się z wyjaśnieniem podanym przez biblijnego redaktora, imię powinno brzmieć *Moshui*, „ten, który został wyciągnięty”. Istnieją inne pytania, które należy zadać w związku z tym wyjaśnieniem, dlaczego wybrano to imię. Jak na przykład możemy oczekiwać, że egipska królewska matka będzie miała wystarczającą znajomość języka hebrajskiego, aby móc wybrać specjalne hebrajskie imię dla dziecka? Z drugiej strony, jak możemy zobaczyć w przypadku patriarchy Józefa, gdy faraon mianował go swoim wezyrem, nadał mu egipskie imię, które pasowało do jego nowej egipskiej tożsamości. Jak mogliśmy oczekiwać, że królewska matka Mojżesza nadal mogła nadać swojemu królewskiemu egipskiemu synowi hebrajskie imię w czasach, gdy Izraelici, w przedłużających się skutkach inwazji pasterzy Hyksosów, byli nadal uważani za „obrzydlivość” przez większość Egipcjan? W starożytnym Egipcie słowo oznaczające dziecko lub syna składa się z dwóch spółgłosek, *m i s*. Jeśli usuniemy dwie samogłoski *o i e* z *Mosze*, zostaną nam tylko dwie spółgłoski, *m i sh*. Ponieważ hebrajska litera *sh* jest odpowiednikiem egipskiego *s*, łatwo zauważyć, że hebrajskie słowo pochodzi od egipskiego słowa. Krótkie samogłoski, chociaż zawsze wymawiane, nigdy nie były zapisywane ani w języku hebrajskim, ani egipskim, a używanie długich spółgłosek do długich samogłosek, jak widzieliśmy wcześniej, badając tożsamość królewskiej matki Mojżesza, było późniejszym rozwojem w obu językach. Ostatnią kwestią jest to, że *s* na końcu imienia Mojżesz pochodzi z greckiego tłumaczenia biblijnego imienia. Jak zauważyła duża liczba uczonych, *mos* było częścią wielu złożonych egipskich imion, takich jak *Ptah-mos* i *Tuth-mos*, ale znajdujemy również przykłady słowa *mos* używanego samodzielnie jako zaimek osobowy należący do Nowego Państwa, które rozpoczęło się od XVIII dynastii. Po tym, jak Echnaton stracił władzę, władze egipskie zakazały wspominania jego imienia. W związku z tym wydaje mi się, że trzeba było znaleźć alternatywę, aby jego zwolennicy mogli się do niego odwoływać. Poza tym imię Echnatona było częścią jego władzy królewskiej, gdy był królem, ale gdy już nie zasiadał na tronie, używanie jego królewskich imion zostało mu zabronione, a w późniejszych dniach był oficjalnie nazywany „Upadłym z Achetaton (*Amarna*)” i „Buntownikiem z Achetaton”. W obliczu oskarżenia, że Echnaton nie był prawdziwym następcą tronu, sądzę, że Izraelici nazywali go *mos*, syn, aby wskazać, że był prawowitym synem Amenhotepa III i prawowitym następcą tronu swojego ojca. Zobaczymy, jak *mos* był używany w sensie prawnym w kolejnej sekcji, w którym przedłużający się spór o ziemię przyczynił się do zamieszania i debaty na temat długości panowania Horemheba, faraona ucisku. Później redaktor Biblii, który prawdopodobnie nie znał oryginalnego imienia największego przywódcy żydowskiego, próbował przedstawić hebrajskie wyjaśnienie egipskiego słowa Mojżesz, aby odciąć się od wszelkich możliwych powiązań między Mojżeszem a Egiptem.

str. 75

DEBATA O WSPÓŁREGENCJI (I)

JEŚLI Mojżesz urodził się w 1394 r. p.n.e. i jeśli był Echnatonem, według listy królów Gardinera (patrz str. 11), miałby około czterdziestu kilku lat, gdy stracił władzę w 1350 r. p.n.e., co nie jest nierozsądnym wiekiem. Miałby jednak około osiemdziesięciu kilku lat, gdy przewodził Exodusowi podczas krótkiego panowania Ramzesa I na początku ostatniej dekady stulecia. Jest to wyraźnie mało prawdopodobne – ale cała chronologia zmienia się w bardziej realistyczną, jeśli uda się wykazać, że siedemnaście lat, które Echnaton spędził na tronie, obejmowało dwanaście lat jako współrządca z ojcem, a Horemheb rządził przez mniej niż połowę dwudziestu siedmiu lub dwudziestu ośmiu lat przypisanych mu konwencjonalnie. Nie ma wątpliwości co do długości panowania trzech królów Amarny, którzy byli następcami Echnatona. Ujmując je w odwrotnej kolejności, królem przed Horemhebem, który zakończył erę amarneńską, był Aye. Najwyższy znany rok panowania Aye, według steli w Luwrze i Muzeum Berlińskiego, to Rok 4. Tutanchamon poprzedzał Aye. W grobowcu Tutanchamona znaleziono dokumenty winne pochodzące z 10. roku jego panowania, chociaż wydaje się, że mógł umrzeć na początku tego roku, co oznacza, że panował tylko przez dziewięć pełnych lat. Przed Tutanchamonem był Semenkhkare, o którym wiadomo, że miał okres koregencji ze swoim poprzednikiem, Echnatonem. W Amarnie imię Semenkhkare pojawia się na wielu małych przedmiotach zamkniętych w kartuszu, potwierdzając jego królewskość, a także na ścianie grobowca Meryre II, arcykapłana Atona, nadzorca haremu królewskiego, królewskiego skryby i zarządcy, podczas gdy w Pałacu Północnym imię Echnatona można znaleźć w wielu przykładach, wraz z imionami Semenkhkare i jego królowej, która była najstarszą córką Echnatona, Merytaten, dziedziczką. Jego praenomen (imię koronacyjne) to Ankh-kheprw-re, co oznacza „Kheprw-re żyje”, przy czym Kheprw-re jest praenomenem Echnatona. Niektóre płaskorzeźby znalezione w Amarnie przedstawiały Echnatona i Semenkhkare razem jako królów, co wskazuje, że rządili razem. Ale czy Semenkhkare rządził sam przez jakiś okres czasu? Z graffiti w grobowcu Pere, tebańskiego szlachcica, w Tebach Zachodnich, znaleziono ostatnią datę – Rok 3 – wskazującą, że w tym momencie Semenkhkare był jedynym władcą. Tekst w ogóle nie wspomina o Echnatonie, a tutaj Semenkhkare wydaje się zaczynać liczyć swoje lata. Mamy również hieratyczny zapis wpisany w Roku 17 Echnatona, ostatnim roku jego panowania, a później zmieniony na Rok 1 Tutanchamona (Tutanchamona). Jedynym możliwym wnioskiem jest to, że Semenkhkare został współregentem w Roku 15 Echnatona, a po upadku Echnatona, Semenkhkare, który prawdopodobnie przebywał w Tebach w tym czasie, został jedynym władcą na kilka miesięcy, a może tylko dni, zanim spotkała go śmierć, a Tutanchaton (Tutanchamon) zastąpił go na tronie. Pytanie, czy Echnaton (Amenhotep IV) dzielił koregencję ze swoim ojcem, Amenhotepem III – ważne przy próbie ustalenia dokładnej chronologii – jest drażliwe. Wiele przedmiotów noszących imię Amenhotepa III znaleziono w Tell el-Amarna (Akhetaton), nowej stolicy zbudowanej przez Echnatona. Doprowadziło to wielu egiptologów do przekonania, że Amenhotep III żył w czasie budowy nowego miasta, a nawet mógł je osobiście odwiedzić. Inni, którzy nie zgadzali się z tym argumentem, całkowicie odrzucili ideę koregencji. Oba punkty widzenia mają swoich wybitnych zwolenników. Uczni opowiadający się za teorią koregencji to Petrie, Pendlebury, Fairman, Engelbach, Seele, Steindorff, Aldred i Giles; do tych, którzy ją odrzucają, należą Helck, Gardiner, Hayes, Campbell i Redford. Dowody przedstawione w argumencie przez obie strony obejmują dokumenty w postaci dzbanów na wino, płaskorzeźby, przedmioty kultu, kartusze, świątynie, pylony, stele, sarkofagi, posągi, obrazy, listy, praenomen, nomen (imiona rodowe) i długość panowania królów. Uczni, którzy uważają, że faktycznie istniała koregencja, nie zgadzają się między sobą co do tego, jak długo trwała, a jej czas trwania określa się na od dwóch do dwunastu lat. Moim zdaniem dowody wskazujące na dwunastoletnią koregencję są przytłaczające. Przedstawiono jednak tak wiele kontrargumentów, że niestety konieczne jest ich szczegółowe zbadanie, aby wykazać ich wady. Aby nie męczyć czytelnika, proponuję omówić tutaj tylko niektóre z głównych punktów.

Akta dzbanów z winem w Amarnie

Jeśli odrzucimy pogląd, że Horemheb miał długie panowanie, jedynym królem z tego okresu, który rządził przez ponad dwadzieścia osiem lat, jest Amenhotep III. Sugeruje to, że dzbanki z winem znalezione w Amarnie, datowane na rok 28 i 30 (rok 1 i 3 Echnatona), pochodzą z pałacu Malkata Amenhotepa III w Tebach Zachodnich i zostały przywiezione do Amarny przez Echnatona mniej więcej w czasie, gdy rozpoczął budowę swojej nowej stolicy, a Amarna nie miała własnych winnic. Ponieważ Amenhotep III panował w sumie przez trzydzieści osiem lat i zmarł na początku roku 39, dowodziłoby to długiej koregencji.

Świątynia Soleb Amenhotepa III w Nubii

Świątynia, której budowę rozpoczęto i niemal ukończono w ostatniej dekadzie panowania Amenhotepa III, posiada kilka scen na pylonie, które zostały wykonane przez Echnatona w roku następującym po śmierci jego ojca. Profesor Donald Redford z Uniwersytetu w Toronto, ostatni uczyony, który sprzeciwił się teorii koregencji, odrzucił wszystkie sceny, w których Echnaton lub jego imię pojawia się z jego żyjącym ojcem, w późnym okresie, po śmierci Amenhotepa III, kiedy Echnaton ukończył prace nad świątynią. Cytuje Josepha M. Janssena, „uczonego, który ostatnio badał sceny [na pylonie]” i którego „odczyty znacznie różnią się od tych innych uczonych” przed nim. Dwa z jego ośmiu odczytów mają szczególne znaczenie:

Numer: Treść: Imię królewskie

Scena 2: Koronacja Horusa i Seta (postać króla i Horusa zhakowana): Nomen - Echnaton nad Amenhotepem

Scena 8, Gzyms: Kartusze: Echnaton (oryginalny)

Według Redforda gzyms jest „jedyną częścią pylonu, którą można przypisać bez cienia wątpliwości Echnatonowi”. Zgadza się, że praca Echnatona nad pylonem nie miała miejsca przed śmiercią Amenhotepa III i została wykonana w ciągu następných dwunastu miesięcy. Nie wyjaśnia jednak faktu, że jeśli nie było koregencji, to w jaki sposób Scena 8 – jedyna oryginalna scena, według Redforda – podaje imię nowego króla jako Echnaton, imię, które znamy z różnych źródeł, a które przyjął dopiero w 5–6 roku swojego panowania? Musi zatem wynikać, że pierwszy rok po śmierci Amenhotepa III nastąpił po 5 roku życia jego syna. Zaskakujące jest również, że Redford nie zdecydował się skomentować Sceny 2. Mamy tutaj oryginalny kartusz Amenhotepa (pierwotne imię Echnatona przy urodzeniu) w scenie, którą, jak zgadza się Redford, musiał ukończyć Amenhotep III przed swoją śmiercią. Później nowy król zniszczył to imię urodzeniowe i narzucił mu swoje nowe imię, Echnaton. Jedynym możliwym wyjaśnieniem tego jest to, że gdy Amenhotep III żył i był zajęty dekorowaniem świątyni, imię jego syna nadal brzmiało Amenhotep. Kiedy stary król umarł, imię młodego króla zostało już zmienione, jak widzieliśmy w Scenie 8, a podczas kończenia niedokończonych scen zastąpił również swoje imię Amenhotep imieniem Echnatona. Ponieważ Redford potwierdził, że oryginalna Scena 2 była dziełem Amenhotepa III, jest to kolejny mocny dowód na koregencję.

Relief skalny w Asuanie

Relief przedstawia dwóch głównych rzeźbiarzy, Mena i Beka, ojca i syna, z których każdy wielbi wizerunek króla, dla którego pracował. Men nosi tytuł „Główny Rzeźbiarz” i „Nadzorca Prac na Czerwonej Górze” Amenhotepa III: Bek ma identyczne tytuły odnoszące się do panowania Echnatona. Relief wykonano za panowania Echnatona, a użycie późnej formy imienia Atona wskazuje, że nie można go datować wcześniej niż na drugą połowę roku 8. W tym czasie imię Atona otrzymało nową formę, aby uwolnić je od wszelkich terio-antropomorficznych lub panteistycznych idei, które mogły się do niego przykleić. Nie ma żadnych przesłanek, że Amenhotep III lub Men nie żyli, ani że Bek, młodszy

urzędnik, składał sprawozdanie ze swoich relacji, które uzasadniałoby wspomnienie o pracy jego ojca. Fakt, że każdy z nich jest przedstawiony jako piastujący oficjalne stanowisko pod rządami innego króla, bez jakichkolwiek oznak upływu czasu, jest silnym sygnałem, że królowie byli współcześni.

Stela Panehesy

Stela znaleziona w domu Panehesy, Głównego Sługi Atona, w Amarnie przedstawia Amenhotepa III z królową Teje, siedzącą przed stołem ofiar. Ponieważ Aton świeci nad nimi w swojej późniejszej formie, nie może pochodzić z wcześniejszej części niż druga połowa 8. roku panowania Echnatona. Król jest tutaj pokazany w realistycznym stylu Amarneńskim z grubą szyją i pochyloną głową, co wskazuje na jego wiek w tamtym czasie. Ani w scenie, ani w tekście nie ma żadnych wskazówek, że król już nie żył. Wręcz przeciwnie, ponieważ królowa jest pokazana obok niego – a ona wciąż żyła, z oddzielnymi dowodami, że odwiedziła Amarne przed 12. rokiem panowania swojego syna – artysta nie mógłby pokazać jej obok męża, gdyby ten już nie żył. Ponadto, artystyczny charakter stylu amarneńskiego użytego tutaj daje realistyczny portret pary w Amarne, pod promieniami Atona, a nie abstrakcyjną lub wyidealizowaną scenę, narysowaną z pamięci, króla, który zmarł w Tebach około dekady wcześniej.

Sarkofag Meketaten

Fragment sarkofagu Meketaten, drugiej córki Echnatona, która zmarła jakiś czas po 12. roku życia i została pochowana w królewskim grobowcu ojca w Amarne, został znaleziony wraz z imieniem Amenhotepa III obok imienia Echnatona. W innej książce Redford donosi o pierwszym pojawieniu się córki Echnatona w dekoracji jednej ze świątyń Echnatona w Karnaku, gdzie „prawdopodobnie nie wcześniej niż w czwartym roku panowania... po raz pierwszy widzimy dwie córki drepczące za królową”. Gdyby Amenhotep III nie żył w czwartym roku panowania swojego syna, kiedy urodził się Meketaten, nie byłoby możliwe, aby jego imię pojawiło się na sarkofagu jego drugiej wnuczki. Jego obecność wskazuje, że żył, kiedy sarkofag został wykonany, chociaż mogło to nastąpić w dowolnym momencie po narodzinach księżniczki. Co więcej, w tym przykładzie imiona praenomen Amenhotepa III zostały zapisane inaczej. Zamiast używać postaci bogini Maat w pisaniu środkowej części słowa „Neb-Maat-Re” – „Maat” oznacza „prawdę” – Echnaton zapisał je fonetycznie, wskazując na zaawansowany etap odrzucenia starych religii, który nastąpił dopiero po opuszczeniu Teb i przeniesieniu się do nowej stolicy, Amarny. Inskrypcje na sarkofagu nie mogą być zatem datowane wcześniej.

Grobowce skalne Amarna Huya i Meryre II

Scena i inskrypcja w grobowcu Huya, zarządcy królowej Tiye, w Amarnie zostały zinterpretowane jako dowód na to, że Amenhotep III żył i przebywał w Amarnie po drugiej połowie 8. roku panowania Echnatona. Scena jest narysowana w dwóch połowach na nadprożu drzwi prowadzących z pierwszej sali grobowca do wewnętrznych pomieszczeń. Scena po lewej stronie przedstawia dom Echnatona (Echnatona, królową Nefertiti i ich cztery córki), a po prawej dom Amenhotepa III, królowej Tiye i księżniczki Baketaton). Howard Carter, brytyjski archeolog, który odkrył grobowiec Tutanchamona, uznał zestawienie tych dwóch scen za dowód na to, że stary król żył w Amarnie: „Ta równowaga dwóch gospodarstw domowych nie tylko potwierdza koregencję obu królów, ale daje powód, by przypuszczać, że Amenhotep III żył jeszcze przez co najmniej rok po narodzinach czwartej córki Echnatona, Neferneferuaton Tasherit”. Redford, który nie zgadza się z Carterem, kontynuuje, argumentując, że skoro Tiye jest pokazana bez męża na zewnętrznej (południowej) ścianie omawianej sali, Amenhotep III musiał już nie żyć, gdy rozpoczęto budowę grobowca: „Przypuszczalnie, gdyby dekoracja grobowca nadążała za wykopaliskami, sceny w pierwszej sali przedstawiające samą Tiye zostałyby wyrzeźbione przed ościeżami nadproża”.

To podejście jest zbyt uproszczone. Musimy zbadać całą salę grobowca Huya, a także sąsiedni grobowiec Meryre II, aby ustalić, co poprzedzało którą ze scen grobowych. Argument jest nieco złożony, ale z charakteru scen, liczby pokazanych księżniczek i ich względnego wieku można wyciągnąć następujące wnioski:

- Ściana Południowa i Północna, gdzie przedstawiono cztery córki Echnatona, plus Baketaton, córkę Amenhotepa III i królowej Tiye: Rok 10;
- Ściana Wschodnia, która nie przedstawia żadnej z córek Echnatona, ale przedstawia Baketaton, wyglądającą na tyle samo lat, ile przedstawiają ją ściany Południowa i Północna: Rok 10;
- Ściana Zachodnia to wyjątkowa scena przedstawiająca uroczystości, które miały miejsce w 12. roku Echnatona i nosi datę „Rok 12, drugi miesiąc zimy, ósmy dzień”.

Ta datowanie ma dalsze znaczenie w argumencie koregencji. Scena świątynna pokazana na ścianie wschodniej przedstawia kolumnadę z posągami króla i królowej umieszczonymi pomiędzy każdą parą kolumn. Wyryte imiona są obecnie zachowane tylko częściowo, ale N. de G. Davies, autor książki *The Rock Tombs of El Amarna*, był pewien, że mamy tu posąg królowej Teje z naprzemiennymi posągami jej męża, Amenhotepa III i jej syna, Echnatona. Podczas gdy Echnatonowi nadano dwa imiona, Amenhotep III ma tylko swoje imię praenomen, „Król Południa i Północy i Władca Dwóch Krajów, Neb-Maat-Re, obdarzony życiem”. Ten ostatni epitet, „obdarzony życiem”, może pojawić się tylko wtedy, gdy król żył w momencie umieszczenia posągu na miejscu i wykonania napisu. Wewnątrz sanktuarium świątyni posągi – królowej Teje naprzemiennie z mężem i synem – pod portykiem przedstawiają postaci trzymające ołtarze między wyciągniętymi ramionami w celu przyjmowania darów. W centrum znajduje się naos (wewnętrzne sanktuarium świątyni) oddzielony od ściany. Jest on umieszczony na platformie, do której prowadzą trzy lub cztery stopnie. Tutaj widzimy królową Tiye narysowaną dwukrotnie, stojącą na stopniach, raz z mężem, raz z synem i samego Amenhotepa III, przedstawionego wewnątrz świątyni, gdzie inskrypcje jasno wskazują, że żyje. Posąg może czasami przedstawiać zmarłą osobę, ale tutaj, ponieważ są one pokazane na stopniach, są to żywe osoby. Sam Davies zauważył, że nie jest zwyczajem wznoszenie posągów na stopniach. Jednakże odmówił przyjęcia jasnych dowodów ze wschodniej ściany, że nie patrzymy tu na przedstawienia posągów, ale na prawdziwe postacie: „Posągi” powiedziałem, ale w rzeczywistości nic nie stoi na przeszkodzie, abyśmy widzieli w nich cztery królewskie postacie, poza trudnością uznania istnienia dwóch królów jednocześnie w tym czasie”. Postanowił również zignorować fakt, że przedstawione postacie są pokazane nie wewnątrz naosa, zwrócone na zewnątrz, w pozycji przyjmującej ofiary, co miałoby miejsce, gdyby były posągami, ale na stopniach zwróconych w stronę naosa, składających dary Atonowi, co wskazuje, że królewskie postacie żyły i oddawały cześć. Jeśli chodzi o Redforda, wolał on uważać starego króla za zmarłego w scenie nadproża i posągu na ścianie wschodniej, unikając rzeczywistego zbadania scen, które poprawnie datowałyby dekoracje, a nawet polegając na mylącym osądzie innego uczonego, aby uzyskać więcej poparcia dla swoich uprzedzeń. Cytuje niemieckiego uczonego Alexandra Scharffa, który zauważył w swojej książce *Archiv für Orientforschung*, że towarzyszący scenie nadproża napis Amenhotepa III na ościeżnicy nie jest poprzedzony epitetem „dane życie”. Ani Scharff, ani Redford, najwyraźniej nie zbadali dokładnie sceny nadproża, ponieważ na dole kartusza Amenhotepa III, który jest pokazany za jego głową, wyraźnie widoczne są znaki „dane życie”, tak jak na ścianie wschodniej.

Wiek Baketatena

Redford następnie kwestionuje Fredericka J. Gilesa, kanadyjskiego egiptologa, który twierdził, że Baketaten w scenach grobowych „nie mogła mieć więcej niż czternaście lat. Zakładając, że Tiye poślubiła Amenhotepa III w drugim roku jego panowania, w wieku szesnastu lat, Tiye urodziłaby Baketaten, gdyby nie było koregencji, w ostatnim roku lub około tego czasu jej męża, gdy miała

pięćdziesiąt cztery lata. Ponieważ jest mało prawdopodobne, aby Tiye miała zaledwie szesnaście lat w momencie ślubu lub pięćdziesiąt cztery lata w momencie narodzin Baketateny, założenie koregencji około dwunastu lat jest niemal obowiązkowe”. Redford narzeka, że „całkowicie nieuzasadniona manipulacja liczbami przez Gilesa i jego założenia dotyczące wieku Tiye w różnych okresach jej życia nie budzą szacunku niezdecydowanego czytelnika”. Jednakże wykorzystuje on niezdolność przeciwnika do przedstawienia swojej sprawy, aby przekonać nas, że nie ma żadnej. Badanie mumii Amenhotepa III sugeruje, że miał około pięćdziesięciu lat, gdy umarł. Ponieważ rządził przez pełne trzydzieści osiem lat i zmarł na początku trzydziestego dziewiątego, mógł mieć tylko około dwunastu lat, gdy objął tron i około czternastu, gdy poślubił Tiye w lub tuż przed drugim rokiem panowania. Ponieważ Tiye nie była dziedziczką, którą musiał poślubić niezależnie od jej wieku, powinniśmy oczekiwać, że będzie młodsza od niego, ponieważ był to zwyczaj tamtych czasów i uważa się, że miała zaledwie osiem lat w momencie ślubu. Nie byłoby to niczym niezwykłym w tamtej epoce. Prorok Mahomet poślubił dziewięcioletnią dziewczynkę, gdy sam miał pięćdziesiąt lat, i myślę, że ten zwyczaj poślubiania młodych dziewcząt, które nie osiągnęły jeszcze dojrzałości płciowej, wyjaśnia liczbę „bezpłodnych” kobiet, które później rodzą dzieci w różnych biblijnych historiach. Ile lat miała Baketaton w scenach grobowych? Carter zwrócił uwagę na to: „Wśród wielu takich scen w prywatnych kaplicach grobowych El Amarna przedstawiających te dzieci [Echnatona] względny wiek każdego dziecka jest pokazany na podstawie jej wzrostu. Dokładne rozróżnienie tego rodzaju wyklucza możliwość narodzin bliźniaków, a zatem jest przydatne przy szacowaniu ich wieku. Takiego obliczenia, jak powyższe, nie można oczywiście uznać za dokładne, ale błąd nie może być większy niż powiedzmy rok”. W scenach grobowych Huyi Baketaton jest konsekwentnie przedstawiana jako będąca mniej więcej w tym samym wieku co trzecia córka Echnatona, Ankhsenpa-aton. Carter zauważył również podobieństwo wielkości obu księżniczek: „Sądząc po posturze Baketaton przedstawionej na tym obrazie [scena nadproża], była mniej więcej w tym samym wieku co Ankhsenpa-aton”. Merytaton, najstarsza córka Echnatona, urodziła się pod koniec pierwszego roku życia swojego ojca. Druga córka, Meketaton, prawdopodobnie urodziła się w 3. roku, ponieważ pojawia się jako bardzo małe dziecko w następnym roku w dekoracji świątyni Echnatona w Karnaku. Jeśli damy jej narodzinom jeszcze dwa lata, trzecia córka, Ankhsenpa-aton, urodziłaby się około 5. roku życia ojca, co oznacza, że miałaby pięć lub sześć lat, gdy grób Huyi został ozdobiony w 10. roku. (Po raz pierwszy widzimy ją w grobowcu Aye, datowanym przez Daviesa na 9. rok panowania jej ojca i nigdy nie została przedstawiona z rodzicami w Tebach). Jeśli to wyjaśnienie przyjmiemy jako bardziej odpowiadające faktom, Baketaton również musiała mieć pięć lub sześć lat w tym czasie. Jeśli nie było koregencji między Echnatonem a jego ojcem, Baketaton nie mogła być córką Amenhotepa III, mając sześć lat dziesięć lat po śmierci ojca – jednak inskrypcja w grobowcu Huyi potwierdza, że tak było. Co więcej, samo imię Baketaten wskazuje, że urodziła się za panowania swojego brata, kiedy zaczął on łączyć imiona swoich córek z Atonem. W tym przypadku Baketaten urodziłaby się około 31 roku Amenhotepa III, kiedy jej matka, królowa Tiye, miała około trzydziestu siedmiu lat, późny, ale nie niemożliwy wiek na urodzenie dziecka.

Fragmenty z Amarye

Dwa przedmioty noszące imię Amenhotepa III, znalezione w Amarnie, wskazują, że przebywał on w Amarnie w tym czasie. Pierwszy to fragment granitowej misy z późnym imieniem Atona, imieniem Amenhotepa III i zwrotem „in Akhetaton”; drugi to fragment posągu klęczącej osoby trzymającej płytę ofiarną. Pomiędzy jego wyciągniętymi rękami znajduje się inskrypcja zawierająca późne imię Atona, po którym następuje imię Amenhotepa III. Imię Atona znajduje się również dwa razy na przedniej krawędzi płyty, z imieniem Amenhotepa III po prawej stronie i imieniem Echnatona po lewej. Redford odrzuca możliwość, że Amenhotep III był w Amarnie lub nawet żył w czasie, gdy te obiekty zostały wyrzeźbione, co powinno nastąpić, zgodnie z późnym imieniem Atona, jakiś czas po drugiej połowie 8 roku. Pisze: „Te nędzne fragmenty pozwalają na co najwyżej ostrożną sugestię i nic więcej, że kult Amenhotepa III trwał

po jego śmierci”. Redford sugeruje, bez żadnych dowodów, że w mieście Atona inny bóg był czczony przez Echnatona, boga człowieka, jego własnego ojca. Nie tylko monoteistyczne wierzenia króla na to nie pozwalały; idea czczenia króla w trakcie lub po jego życiu nie istnieje w nowym mieście. Nie znaleziono tam żadnej świątyni grobowej Echnatona, który sam był jedynym prorokiem nowego Boga. Proste wyjaśnienie jest takie, że jakiś czas po drugiej połowie roku 8 Amenhotep zstąpił z Teb, aby odwiedzić swojego syna i współregenta, w tym czasie wykonano te przedmioty, wskazując, że obaj królowie czcili Atona. Istnieją inne wskazówki, że Amenhotep III nawrócił się na kult nowego boga, chociaż nadal czcił również starszych bogów.

str. 85

DEBATA O WSPÓŁRZĘDNYCH RZĄDACH (II)

Tebański grobowiec Cheruefa

SCENA po południowej stronie korytarza wejściowego do grobowca Cheruefa, wysokiego urzędnika tamtego okresu, w Tebach Zachodnich przedstawia Amenhotepa IV (Echnatona) składającego ofiarę libacyjną swojemu ojcu, Amenhotepowi III, który stoi naprzeciwko niego przed królową Teje. Część towarzyszącej inskrypcji znalezionej w pobliżu przedstawia kartusze obu królów zwrócone ku sobie. Chociaż wystarczyło to H. W. Fairmanowi, brytyjskiemu egiptologowi, aby uznać to za kolejny dowód na poparcie współrzędów, Redford nie jest przekonany i uważa, że Amenhotep III już nie żył w tym czasie. W każdym przypadku, gdy obaj królowie są ukazani razem, przeciwnicy współrzędów próbują przekonać nas, że albo starszy król nie żyje, albo że to, na co patrzymy, to jego posąg. Argument w Amarnie jest taki, że chociaż Amenhotep III został przedstawiony jako żywy i w Amarnie, to było tak wyłącznie dlatego, że nie mógł być przedstawiony jako Ozyrys, starożytny bóg zmarłych, który został wygnany z miasta Aton: teraz tutaj, w grobowcu tebańskiego urzędnika, który sam jest widziany, jak zwraca się do Ozyrysa, gdy widzimy Amenhotepa III przedstawionego jako żyjącego króla – i żadnych śladów frazy „prawdziwy głos”, która zwykle następuje po kartuszu zmarłego króla – Redford twierdzi, że scena libacji należy do „kategorii zidealizowanych przedstawień. Nie jest to konkretny incydent, który jest tutaj rejestrowany. Nie można też twierdzić, że tylko dlatego, że Amenhotep III jest przedstawiony jako otrzymujący ofiarę i zamierzający zjeść – czynności ponownie zarezerwowane dla żywych – musiał żyć, gdy rzeźbiono płaskorzeźbę. ...” W rzeczywistości Redford mówi, że nie ma żadnych dowodów w tej scenie, które wskazywałyby, że Amenhotep III nie żył. Jednakże, ponieważ Redford nie jest gotowy zgodzić się, że żył, przedstawia to nowe wyjaśnienie – chociaż stary król nie jest tutaj przedstawiony jako zmarły, przedstawienie miało miejsce w sformalizowany, stylizowany, abstrakcyjny sposób, który nie ma nic wspólnego z czasem, po jego śmierci. To jest niepoprawne. Prawie wszystkie sceny królewskie w grobowcu Cheruefa są związane z obchodami święta sedu Amenhotepa III. Był to rytuał odmłodzenia i świętowanie, które królowie zazwyczaj organizowali po raz pierwszy po trzydziestu latach panowania, a następnie w krótszych odstępach czasu. Amenhotep III obchodził trzy takie jubileusze w latach 30, 34 i 37, ale wiadomo, że Echnaton obchodził dwa jubileusze, będąc jeszcze w Tebach w ciągu pierwszych pięciu lat. Aton, jego Bóg, również obchodził, tak jak królowie, wiele jubileuszy. Tutaj Amenhotep IV prezentuje swojemu ojcu libację przy tej samej okazji. (Zobacz także Załącznik B (ii).)

Graffiti z Meidum

Graffiti z piramidy świątyni w Meidum w środkowym Egipcie, datowane na czasy Amenhotepa III, przekonało Cartera o koregencji Echnatona i jego ojca: „Graffito głosi: „Rok 30, pod majestatem króla Neb-maat-Re, syna Amona, spoczywającego w prawdzie, Amenhotepa (III), księcia Teb, pana potęgi, księcia radości, który kocha tego, który nienawidzi niesprawiedliwości serca, umieszczając męskiego potomka na tronie jego ojca i ustanawiając jego dziedzictwo w kraju”. „Następcą”, o którym mowa w

tym graffiti, może być nikt inny, jak tylko Amenhotep IV, który później przyjął imię Echnaton. Prawdopodobnie istniał jakiś powód, aby ustanowić tego młodego księcia na tronie”. Jak zwykle, Redford nie zgadza się z tym poglądem. Twierdzi, że wspomniany „męski potomek” nie jest synem króla: „Dodatkowo po prae-nomen (imieniu koronacyjnym) „syna Amona” jest szczególnie znaczący. W formalnych inskrypcjach to o Amonie mówi się, że ustanowił króla na swoim (tj. Amona) tronie... Inskrypcja odnosi się wyłącznie do króla (Amenhotepa III); to on jest nazywany „mężczyzną”, a to o jego własnym dziedzictwie mówi się, że zostało ustanowione. „Jego ojcem” nie jest nikt inny, jak Amenhotep III, epitet „syn Amona” w pierwszym wersie może być semantycznym poprzednikiem”. Autor zwraca uwagę na to, że ponieważ Amenhotep III obchodził swój pierwszy jubileusz w roku 30, inskrypcja ta wskazywała na ponowne ustanowienie króla na jego przodkowskim tronie i ponowne potwierdzenie jego dziedzictwa. Jednakże jeśli spojrzymy wstecz na tekst, odkrywamy najpierw, że podana data odnosi się do samego króla, Amenhotepa III, syna Amona, a po tym następują trzy frazy:

- 1 Kto kocha (on, król, kocha) tego, który nienawidzi niesprawiedliwości serca;
- 2 Umieszczając (on, król, który umieszcza) męskiego potomka (dziedzica) na tronie jego ojca;
- 3 I ustanawiając (on, król, który ustanawia) jego (dziedzica) dziedzictwo w kraju.

Nikt nie może powiedzieć, że tylko dlatego, że król jest nazywany „synem Amona” lub „synem Re” lub jakiegokolwiek innego boga, stwierdzenie, które następuje, odnosi się do boga, a nie do króla, i jest tutaj jasne, że to król jest podmiotem wszystkich kolejnych czasowników. Z drugiej strony, obchody jubileuszowe nie wskazywały na dziedziczenie, ale raczej na odmłodzenie władzy. Aby uzasadnić użycie bardzo dziwnego epitetu „który nienawidzi fałszu”, równie jasne jest, że król musiał odnosić się do pewnego rodzaju sprzeciwu wobec swojej decyzji. Niesprawiedliwość, którą sugeruje, wydaje się polegać na „nieumieszczeniu następcy na tronie jego ojca”, ale umieszczając tam swojego syna, król postępował sprawiedliwie i zabezpieczał dla niego dziedzictwo. Tutaj Amenhotep III wydaje się również bronić działania, które miało miejsce przed rokiem 30. Jedynym rozsądnym wyjaśnieniem byłoby to, że Amenhotep III uważał, że jego syn i następca, Amenhotep IV, którego matka, Tiye, nie była dziedziczką, może zostać wyzwany o odziedziczenie tronu po śmierci starego króla. Dlatego postanowił, jeszcze za życia, mianować go koregentem, aby zagwarantować mu dziedzictwo. Jeśli zaakceptowano koregencję dwunastoletnią, musiała się ona rozpocząć w roku 28, a kapłani Amona byli niemal pewnym źródłem protestu. Ten protest mógł być taki sam, jak ten wspomniany na jednej ze stel granicznych w Amarnie, gdzie Echnaton odniósł się do niektórych krytycznych komentarzy, które usłyszał o sobie, zanim opuścił Teby. Król był uważany za fizycznego syna Amona. Ponieważ Tiye nie była dziedziczką, gdy poślubiła Amenhotepa III, nie mogła być uważana za małżonkę Amona, a jej syn, Amenhotep IV, nie mógł być uważany za fizycznego syna Amona. W XVIII dynastii oznaczało to, że nie zostałby uznany za prawnego dziedzica i króla. Taka sama sytuacja spotkała wcześniejszego faraona, Totmesa III, którego matka nie była dziedziczką, gdy wychodziła za mąż. Przy tej okazji odbył się rytuał adopcji w Karnaku, gdzie posąg Amona noszony przez kapłanów wybrał Totmesa III na syna Amona. Gdy kapłani odrzucili Amenhotepa IV, on z kolei odrzucił Amona, wybrał Atona na ojca, najpierw zmusił Amona do opuszczenia jego najwyższej pozycji, a następnie zniszczył wszystkich innych bogów, ostatecznie ustanawiając Atona jedynym prawowitym Bogiem, którego synem był Echnaton. Prawdziwego sensu wypowiedzi Amenhotepa III w graffiti Meidum nie można zrozumieć inaczej niż na tym tle.

Listy Tuszratty

Po tym, jak Echnaton został jedynym władcą Egiptu, Tuszratta, król Mitanni, napisał do niego, wyrażając nadzieję, że będą cieszyć się taką samą przyjaźnią, jaka istniała między nim a ojcem Echnatona, Amenhotepem III. Po otrzymaniu listu (nr EA27) datowano go na podstawie egipskiego rejestru hieratycznego, który głosił: „[Rok?] 2, pierwszy miesiąc zimy, [dzień ...], kiedy jeden (król) był

w południowym mieście (Teby) ...; kopia listu Naharina (Mitanni), który przywieźli posłaniec Pirizzi i posłaniec [Puipri]”. Pierwszym, który przetłumaczył ten rejestr, był niemiecki filolog Adolf Erman. Ponieważ krawędź tabliczki była złamana i znalazł on drobne ślady przed „2”, Erman uznał, że możliwe jest przywrócenie daty na „[Rok]2”. Jeśli ta rekonstrukcja zostanie zaakceptowana, list, uważany za pierwszy wysłany do Echnatona przez króla Mitanii po śmierci jego ojca, można będzie uznać za potwierdzenie dwunastoletniej koregencji. Jednak inny filolog niemiecki, J. A. Knudtzon, zaprzeczył rekonstrukcji Ermana i preferował odczytanie „[Rok]2”. Uczni byli podzieleni od początku stulecia co do tego, która z wersji jest prawidłowa, chociaż Redford przyznał: „Właściwie, na podstawie samych dowodów śladów, można utrzymać oba odczytania”. Przeciwnicy koregencji argumentowali, że z obecności Echnatona w Tebach, do których adresowany był list, musiał on dotrzeć w ciągu pierwszych pięciu lat jego panowania, kiedy to mieszkał tam przed przeprowadzką do Amarny, podczas gdy zwolennicy koregencji twierdzą, że mieszkał już w Amarny i po prostu udał się do Teb, aby wziąć udział w pogrzebie ojca. Redford podsumował sytuację w następujących słowach: „List, do którego dołączono ten akt, EA27, został napisany wkrótce po śmierci Amenhotepa III... W związku z tym list ten słusznie uważa się za pierwszy napisany przez Tuszratę do Echnatona po objęciu przez niego wyłącznego panowania. Aluzja [w nim] do „wielkiej uczty żałobnej” pokazuje, że obrzędy pogrzebowe Amenhotepa III były albo nadal w toku, albo właśnie się zakończyły. Teraz są tylko dwa możliwe przywrócenia daty, Rok 2 lub Rok 12. Żadne inne... Jeśli Rok 2 zostanie przywrócony, możliwa jest tylko bardzo krótka koregencja, wynosząca najwyżej kilka miesięcy. Jeśli Rok 12 zostanie przywrócony, koregencja nie krótsza niż jedenaście lat jest równie dobra, jak udowodniona”. Musimy zatem szukać gdzie indziej dowodów, które mogłyby wskazywać na prawidłowe datowanie listu. Redford zwrócił uwagę: „Pomiędzy śmiercią Amenhotepa III a napisaniem [listu] EA27 miała miejsce krótka, ale dobrze poświadczona wymiana listów między Tuszratą a Tiye”. Nie jest to do końca dokładne. W sumie cztery listy od Tushraty stanowią część debaty o koregencji, ale tylko jeden był adresowany do Tiye: Echnaton był adresatem pozostałych trzech. Listy są ponumerowane od EA26 do EA29, ale ich treść wskazuje, że nie dotarły w kolejności, jaką mogłaby sugerować ich numeracja. Redford, Gardiner i inni uczeni uważają, że list nr EA26, adresowany do królowej, był pierwszym, który dotarł. Tekst zaczyna się od słów: „Do Tiye, królowej Egiptu...” i dalej jasno stwierdza, że przed wysłaniem tego listu posłaniec mitannijski o imieniu Giliya musiał przypadkiem przebywać w Egipcie w czasie śmierci Amenhotepa III, a Tiye wykorzystała ten fakt, aby wysłać z nim wiadomość o swojej żałobie, a także poprosić Tuszratę, aby był tak przyjazny dla jej syna, jak był dla jej męża. Tushratta następnie narzeka: „Prezentu, który kazał przynieść twój mąż, nie wysłałaś mi; i złote posągi... Teraz jednak Napkhuriya (Echnaton), twój [syn]... zrobił (je) z drewna.’ Fakt, że Echnaton zrobił drewniane posągi zamiast obiecanych złotych i wysłał je do Mitanni, dokąd dotarły przed napisaniem listu Tuszraty do Tiye, sugeruje, że upłynął jakiś czas między śmiercią Amenhotepa III a wysłaniem listu protestacyjnego do królowej. Pierwszy list do Echnatona (nr EA27) również porusza kwestię złota. Po wspomnieniu o przybyciu z Egiptu posłańca królewskiego o imieniu Khamashshi, który szukał przyjaźni Tushraty, król Mitanii skarży się: „Twój ojciec... napisał... w swoim liście, w czasie, gdy Mani (posłaniec egipski) przyniósł cenę za żonę (córkę Tushraty, Tadukhipę)”, że obiecał Tushrattcie dwa złote posągi, dużo innego złota, lapis lazuli i „niezliczone narzędzia”. Posłańcy Tushraty faktycznie widzieli obiecane dary „na własne oczy”. Jednak, jak protestuje, podczas ponownej wizyty Mani przyniósł drewniane posągi, a nie złote. List podkreśla, że jeśli Echnaton ma jakiegokolwiek wątpliwości co do prawdy dotyczącej obiecanego złota, powinien „zapytać swoją matkę”, sugerując, że to Tiye, a nie młody król, jest *au fait* z ustaleniami poczynionymi przez jej zmarłego męża. Pozostałe dwa listy Tuszraty do Echnatona to nr EA28 i EA29. Redford uważa, że są one ponumerowane w kolejności, w jakiej nadeszły, ale ze względu na charakter ich tonu i treści uważam, że jest odwrotnie. List nr EA29, który uważam za drugi od Tuszraty do Echnatona, zagłębia się jeszcze bardziej w historię przyjacielskich stosunków między dwoma rodzinami królewskimi, aby przekonać nowego króla do ich kontynuowania i wysłania obiecanego złota. Zostaje on również

ponownie zaproszony do uzyskania potwierdzenia od matki, że Tushratta mówi prawdę: „... wizerunki [złota]... o które prosiłem, nie dałaś mi... moich posłańców przez cztery lata... Obrazy, o które prosiłem twojego ojca, daj; i teraz [gdym wysłałem] moich posłańców po raz drugi [jeśli on] nie przygotowuje i nie da [ich], zasmuci moje serce... Twoja matka Tiye wie wszystko o tych rzeczach i (dlatego) zapytaj swoją matkę Tiye... [Teraz mój brat powiedział:] „Giliya powinien wrócić do niego. Ponieważ w przeciwnym razie zasmuciłbym serce mojego brata, odeślę Giliya z powrotem”. [Jednakże powiedziałem]: „Ponieważ szybko odesłałem posłańców mojego brata, niech mój brat zawsze moi posłańcy [odsyłają szybko]” ... daje mi znać i wysyła Mani do mnie, wtedy ja... Giliya, z przyjaznymi intencjami, do mojego brata.’ Z tego listu jasno wynika, że posłaniec Mani jest w Egipcie, ponieważ Tushratta prosi, aby został wysłany ze złotem. W liście nr EA28 dowiadujemy się jednak, że Mani nie tylko przebywa w Mitanni, ale jest przetrzymywany jako zakładnik w oczekiwaniu na powrót dwóch posłańców Tushratty. Po zwykłych początkowych, przyjacielskich formalnościach, Tushratta przechodzi od razu do sedna: „Pirizzi i Puipri, moi posłańcy, posłałem ich do mojego brata na początku jego panowania i kazałem im wyrazić bardzo silny smutek. A potem wysłałem ich ponownie. A tę wiadomość, przy poprzedniej okazji, dałem mojemu bratu: Mani, posłaniec mojego brata, zatrzymam, dopóki mój brat nie wyśle mojego posłańca i dopóki on nie przybędzie... Teraz jednak mój brat generalnie nie pozwolił im odejść, zatrzymał ich bardzo mocno”. Wcześniejszy list zawierający „tę wiadomość” zaginął. Dlatego nie mamy sposobu, aby dowiedzieć się, co mogło być powodem trzeciej podróży Maniego do Mitanni, ale prawdopodobnie była ona częścią zwykłej wymiany wiadomości między monarchami. Wiele nowych informacji ujawnia się w liście nr EA28. Tushratta nie prosi już o złoto ani złote posągi: chce tylko powrotu dwóch posłańców, Pirizziego i Puipriego. Dowiadujemy się również, że odbyli oni dwie podróże do Egiptu – pierwszą, aby „wyrazić smutek” z powodu śmierci Amenhotepa III, drugą, gdy przywieźli pierwszy list, jaki mamy do Echnatona od Tushratty w roku 2 lub 12 – i zostali zatrzymani „naprawdę bardzo” w momencie napisania listu EA28. Nieprzyjazny ton tego listu, obecność Maniego w Mitanni i fakt, że Tushratta najwyraźniej stracił wszelką nadzieję na zdobycie złota, o którym już nie wspomina, sprawiają, że jest bardziej prawdopodobne, że to, a nie list EA29, był ostatnim listem do Echnatona od króla Mitanni. Z tych komunikatów możemy ustalić następującą chronologię wydarzeń: W czasie śmierci Amenhotepa III przygotowywał on swoje prezenty dla Tushratty, w tym dwa złote posągi. Giliya, posłaniec Mitanii, przebywał w Egipcie, prawdopodobnie czekając na zabranie darów z powrotem do swego pana. Plany te upadły wraz ze śmiercią Amenhotepa III. Zamiast tego Giliya udał się do domu, aby poinformować Tushrattę o śmierci przyjaciela i niosąc wiadomość od królowej Tiye, wyrażającą nadzieję, że przyjaźń Mitanii będzie trwała za panowania jej syna, nowego króla. Albo w tym samym czasie, gdy Giliya wracał do domu, albo wkrótce potem, Echnaton wysłał Khamashshi z listem do Tushratty, również prosząc o przyjaźń króla Mitanii. Po tej wstępnej wymianie wiadomości, Tushratta wysłał dwóch posłańców, Pirizziego i Puipriego, aby wzięli udział w obrzędach pogrzebowych Amenhotepa III. Kiedy byli jeszcze w Egipcie, lub niedługo po powrocie do domu, Echnaton wysłał swojego posłańca, Maniego, z dwoma drewnianymi posągami zamiast złotych, które Tushrattcie obiecał Amenhotep III. Rozczarowany Tushratta odesłał Pirizziego i Puipriego z powrotem do Egiptu z dwoma listami, jednym do Echnatona (nr EA27), datowanym przez egipski rejestr jako przybyły w roku 2 lub roku 12, pierwszym miesiącu zimy, i ze skargą na drewniane posągi; drugi (nr EA26) do królowej Teje, prosząc ją o poinformowanie jej syna o przyjaznych stosunkach między królem Mitanii a jego ojcem i prosząc ją o próbę przekonania go do wysłania złota. Echnaton ze swojej strony postanowił zatrzymać dwóch posłańców Mitanii w Egipcie. Tushratta wysłał kolejnego posłańca z listem (nr EA29) prosząc ponownie o złoto, skarżąc się na zatrzymanie dwóch posłańców i prosząc króla Egiptu o wysłanie do niego Maniego. Echnaton musiał przystać na tę prośbę i wysłał Maniego z listem do Tushratty, ponieważ znajdujemy go w Mitanni w tym, co uważam za trzeci list do Echnatona (nr EA28), w którym Tushratta stwierdza, że Mani jest przetrzymywany jako zakładnik w celu uwolnienia Pirizziego i Puipriego. Dlatego też, wbrew temu, co Redford chciałby nam wmówić, obrzędy pogrzebowe

Amenhotepa III nie były jeszcze w toku, ani nie zakończyły się, gdy nadszedł List nr EA27, pierwszy do Echnatona; zakończyły się o wiele wcześniej. Pirizzi i PuiPri uczestniczyli w obrzędach pogrzebowych, wrócili do domu i byli w trakcie swojej drugiej wizyty, gdy przynieśli ten list. Ponieważ świętowanie przez Echnatona jego jedyne panowania miało miejsce w drugim miesiącu zimy jego 12. roku, ich powrót musiałby nastąpić kilka dni przed tą okazją, gdyby czytanie dla nr EA27 było w 12. roku. List Tushratty do królowej Tiye nie został wysłany przed pierwszym listem od króla Mitanni do Echnatona: Echnaton wysłał już dwóch posłańców – Khamashshi i Mani, z drewnianymi posągami – do Tushratty, zanim przywieziono pierwszy zachowany list do niego, nr EA27, wraz z listem Tiye. Jest również jasne, że ponieważ Mani nie był w Mitanni, gdy pisano list nr EA29, a mimo to znajdujemy go tam przetrzymywanego jako zakładnika w liście nr EA28, te dwa listy musiały zostać napisane w odwrotnej kolejności, w jakiej są ponumerowane. Również wzmianka w liście nr EA29 o czteroletnim opóźnieniu nie oznacza, jak zrozumiał Redford, że ambasadorowie Mitanii byli przetrzymywani w Egipcie przez ten okres: jest to odniesienie do faktu, że król Mitanii próbował przez cztery lata, bez powodzenia, uzyskać złoto, które obiecał Amenhotep III. Bardziej istotnym punktem dla argumentu o koregencji jest jednak fakt, że wiemy z dowodów pozostałości kompleksu pałacowego Malkata Amenhotepa III w Tebach Zachodnich, że Echnaton mieszkał tam przed 30 rokiem swojego ojca. Teraz, pod koniec panowania ojca na początku 39 roku, jak to możliwe, że książę koronny wydaje się być całkowicie nieświadomy szczegółów relacji swojego ojca z Tushrattą? Zapytaj swoją matkę, Tushratta ciągle powtarza: Tiye zna wszystkie szczegóły. Dlaczego Echnaton nie miałby wiedzieć o złotych posągach, które, jak wiemy z listów Tuszratty, posłańcy króla Mitanii widzieli na własne oczy? Jedynym wytłumaczeniem jest to, że Echnaton był całkowicie nieświadomy tych wydarzeń, ponieważ nie był w Tebach, kiedy miały miejsce. Wiemy, że od 4 roku swego panowania Echnaton, aby uniknąć konfrontacji z wrogim kapłaństwem Amona w Tebach, rozpoczął budowę nowego miasta w Amarnie i mieszkał tam częściowo do 8 roku, kiedy uczynił je swoim stałym domem. Jeśli, jak wskazują wszystkie inne dowody, koregencja rozpoczęła się w 28 roku jego ojca, to od 32 roku Amenhotepa III – wkrótce po rozpoczęciu korespondencji z Tuszrattą – Echnaton, po rozpoczęciu budowy nowej stolicy, coraz bardziej dystansował się od rządzenia Egiptem i jego spraw zagranicznych. Tak więc wszystkie implikacje popierają odczytanie roku 12, a nie roku 2, jako daty przybycia listu nr EA27 Tuszratty do Echnatona, który przebywał w tym czasie w Tebach, zanim przeniósł się, prawdopodobnie za dwoma posłańcami z Mitanni, do Amarny, aby uczcić objęcie przez niego wyłącznych rządów w Egipcie. Ponieważ przedostatni list, jaki mamy od Tuszratty do Echnatona, mówi o czteroletnim okresie, podczas którego bezskutecznie próbował uzyskać obiecane złoto, zgadzałoby się to z chronologią, gdyby ustalono, że koregencja trwała do roku 12 panowania Echnatona, a następnie nastąpił okres pięciu lat, podczas których rządził sam.

Grobowiec Aper-ela

Grób Aper-ela, wezyra Echnatona, został odkryty, prawie nienaruszony, w Sakkarze przez francuskiego archeologa Alaina-Pierre'a Ziviego. Odkrycie, sześćdziesiąt stóp pod piaskiem, jest ukoronowaniem dziesięcioletniej pracy i ma ogromne znaczenie. Grobowiec jasno pokazuje, że Aper-el, postać wcześniej nieznana w historii Egiptu, był arcykapłanem Atona, zanim został wezyrem Echnatona. Ziviemu udało się również odzyskać z grobowca trzy szkielety i wiele elementów wyposażenia grobowego. Te ostatnie obejmują pudełko подарowane Aper-elowi przez Amenhotepa III i królową Teje. Kartusz Amenhotepa III i jego praenomen, Neb-Maat-Re, znaleziono w dwóch innych przypadkach w grobowcu. To jest najbardziej znaczący dowód archeologiczny, jaki dotąd odkryto, wskazujący na koregencję między Amenhotepem III a jego synem, Echnatonem. Główne punkty to: (1) Echnaton nie miałby wezyra, gdyby nie rządził, (2) jego ojciec nie byłby trzykrotnie wymieniony w grobowcu przez swoje imię praenomen, Neb-Maat-Re, chyba że żyłby jeszcze po tym, jak jego syn, początkowo znany jako Amenhotep IV, zmienił imię na Echnaton na cześć monoteistycznego Boga,

którego wprowadził do Egiptu. Na chwilę obecną tę nieco przedłużającą się analizę zalet i wad koregencji można najlepiej zakończyć słowami amerykańskiego egiptologa, Williama C. Hayesa: „Ponieważ obecnie okazuje się, że Echnaton został wyniesiony na tron jako koregent w lub około roku 28 Amenhotepa III i przeniósł swoją rezydencję do Tell el-Amarna w lub około roku 33, oznacza to, że większość datowanych inskrypcji z pałacu w Tebach jest współczesna tym znalezionym w Amarnie. Możemy rzeczywiście ustalić ścisłą korespondencję dat, rok po roku, między dwiema grupami inskrypcji, w oparciu o równania: Rok 28 Amenhotepa III = Rok 1 Amenhotepa IV, Rok 33 Amenhotepa III = Rok 6 Echnatona, Rok 38 Amenhotepa III = Rok 11 Amenhotepa IV (Echnatona), itd.” Amenhotep III zmarł w swoim roku 39, a jego syn w roku 12.

PANOWANIE HOREMHEBA

Jak już widzieliśmy, Ramzes I, który był już starym człowiekiem, gdy objął tron, nie panował długo. Manethon jest cytowany przez Józefa Flawiusza, który przypisuje długość rządów Ramzesa I rok i cztery miesiące. Ostatni rok, jaki znamy, to Rok 2, który pochodzi ze steli znalezionej w Wadi Haifa w Nubii. Mógł jednak nie przetrwać do końca tego roku, ponieważ imię jego syna, Setiego I, znajduje się u stóp steli, co wskazuje, że to on mógł ją wznieść po śmierci Ramzesa I. Kiedy zaczynamy badać panowanie poprzednika Ramzesa I, Horemheba, faraona ucisku, stajemy w obliczu znacznych trudności, podsumowanych przez profesora J. R. Harrisa, brytyjskiego egiptologa, w następujących słowach: „Tylko trzy lata panowania Horemheba przetrwały nienaruszone we współczesnych inskrypcjach – Rok 1 w świątyni Ptaha (boga Memfis) w Karnaku, Rok 3 w tebańskim grobowcu Neferhotepa (jednego ze szlachciców) i Rok 8 w graffiti w grobowcu Totmesa IV. Dalsza data jest częściowo zachowana na fragmentarycznej steli i może to być 5 lub 7... a Rok 7 jest później poświadczony przez dwa ostraka ramessydzkie, przy czym w każdym przypadku rok ten jest rokiem rzeczywistego panowania Horemheba. Poza tym istnieje niepewność. Tradycja manetońska jest wyraźnie skorumpowana, ale może ukrywać pierwotną liczbę 12 lat i 3 miesiące. Niepewność jest tak duża, że szacunki długości panowania Horemheba wahają się od zaledwie ośmiu lat do pięćdziesięciu dziewięciu:

- Wsparcie dla powyższej tradycji manetońskiej stanowią dwa duże naczynia magazynowe, które noszą hieratyczne zapisy i zostały odkryte w stosunkowo niedawnych czasach w grobowcu Horemheba w Sakkarze. Jedno z nich jest datowane na „Rok 13, trzeci miesiąc powodzi” i mówi się, że zawierało „bardzo dobrej jakości wino z winnicy posiadłości Horemheba, ukochanego Amona... w domu Amona”.
- Graffiti z Madinet Habu w Tebach Zachodnich, oznaczone datą 27 roku, było różnie interpretowane jako a) wizyta Horemheba w świątyni grobowej króla Aye, którą Horemheb miał uzurpować, b) data śmierci Horemheba, c) wizyta Ramzesa II w grobowcu Horemheba w 27 roku jego panowania. Tekst brzmi: „27 rok panowania, pierwszy miesiąc Shomu, dzień 9: dzień, w którym Horemheb... który kocha Amona i nienawidzi swoich wrogów... wszedł...” Kontrowersje koncentrują się wokół dwóch słów na końcu pierwszego wersu, które zostały odczytane jako oznaczające albo „dzień wejścia, którego dokonał Horemheb”, albo „dzień wejścia na terytorium Horemheba”. Ci, którzy wolą pierwszą interpretację, zakładają, że odnosi się ona do wizyty Horemheba w świątyni grobowej; ci, którzy wolą drugą, do wizyty Ramzesa II w roku 27 w świątyni Aye, którą przejął i rozbudował Horemheb. Drugie odczytanie zostało preferowane przez Fairmana, ponieważ jest poparte pierwszą kopią tekstu wydrukowanego z oryginału. Styl pisma również całkiem dobrze pasuje do okresu Ramessydów.\
- Dwa fragmentaryczne dokumenty dzbanów na wino zostały znalezione przez brytyjskich archeologów, pracujących w Tell el-Amarna, nowej stolicy, którą faraon Echnaton zbudował dla siebie i nazwał Achetaton. Noszą one tylko daty Rok 28 i Rok 30. Chociaż najprawdopodobniej należały do Amenhotepa III, niektórzy uczeni twierdzą, że mogły należeć do Horemheba. Prawdą jest, że imię Horemheba znaleziono w Amarnie, mieście opuszczonym jeszcze przed objęciem przez niego tronu, ale nie ma powodu, aby sugerować, że było ono używane jako miejsce zamieszkania Horemheba lub

któregokolwiek z jego urzędników, ponieważ w przeciwnym razie znaleźlibyśmy więcej przykładów pochodzących z różnych lat jego panowania, a także pewne pozostałości archeologiczne. Podobną etykietę na dzbanie wina datowaną na 31 rok znaleziono również w grobowcu Tutanchamona, który był już martwy i pochowany od czterech lat, gdy rozpoczęło się panowanie Horemheba. W tym przypadku data wyraźnie mogła odnosić się tylko do Amenhotepa III.

- Rok 59 w odniesieniu do Horemheba znaleziono pod koniec ubiegłego wieku w inskrypcjach grobowca w Sakkarze, miejscu pochówku Memfis z czasów Ramzesa II. Grobowiec należy do skryby Ptaha o imieniu Khayri, a inskrypcje opisują spór prawny o własność ziemi, który trwał przez długi okres czasu za panowania różnych królów XVIII i XIX dynastii.

Uczeni, którzy stanęli w obliczu liczby roku 59, uważali ją za zbyt długą jak na panowanie Horemheba z różnych powodów. Wiadomo, że przed objęciem tronu był wysokim urzędnikiem w ciągu dziewięciu lat Tutanchamona, jak również czterech lat Aye; nie pozostawił po sobie zbyt wielu pomników poza tymi, które zostały przejęte od jego poprzedników lub odbudowane z ich materiałów; nie mamy też żadnych informacji o działalności militarnej Horemheba w Azji, których można by się spodziewać jako cech tak długiego panowania. Pomimo tych okoliczności uczeni, bez żadnych dowodów, założyli, że panowanie czterech królów Amary – Echnatona, Semenckare, Tutanchamona i Aye – zostało dodane do panowania Horemheba: „Powszechnie przyjęto, że jest to data obejmująca panowanie czterech poprzedników Horemheba... około 32 lat w sumie, co oznacza minimum 26/27. Nie należy kwestionować ani faktycznego brzmienia, ani ogólnego wniosku, choć należy podkreślić, że nie jest znany żaden inny przykład daty obejmującej całość (kursywa moja). Oczywiście jest, że istnienie królów Amary było oficjalnie ignorowane w XIX dynastii (lub przynajmniej za Setiego I i Ramzesa II), ale nie ma żadnych wskazówek, że powszechną praktyką było przypisywanie lat ich panowania Horemhebowi. To prawda, że Echnaton i trzej następcy po nim królowie Amary zostali pominięci na listach królów tamtych czasów, a sam Echnaton był określany jako „buntownik” lub „upadły Achetaton”, ale data znaleziona na fragmentarycznym papirusie XIX dynastii, obecnie w British Museum, wspomina o „9 roku buntownika” i, według Gardinera „musi to być odniesienie do panowania Echnatona”, co wskazuje, że długości panowania królów Amary nie zostały w rzeczywistości dodane do długości panowania Horemheba. Podstawową przyczyną zamieszania, które powstało w związku z odniesieniem do roku 59 Horemheba w Sakkarze, są dwie rzeczy. Po pierwsze, egiptolodzy wyrwali je z kontekstu i nie powiązali z pozostałymi informacjami podanymi w inskrypcjach grobowca w Sakkarze, które nie są przedstawione w ścisłej kolejności chronologicznej; po drugie, brakuje słowa między rokiem 59 a imieniem króla, co może radykalnie wpłynąć na znaczenie, jakie skryba tekstu zamierzał przekazać. Inskrypcje, które zaczynają się na północnej ścianie grobowca, odnoszą się do kawałka ziemi uprawnej o powierzchni trzynastu arourae (około trzech hektarów) i położonej na zachodnim brzegu Nilu, gdzieś na południe od Memfis. Ziemia została podarowana jako nagroda przez Ahmosisa (ok. 1575–1550 p.n.e.), pierwszego króla XVIII dynastii, kapitanowi statku o imieniu Neshi. Ziemia ta była przekazywana z pokolenia na pokolenie i ostatecznie stała się znana jako „wioska Neshi”. Dwa wieki później, jakiś czas przed objęciem tronu przez Horemheba, spadkobiercami Neshiego było sześciu braci i siostr, którzy byli właścicielami ziemi, a jedna z siostr, imieniem Urnero, została mianowana ich powiernikiem. To powiernictwo zostało następnie zakwestionowane za panowania Horemheba przez inną siostrę, Takharu. Napisy na grobowcu, aby umieścić je w ścisłym porządku chronologicznym, przypominają:

1 Przesłuchanie świadków (patrz również Załącznik C), którzy składali zeznania na temat wydarzeń na długo przed panowaniem Horemheba, sięgających czasów Echnatona, który nie był określany po imieniu, ale jako „upadły z Achetaton”, jego stolicy. Pod koniec tych postępowań postanowiono, że

ziemia, która była przedmiotem sporu, powinna zostać podzielona między sześciu spadkobierców, przy czym każdy z nich otrzyma swój indywidualny udział.

2 Urnero była żoną mężczyzny o imieniu Prehotep, z którym miała syna, Huy. Huy, który pracował w ziemi Neshi od czasów panowania króla, który poprzedzał Horemheba, zajął się uprawą ziemi swojej matki po tym, jak ziemia została podzielona między spadkobierców Neshi. Imię króla, który poprzedzał Horemheba, zostało utracone z inskrypcji poza pierwszą literą „A”, ale mogło to być tylko Aye. Prehotep poślubił później inną kobietę, z którą miał drugiego syna, Tjai, a później, po wstąpieniu Horemheba na tron, Prehotep podjął kroki w celu zarejestrowania ziemi swojej pierwszej żony na imię Tjai, syna z drugiego małżeństwa. Ta nielegalna transakcja ostatecznie stała się przedmiotem dalszego procesu sądowego kilka lat później za panowania Ramzesa II, trzeciego króla XIX dynastii, kiedy Huy zmarł. Jego syn, Khayri, próbował przejąć uprawę ziemi, ale został wyzwany przez wnuka Tjai, Khaya.

3 To matka Khayriego rozpoczęła postępowanie prawne w 14-tym roku (liczba miesięcy zaginęła) Ramzesa II, aby udowodnić, że jest właścicielem ziemi, argumentując, że jest potomkiem Neshiego poprzez swoją babkę, Urnero. W relacji z grobowca o wydarzeniach, które nastąpiły, Khayri jest wymieniony z imienia tylko raz, a gdzie indziej jest nazywany mos (syn i dziedzic), aby wskazać, że jest prawowitym dziedzicem.

4 W roku 18 Khay (pозwany w tej sprawie) udał się do sądu i przedstawił zapisy rejestracyjne pokazujące, że ziemia została zarejestrowana na nazwisko jego dziadka. Twierdził ponadto, że Huy, ojciec powoda, został jedynie zatrudniony do pracy na niej. Opis grobu wyjaśnia: „Khay skarżył się w wielkim sądzie w roku 18. Kapłan (lektyki), Amenemope, który był urzędnikiem wielkiego sądu, został zmuszony, aby przyjść razem z nim, przynosząc fałszywy rejestr gruntów w ręku. [W związku z tym] ja (Khayri) przestałem być dzieckiem Neshiego”.⁸ 5 Powód mos i jego matka odwołali się następnie do wezyra w Heliopolis od decyzji sądu. Wezyr nakazał rejestry gruntów z Pi-Ramsesa, rezydencji królów XIX dynastii we wschodniej delcie i pokazał matce mos, że nie zawierają one imienia jej syna. „Nie ma was w dokumentach” – powiedziano im. Jednak po kolejnych protestach powoda, że rzeczywiście był mosem, prawnym synem i dziedzicem, wezyr polecił sądowi w Memfis przesłuchać lokalnych świadków, aby sprawdzić, czy powód może poprzeć swoje roszczenie. W kolejnych zeznaniach ponownie użyto słowa mos, ale w tym przypadku, aby ustalić, że Huy, ojciec powoda, był prawowitym dziedzicem Neshiego, pierwotnego właściciela ziemi. Długa lista świadków grobowca, na przykład, zaczyna się od zeznań pasterza kóz Mesmana, który przysiągł: „[Jak długo znosi Amon i jak znosi władca], będę mówił prawdę faraonowi... Nie będę mówił fałszywie, a jeśli będę mówił fałszywie, obetnij [mój nos i moje uszy]; [niech (zostanę wygnany) do Kusz]. Jeśli chodzi o skrybę Huya, dziecko Urnero, mówi się, że jest dzieckiem (mos) Neshiego... ”Po wysłuchaniu tych i innych świadków sąd orzekł, że Khayri (mos) był w rzeczywistości prawowitym dziedzicem w wyniku pochodzenia od Urnero, jego babki i jego ojca, Huya. Napisy na grobowcu zapisują: „Dali mi ziemię, trzynaście arourae, a ziemia została przekazana spadkobiercom przed notablami miasta”, powiedział potomek mos po pomyślnym zakończeniu swojej sprawy. Kopia ustaleń sądu została umieszczona w Sali Sądu wraz z listą sędziów, którzy je sporządzili. Powyższe sprawozdanie jest podane w porządku chronologicznym. Nie była to jednak metoda, którą zastosował skryba zaproszony przez właściciela grobowca, który stał się znany pod imieniem Mos po sprawie, aby opowiedzieć tę nieco skomplikowaną historię w swoim grobowcu. Ważne jest, aby pamiętać, że nie mamy tu do czynienia z wysokim urzędnikiem, zatrudniającym oficjalnego skrybę, aby dostarczył autobiograficzne sprawozdanie z jego życia, ale z prywatnym obywatelem zatrudniającym niezależnego skrybę – i, jak wynika z dowodów, takiego, który nie ma zbyt uporządkowanych procesów myślowych – aby zapisał wydarzenia, które były znaczące w życiu samego obywatela. Napisy na grobowcu przeskakują z jednego okresu do drugiego. Zaczynają się od stwierdzenia, że spór o własność ziemi rozpoczął się za panowania Ramzesa II. Następnie skryba cofa się do czasów Horemheba i konfliktu między Urnero i Takharu, który zakończył się podziałem ziemi

Neshi między sześciu spadkobierców. Po zajęciu się tym aspektem historii, przechodzi ponownie do czasów Ramzesa II, podając Rok 14- plus jako datę śmierci Huya, a jego synowi, Khayri, nie wolno było posiadać i uprawiać ziemi, którą uprawiał jego ojciec. Od tego momentu w dużej mierze śledził wydarzenia w ich porządku chronologicznym, aż doszedł do decyzji sądu w Memphis o zwróceniu własności spornej ziemi Khayri. Po decyzji sądu następuje lista sędziów, a następnie zdanie, które wywołało całe zamieszanie: „Przed sądem tego dnia, roku 59 [.?.] pod majestatem króla Górnego i Dolnego Egiptu Djeserkheprure-Setepenre, [syna Re], Horemheba-Meiamona”. Na koniec skryba kończy swoją relację, zabierając nas z powrotem do przesłuchania przeprowadzonego przez kapłana Aniy w czasie panowania Horemheba, kiedy wybuchł spór między babcią powódki, Urnero, a jej siostrą, Takharu. Powyższa data, Rok 59, pojawia się pod koniec orzeczenia sądu, przed rozpoczęciem przesłuchania świadków w czasach Horemheba. Wydaje się, że jest to pewnego rodzaju retrospekcja do pierwotnego sporu między Urnero i Takharu. Jednak niektórzy uczeni byli zdezorientowani i przyjęli Rok 59 jako faktyczną datę panowania Horemheba, ponieważ uznali, że odnosi się on do tekstu, który po nim następuje. Jednak nawet jeśli skryba zdecydował się przedstawić dowody z Memphis i listę sędziów po faktycznej decyzji sądu, początkowe zdanie „Przed sądem tego dnia...” na końcu tej niejasnej sekcji sugeruje, że data ta odnosi się do decyzji sądu. Z pewnością można by się spodziewać daty odnoszącej się do pomyślnego zakończenia sprawy, a nie wydarzeń, które były przedmiotem innej rozprawy sądowej trzy pokolenia wcześniej. Pozostaje zatem pytanie: w jakim sensie skryba łączył dwa odrębne spory – jeden za panowania Horemheba, drugi doprowadzony do pomyślnego zakończenia za panowania Ramzesa II? Brakujące słowo, które pierwotnie umieszczono między „Rokiem 59” a „Horemheb”, z pewnością zmieniłoby znaczenie omawianego zwrotu. Chociaż może to być jedynie przypuszczenie, wydaje się rozsądne zasugerować, że skryba mógł wskazywać czas, jaki upłynął między pierwotnym sporem, obejmującym Urnero i Takharu, a końcem sporu mos-Khay o ten sam kawałek ziemi. W tym przypadku inskrypcja, umieszczona pomiędzy relacjami z dwóch odrębnych procesów sądowych, która spowodowała całe zamieszanie, mogła brzmieć: „Przed sądem tego dnia, Rok 59 [od] pod majestatem króla Górnego i Dolnego Egiptu Dżeserchepurure-Setepenre [syna Re], Horemheba-Meiamona”, a następnie naszkicowana w odległych początkach sporu z kopią badania przeprowadzonego przez kapłana Aniya w czasach Urnero i Takharu. Inskrypcje mos nie mogą być użyte, jak widzieliśmy, do udowodnienia, że Horemheb miał długie panowanie. Nie ma też żadnego uzasadnienia, bez żadnych dowodów, dla stwierdzenia, że łączna liczba lat czterech królów Amary – Echnatona, Semenckare, Tutanchamona i Aye – została dodana do długości panowania Horemheba. To nie tylko czyste przypuszczenie, ale sposób działania, którego nie znajdujemy w historii starożytnego Egiptu, a któremu zaprzecza papyrus z British Museum, który wspomina o „9. roku rebelii”, co jest wyraźnym odniesieniem do Echnatona. Nie mamy żadnych zapisów o żadnym większym konflikcie militarnym Horemheba w Azji, podczas gdy z innych źródeł wiemy na pewno, że sytuacja stworzona przez powstającą tam potęgę hetycką wymagała pilnych działań. Horemheb nie pozostawił też żadnych większych pomników – czego można by się spodziewać po jego długim panowaniu – poza budowlami Amarne, które uzurpował, rozmontował i ponownie wykorzystał. W tym samym tekście, który odnosi się do Echnatona, znajdujemy, jak widzieliśmy, inicjał „A” innego króla Amarne, którym z pewnością musiał być Aye. Czy jest prawdopodobne, że ten sam skryba, który zidentyfikował tych królów, zignorowałby długość ich panowania w tym samym tekście? W każdym razie to imiona królów Amarne zostały zakazane, a nie długość ich panowania. W tych okolicznościach, ponieważ Rok 13 jest ostatnią pewną datą, jaką znamy dla Horemheba i zgadza się z relacją Manethona, należy uznać, że nastąpił on mniej więcej w czasie jego śmierci, będąc już starym człowiekiem, który był generałem w armii tak dawno, jak na początku panowania Tutanchamona dwadzieścia sześć lat wcześniej. Przyjęcie tej daty i koregencji między Amenhotepem III a jego synem Echnatonem pomaga również rzucić trochę światła na niejasne pochodzenie Horemheba. Stela Neby'ego, urzędnika Totmesa IV, obecnie w Muzeum w Lejdzie, jest podzielona na trzy rejestry. Górny rejestr przedstawia Neby'ego, „Dowódcę Oddziału

Zarw" i jego żonę, a środkowy przedstawia dwie sceny ofiarnicze. Scena po prawej stronie przedstawia postać zidentyfikowaną jako „jego syn Horemheb” składający ofiarę libacyjną Neby’emu, „dowódcy oddziału i burmistrzowi Zarw” i jego żonie. Ponieważ Horemheb było wówczas rzadkim imieniem, Wolfgang Helck, filolog niemiecki, zasugerował, że młoda postać przedstawiona na steli to nikt inny, jak przyszły król. Bliskie pokrewieństwo między Horemhebem a królami Ramessydów, którzy po nim poszli i założyli XIX dynastię, wskazuje na prawdopodobieństwo, że ta identyfikacja jest prawidłowa. To Horemheb mianował zarówno Pa-Ramzesa (później Ramzesa I, pierwszego władcę XIX dynastii), jak i jego syna Setiego (który zastąpił ojca jako Seti I) na „dowódcę oddziału i burmistrza Zarw”. Związek między bogiem Setem i Horemhebem, Ramzesem I i Setim I został również udowodniony przez pozostałości sanktuarium znalezione w Tell el-Dab’a, we wschodniej Delcie, poświęconego „Sutekhowi (Setowi), potężnemu” i noszącego imiona króla Horemheba. Seti, będąc jeszcze burmistrzem Zarw, był również kapłanem Seta. Sugestia Helcka została jednak odrzucona, głównie dlatego, że uważano, że gdyby Horemheb urodził się tak wcześnie, nie byłoby koregencji i miałby długie panowanie, musiałby mieć ponad sto lat, gdy umarł. Istnieje możliwość, że Neby zmarł w pewnym momencie panowania Amenhotepa III. Stela nie została wykonana przed jego śmiercią, a ponieważ jego syn, Horemheb, nie otrzymał tytułu na steli, musiał być wtedy bardzo młody. Jeśli przyjmiemy, że 13. rok panowania Horemheba to rok, w którym zmarł, a współpanowanie Amenhotepa III i jego syna Echnatona trwało jedenaście lat, oznacza to, że Horemheb, nawet jeśli urodził się w pierwszym roku panowania Amenhotepa III, miałby w chwili śmierci zaledwie siedemdziesiąt lat – co jest możliwym wiekiem.

CHRONOLOGIA KRÓLÓW

Istnieje niewiele wątpliwości co do panowania ojca i poprzednika Amenhotepa III, Totmesa IV. Tutaj dowody archeologiczne zgadzają się z Manetonem, że jego panowanie trwało osiem lat. Jesteśmy zatem w stanie przedstawić chronologię, działając wstecz, dla około trzech czwartych wieku poprzedzającego Exodus Izraelitów:

Ramzes I: 2

Horemheb: 13

Aye: 4

Tutanchamon: 9

Semenchkare: –

Echnaton (sam): 6

Amenhotep III: 38

Totmes IV: 8 Razem: 80

Kiedy ci królowie faktycznie panowali? Wygodnym punktem wyjścia w próbie odpowiedzi na to pytanie jest panowanie dziadka Totmesa IV, Totmesa III, które trwało pięćdziesiąt cztery lata. Jednak zaproponowano dwie możliwe daty jego wstąpienia na tron. Ci uczeni, którzy przypisali długie panowanie Horemhebowi i odmówili zaakceptowania istnienia koregencji między Echnatonem a jego ojcem, opowiadają się za rokiem 1504 p.n.e., podczas gdy zwolennicy krótkiego panowania i koregencji preferują rok 1490 p.n.e., który ze względu na argumenty przedstawione w trzech poprzednich rozdziałach, ja również preferuję. Chociaż panowanie jego następcy, Amenhotepa II, również było przedmiotem sporu, dwadzieścia trzy lata akceptowane przez Gardinera wydają się na podstawie większości dostępnych dowodów najbliższe prawdzie. Po Amenhotepie następcą został jego syn,

Totmes IV, którego długość panowania, wraz z okresami panowania Amenhotepa III, czterech królów Amarne, Horemheba i Ramzesa I, podano w odwrotnej kolejności w tabeli powyżej. Jak długo jego syn, Seti I, zasiadał na tronie, było przedmiotem znacznych kontrowersji, a szacunki długości jego panowania wahały się od pięćdziesięciu dziewięciu lat do zaledwie jedenastu. Jesteśmy jednak na bezpieczniejszym gruncie z jego następcą, Ramzesem II, o którym wiadomo, że rządził przez sześćdziesiąt siedem lat, chociaż tutaj również zaproponowano dwie daty jego wstąpienia na tron, 1304 p.n.e. i 1290 p.n.e. Preferuję 1304 p.n.e., datę preferowaną przez zwolenników krótkiego panowania Horemheba i koregencji Amarneńskiej. Jeśli od 1490 p.n.e. odejmiemy rok 1304 p.n.e., to otrzymamy łącznie 186 lat do podziału między jedenastu królów, jak następuje:

Totmes III: 54

Amenhotep II: 23

Totmes IV: 8

Amenhotep III: 38

Echnaton (sam): 6

Semenchkare: -

Tutanchamon: 9

Aye: 4

Horemheb: 13

Ramzes I: 2

Seti I:?

Razem: 157

Odejmując tę sumę 157 lat od 186 lat, które miały zostać rozdzielone między tych królów, zostaje nam dwadzieścia dziewięć lat panowania Setiego I. Powodem zamieszania wokół długości czasu, przez jaki zasiadał na tronie, są sprzeczne dostępne dowody, a w niektórych przypadkach sposób, w jaki zostały zinterpretowane. Chociaż najwyższą zachowaną datą panowania Setiego jest rok 11, Manethon dał Setiemu długie panowanie (pięćdziesiąt jeden lat według Afrykańczyka, pięćdziesiąt pięć według Euzebiusza i pięćdziesiąt dziewięć lat według Józefa Flawiusza). Daty te zostały zakwestionowane przez postać w scenie w Karnaku przedstawiającej kampanię Setiego przeciwko Szasowi w jego roku 1. Postać ta, nosząca imię Ramzes, została zidentyfikowana jako przyszły król, Ramzes II, pokazany tutaj na tyle dorosły, że mógł wziąć udział w bitwach swojego ojca. Oczywiście jest, że gdyby tak było i Seti miał długie panowanie, Ramzes II miałby ponad sto lat, gdy zmarł po sześćdziesięciu siedmiu latach na tronie. Niemożność tego skłoniła Gastona Maspero, francuskiego egiptologa, do znacznego skrócenia panowania Setiego: „Najpierw przypuszczałem, że jego panowanie było długie, jedynie na podstawie dowodów przedstawionych na listach Manethona, ale obecność Ramzesa II jako młodzieńca, w kampanii pierwszego roku Setiego, zmusza nas do ograniczenia jego trwania do piętnastu lub dwudziestu lat co najwyżej, być może tylko do dwunastu lub piętnastu”. James Henry Breasted, amerykański egiptolog, zajął inne stanowisko. Zaczął od wskazania, że Ramzes pojawia się w Karnaku „w scenie wojny libijskiej, bez daty, daleko od scen wojny Szasowi z roku 1, po drugiej stronie drzwi. To pojawienie się Ramzesa z ojcem niekoniecznie miało miejsce w pierwszym roku jego panowania, jak tak często zakładano”. Następnie kontynuuje: „Co więcej, dokładne zbadanie towarzyszących postaci pokaże, po pierwsze, że scena ta nie jest dowodem na to, że Ramzes kiedykolwiek pojawił się w bitwie

ze swoim ojcem, a po drugie, że Ramzes nie był pierwszym dziedzicem tronu Setiego”. Opiera swój argument na fakcie, że drugi książę, opisany jako „syn pierwszego króla, z jego ciała” – imię, które następuje, brakuje – jest pokazany w scenie. „... Historyczny wniosek jest tutaj ważny: „syn pierwszego króla” Setiego I nie był jego następcą, Ramzesem; to znaczy, że Ramzes II miał starszego brata, który nie osiągnął tronu”. Następnie Breasted kontynuował, argumentując, że postać pierworodnego syna króla nie znajdowała się w scenie, gdy została ukończona, ale została dodana przez starszego księcia w późniejszym czasie. Było również jasne, że w późniejszym czasie, prawdopodobnie po śmierci starszego brata i zostaniu dziedzicem tronu, Ramzes wyrzeźbił postać brata i towarzyszące jej inskrypcje, a także wstawił własną postać, „ponieważ jego własna postać nie jest oryginalna w tej scenie”. Najwyższą datą, jaką mamy dla Setiego, jest rok 11, na steli z Gebel Barakal w Nubii. Przyjęto to jako jego ostatni rok. Jednak w świetle dostępnych dowodów arytmetyka nie działa, niezależnie od tego, czy zaczyna się od dzieciństwa Ramzesa III i działa do przodu, czy od jego śmierci i działa wstecz. Podstawowe fakty są następujące:

- Ramzes sam spisał historię swojego dzieciństwa i wstąpienia na tron w narracji, którą można znaleźć w świątyni Setiego I w Abydos, a opowieść potwierdzają inne dowody: „Od czasu, gdy byłem w jajku (niemowlęciu) ... wielcy wachali ziemię przede mną; gdy osiągnąłem rangę najstarszego syna i następcy tronu... zajmowałem się sprawami, dowodziłem jako wódz piechotą i rydwanami. Mój ojciec, gdy stanął przed ludem, gdy byłem jeszcze bardzo małym chłopcem w jego ramionach, powiedział mi: „Ukoronuję go na króla, abym mógł go zobaczyć w całej jego okazałości, póki jestem jeszcze na tej ziemi!”... „Włóż diadem na jego głowę”, powiedział. W wielu innych inskrypcjach Ramzes podkreśla, że był zaledwie dzieckiem, a nie młodzieńcem w wieku bojowym, gdy jego ojciec rządził krajem.
- Dokładna tożsamość następcy, którego inskrypcję przywłaszczył sobie książę Ramzes, została później ustalona jako osoba o imieniu Mehy. Wydaje się, że brał udział we wszystkich kampaniach Setiego I, od pierwszej przeciwko Szasu, i cieszył się korzystną pozycją, przynajmniej do 8. roku króla, kiedy to zakończyły się jego wojny w zachodniej Azji. Ponadto, ponieważ płaskorzeźby wojenne Setiego zostały wyrzeźbione na zewnętrznej stronie północnej ściany Sali Hypostylowej w Karnaku jakiś czas po zakończeniu tych wojen, sugeruje to, że Mehy był uważany za następcę Setiego do tego czasu. Jednak ponieważ sam Mehy nie był pierwotnie uwzględniony w tych scenach i wiadomo, że wstawił swoją postać w późniejszym czasie, może to doprowadzić nas nawet do 10. roku Setiego I. Historia Abydos mówi nam, że książę Ramzes miał około dziesięciu lat, gdy jego ojciec podjął niezwykły krok mianowania go „najstarszym synem” i następcą tronu. Nie mogło to mieć miejsca wcześniej niż w 9. roku życia, kiedy Mehy wydawał się być uważany za następcę tronu.
- Na podstawie badania jego mumii powszechnie przyjmuje się, że Ramzes II miał około dziewięćdziesięciu czterech lat, kiedy zmarł, panując przez sześćdziesiąt siedem lat. To wskazywałoby, że objął tron w wieku dwudziestu siedmiu lat. Gdyby jego ojciec rządził tylko jedenaście lat, książę Ramzes nie mógłby być dzieckiem, jak twierdzi, na wczesnym etapie rządów ojca i osiągnąłby dziesiąty rok życia, zanim ojciec objął tron.
- Seti dał swojemu synowi żony, piękne „jak te z jego pałacu”, plus trzy siostry dziedziczki, co – w świetle powyższych dowodów z czasów, gdy został mianowany „najstarszym synem” i następcą tronu – wskazuje, że Seti rządził długo po swoim 9. lub 10. roku.
- Później książę Ramzes został dowódcą armii i uważa się, że dowodził kampanią na południu w czasie śmierci ojca.

Pewne światło na długość panowania Setiego rzuca kariera mężczyzny o imieniu Bekenkhons, który jako młodzieniec pracował przez jedenaście lat jako „nadzorca stajni treningowej” dla Setiego I, zanim wstąpił do kapłaństwa. Na jego posągu, obecnie w Monachium, podaje szczegóły swojej kariery

kaptańskiej, która trwała siedemdziesiąt lat, z czego przez ostatnie dwadzieścia siedem był arcykapłanem Amona. Posąg został poświęcony za panowania syna Setiego, Ramzesa II, gdy Bekenkhons jeszcze żył. Z innego źródła wiemy, że następcą Bekenkhonsa na stanowisku arcykapłana Amona był mężczyzna o imieniu Rome-Roy, który również służył pod rządami Ramzesa II. Ponieważ wiemy, że Ramzes II rządził przez sześćdziesiąt siedem lat, nawet jeśli przyjmiemy nierealistyczne założenie, że Bekenkhons zmarł, a jego następcą został Rome-Roy w ostatnim roku panowania Ramzesa II, kariera kaptańska tego pierwszego musiała rozpocząć się nie później niż trzy lata przed śmiercią Setiego. Dodając jedenaście lat, które spędził w stajni szkoleniowej i przyjmując kolejne założenie, że dołączył do służby króla w roku 1 Setiego, oznacza to, że panowanie Setiego musiało trwać co najmniej piętnaście lat – a biorąc pod uwagę prawdopodobieństwo, nawet dłużej. Innym argumentem przeciwko krótkiemu panowaniu jest fakt, że mumia Setiego I przekonała Maspero, że miał on ponad sześćdziesiąt lat, gdy umarł, co oznacza, że jeśli rządził tylko jedenaście lat, to miał ponad pięćdziesiąt lat, gdy objął tron. Trudno jest dopasować tak zaawansowany wiek do postaci potężnego wojownika, który walczył z Szasu na Synaju natychmiast po objęciu tronu, a następnie przeprowadził dalszym kampaniom w południowej i północnej Palestynie, Libanie, Syrii i Libii. Nie możemy też uwierzyć, że gdyby był w tym wieku, gdy objął tron, jego następcą jeszcze się nie urodził. Ilość prac budowlanych, w które był zaangażowany, jest kolejnym wskaźnikiem znaczącego panowania. Tylko faraonowie, którzy rządzili przez dłuższy czas – na przykład Totmes III, Amenhotep III i Ramzes II – mogli pozostawić po sobie wielkie budowle. Seti I ukończył świątynię grobową, którą rozpoczął jego ojciec, Ramzes I, w Kurnah w Tebach Zachodnich. Chociaż pylon świątyni, który poświęcił kultowi siebie i swojego ojca, nie istnieje już, fasada z kolumnami w kształcie pąków lotosu jest nadal w doskonałym stanie, podobnie jak szereg komnat przed sanktuarium. Dekoracja jest wykonana bardzo starannie. W Abydos, centrum kultu Ozyrysa, boga zmarłych, Seti zbudował wielką i piękną świątynię, którą Maspero opisuje w następujących słowach: „Głównym materiałem budowlanym był tu biały wapień z Turah, ale o najpiękniejszej jakości, który nadawał się do wykonania płaskorzeźb o wielkiej delikatności, być może najwspanialszych w starożytnym Egipcie... Kiedy dekoracja świątyni została ukończona, Seti uznał budynek za zbyt mały dla jego boskiego mieszkańca i w związku z tym dodał do niego nowe skrzydło, które zbudował wzdłuż całej długości południowego muru; ale nie był w stanie ukończyć go całkowicie...”. Innym wielkim dziełem architektonicznym, rozpoczętym przez Setiego i ukończonym przez jego syna, Ramzesa II, jest Hypostylowa Sala w Karnaku, opisana przez Maspero jako „to niemal nadludzkie przedsięwzięcie”: „Sala ma 162 stopy długości i 325 szerokości. Rząd 12 kolumn, największych kiedykolwiek umieszczonych w budynku, biegnie przez środek, mając kapitele w kształcie odwróconych dzwonów. Sto dwadzieścia dwie kolumny z kapitelami w kształcie lotosu wypełniają nawy boczne, w rzędach po dziewięć w każdej. Dach centralnej zatoki znajduje się 74 stopy nad ziemią, a gzyms dwóch wież wznosi się o 63 stopy wyżej... Rozmiar jest ogromny i uświadamiamy sobie jego ogrom pełniej, gdy bezskutecznie przeszukujemy pamięć, aby znaleźć cokolwiek, z czym można by go porównać. Wszystkie te wielkie prace budowlane musiały wymagać mnóstwa czasu na planowanie, cięcie i transport kamienia oraz malowanie i dekorowanie do idealnego wykończenia, z pewnością dłużej niż jedenaście lat, szczególnie gdy Seti I był zaangażowany w swoje liczne wojny na początku swojego panowania. Kolejnym wskaźnikiem znaczącego panowania jest fakt, że dowody z południa pokazują, że podczas gdy Seti rządził Egiptem, było dwóch wicekrólów Kush, Amenemopet, syn Pasera I, i Yuni. Jest mało prawdopodobne, aby tak było, gdyby Seti rządził tylko jedenaście lat. Jeśli argumenty na rzecz dwudziestodwunastoletniego panowania Setiego I zostaną przyjęte, oznaczałoby to, że urodził się w roku 2 swojego ojca, co wydaje się możliwe na podstawie powyższych dowodów. Jesteśmy teraz w stanie skonstruować chronologię dla okresu, który nas interesuje:

<i>King</i>	<i>Length of reign</i>	<i>Dates</i>
Tuthmosis III	54	1490–1436
Amenhotep II	23	1436–1413
Tuthmosis IV	8	1413–1405
Amenhotep III	38	1405–1367
Akhenaten (alone)	6	1367–1361
Semenkhkare	–	–
Tutankhamun	9	1361–1352
Aye	4	1352–1348
Horemheb	13	1348–1335
Ramses I	2	1335–1333
Seti I	29	1333–1304
Ramses II	67	1304–1237

Na podstawie tej chronologii historii Egiptu i chronologii Pobytu przedstawionej w poprzednim rozdziale możemy wyciągnąć następujące wnioski:

- Echnaton urodził się w 11. lub 12. roku życia swojego ojca, 1394 p.n.e.;
- Echnaton stracił władzę i uciekł na Synaj w 1361 p.n.e. w wieku trzydziestu czterech lub trzydziestu pięciu lat;
- Jeśli Echnaton był Mojżeszem, miał około sześćdziesięciu lat, gdy powrócił do Egiptu i poprowadził Exodus za panowania Ramzesa I.

Czy Echnaton stracił życie w momencie, gdy stracił władzę, co jest powszechnie przyjmowane, zostanie omówione w późniejszym rozdziale.

MIEJSCE URODZENIA ECHNATONA

JEŚLI Mojżesz i Echnaton to ta sama osoba, musieli urodzić się w tym samym miejscu i czasie. W źródłach starotestamentowych i egipskich mamy wzmianki o sześciu miastach wschodniej Delt:

- Avaris, stara stolica Hyksosów, pochodząca sprzed ponad dwóch stuleci;
- Zarw-kha, miasto królowej Teje, wspomniane w skarabeuszu jeziora rozkoszy z 11. roku życia jej męża, Amenhotepa III;
- Zarw lub Zalw (Sile Greków), ufortyfikowane miasto graniczne, wspomniane w tekstach począwszy od XVIII dynastii, którego dokładne położenie w czternastym nomie jest znane;
- Pi-Ramses, rezydencja faraonów XIX i XX dynastii we wschodniej Delcie, znana jako „Dom Ramzesa, Ukochanego Amona, Wielkiego Zwycięstwa”;
- Ramses, miasto zbudowane przez przymusową pracę Izraelitów;
- Ramses (to samo miejsce co Raamses), gdzie rozpoczął się Exodus.

Obecnie panuje powszechna zgoda wśród uczonych, że Pi-Ramses znajdowało się w miejscu dawnej stolicy Hyksosów, Awaris, i że było to to samo miasto co Raamses, miasto zbudowane ciężką pracą Izraelitów, oraz Rameses, wymienione w Starym Testamencie jako punkt wyjścia Exodusu. Dwa pytania sporne brzmią zatem: czy Pi-Ramses/Awaris znajduje się w tym samym miejscu co Zarw? Czy Zarw było również miastem Tiye, Zarw-kha? Odpowiedzi na te pytania są kluczowe ze względu na to, co wiemy o

narodzinach Mojżesza i Echnatona. Po przybyciu do Egiptu Izraelici osiedlili się w Goszen w Delcie Wschodniej, w pobliżu znanej pozycji Zarw. Ponieważ nie ma dowodów na to, że kiedykolwiek wyemigrowali do innej części kraju, musiał to być obszar, który stanowi tło dla relacji z Księgi Wyjścia o narodzinach Mojżesza. W opowieści jest również zawarte, że rządzący wówczas faraon miał rezydencję w pobliżu: mógł osobiście wydawać rozkazy położnym, aby zabiły dziecko urodzone przez izraelską kobietę, jeśli okazałoby się, że to chłopiec, a według Księgi Wyjścia siostra Mojżesza mogła obserwować, co się wydarzyło, gdy „córka faraona zeszła, aby się umyć w rzece” i zauważyła kosz zawierający Mojżesza ukryty wśród trzciny na brzegu Nilu. Później, gdy Mojżesz i jego brat Aaron odbyli serię spotkań z faraonem, nie ma żadnych wskazówek, że musieli przebyć jakąkolwiek odległość, aby te spotkania się odbyły. W przypadku Echnatona skarabeusz jeziora przyjemności, datowany na rok 11 (1394 p.n.e.) jego ojca, Amenhotepa III, a także inne dowody wskazują, że urodził się w Zarw-kha. Znalaziono sześć wersji skarabeusza, wydanych na pamiątkę stworzenia jeziora przyjemności dla Wielkiej Królewskiej Żony króla, Teje. Mimo pewnych drobnych różnic, wszyscy zgadzają się co do głównych punktów tekstu, który brzmi następująco:

Rok 11, trzeci miesiąc powodzi (pierwszy sezon), dzień 1, pod majestatem Horusa... potężnego walecznego, który uderza w Azjatów, Króla Górnego i Dolnego Egiptu, Neb-Maat-Re, syna Re Amenhotepa Władcy Teb, któremu dano życie, i Wielkiej Królewskiej Żony Tiye, która żyje. Jego Wysokość nakazał utworzenie jeziora dla Wielkiej Żony Króla Tiye, która żyje, w jej mieście Zarw-kha. Jego długość 3700 łokci, jego szerokość 700 łokci. [Jeden ze skarabeuszy, którego kopię przechowuje się w Watykanie, podaje szerokość 600 łokci, a także wymienia imiona rodziców królowej, Yuya i Tuya, wskazując, że w tym czasie jeszcze żyli.] Jego Wysokość obchodził święto otwarcia jeziora w trzecim miesiącu pierwszej pory roku, 16. dnia, kiedy Jego Wysokość płynął po nim królewską barką Aten Gleams. W mojej poprzedniej książce argumentowałem, że Pi-Ramses, Avaris i Zarw-kha znajdowały się w jednym miejscu – ufortyfikowanym mieście granicznym Zarw, na wschód od współczesnej Kantarah, która znajduje się na południe od Port Saidu nad Kanałem Sueskim. Podsumowując to, co uważam za poprawną sekwencję zdarzeń... Wiadomo, że królowie XII dynastii zbudowali tutaj ufortyfikowane miasto (XX w. p.n.e.). Autobiografia Sinuhiego, urzędnika dworskiego, który uciekł z Egiptu do Palestyny w ostatnich dniach panowania Amenemhata I, pierwszego króla XII dynastii (1970 r. p.n.e.), wspomina o jego przejściu przez twierdzę graniczną, która w tamtym czasie nosiła nazwę „Drogi Horusa”. Miasto graniczne zostało odbudowane i ufortyfikowane przez azjatyckich władców Hyksosów, którzy przejęli kontrolę nad Egiptem na nieco ponad wiek od połowy XVII w. p.n.e. W tym okresie miasto stało się znane jako Avaris. Później, gdy królowie XVIII dynastii wygnali Hyksosów, oni z kolei odbudowali miasto z nowymi fortyfikacjami, nadano mu nową nazwę Zarw i stało się głównym posterunkiem na azjatyckiej granicy, punktem, w którym armie egipskie rozpoczynały i kończyły swoje kampanie przeciwko Palestynie/Syrii. W czasach Totmesa IV (1413–1405 p.n.e.) jego królowa miała majątek i rezydencję w Zarw. Następnie Amenhotep III, syn Totmesa IV, podarował tę królewską rezydencję, Zarw-kha, w obrębie murów Zarw, swojej żonie, królowej Tiye, jako prezent. Wyjaśniłem to wydarzenie jako wynikające z pragnienia króla, aby pozwolić Tiye mieć letnią rezydencję w rejonie pobliskiego Goshen w Delcie Wschodniej, gdzie rodzina izraelska jej ojca mogła się osiedlić. (Uważam, że Yuya, ojciec królowej Tiye, był patriarchą Józefem, o wielobarwnym płaszczu, który przywiódł plemię Izraela z Kanaanu do Egiptu.) Później, po upadku królów Amarna, którzy byli potomkami zarówno Amenhotepa III, jak i Yuya, Horemheb, król, który ich zastąpił, pozbawił Izraelitów ich szczególnej pozycji w Goszen i zamienił ich miasto Zarw w więzienie. Tam mianował Pa-Ramzesa i jego syna, Setiego, wezyrami i burmistrzami Zarw, a także dowódcami twierdzy i jej wojsk. Pa-Ramzes, nowy burmistrz miasta, zmusił Izraelitów do ciężkiej pracy, budując dla niego to, co Księga Wyjścia opisuje jako „miasto spichlerzowe” w murach Zarw. Pa-Ramzes zastąpił Horemheba na tronie jako Ramzes I w 1335 r. p.n.e., ustanawiając XIX dynastię, a podczas jego krótkiego panowania, trwającego niewiele

ponad rok, Mojżesz wyprowadził Izraelitów z Deltę Wschodniej na Synaj. W momencie, gdy objął tron, Ramzes I miał już swoją rezydencję w Zarw, będąc burmistrzem miasta. Jego syn, Seti I, i syn tego ostatniego, Ramzes II, później założyli nową rezydencję królewską w Zarw, która stała się znana jako Pi-Ramzes i była używana jako stolica Deltę królów Ramessydów z XIX i XX dynastii przez około dwa stulecia. Królowie XXI dynastii założyli nową rezydencję w Tanis, na południe od jeziora Menzalah i wykorzystali w jej budowie wiele pomników i dużo kamienia z Pi-Ramzesa, co wprowadziło późniejszych skrybów w błędne przekonanie, że Pi-Ramzes i Tanis to te same miejsca. Cała kwestia, czy Pi-Ramses/Avaris i Zarw znajdują się w tym samym miejscu, została zaciemniona przez fakt, że chociaż znamy dokładną lokalizację Zarw, naukowcy w ciągu tego stulecia zbadali roszczenia nie mniej niż sześciu innych stanowisk we wschodniej Delcie, oprócz Tanis, jako lokalizacji Pi-Ramsesa/Awarisa, i dwóch alternatywnych stanowisk – jednego w Tebach, drugiego w Środkowym Egipcie – jako miejsca miasta Tiye. Stanowiska w Delcie zostały posunięte naprzód, nawet jeśli nie dostarczyły wymaganych dowodów archeologicznych, znajdowały się w niewłaściwym nomie, a w niektórych przypadkach nie istniały w odpowiednim czasie. Każde z nich zostało porzucone, aby zastąpić je siódmym stanowiskiem, Qantir/Tell el-Dab'a. Badania w Tell el-Dab'a, nieco ponad milę na południe od Qantir (jednego z wcześniej sugerowanych, a teraz reaktywowanych miejsc), zostały rozpoczęte przez Uniwersytet Wiedeński i Austriacki Instytut Archeologiczny w 1966 r. i nadal trwają. Miejsce to zyskało znaczną akceptację jako miejsce Pi-Ramsesa/Awarisa, odkąd Manfred Bietak, austriacki egiptolog odpowiedzialny za wykopaliska, przedstawił tymczasowy raport na temat odkryć ekspedycji w 1979 r. Jednak to miejsce również nie wytrzymuje wnikliwej analizy bardziej niż sześć poprzednich w Delcie Wschodniej, które zostały zaproponowane. Ostatnie odkrycia archeologiczne w rejonie Kantarah sprawiają, że zbędne jest w tym momencie omawianie sprzeciwów wobec lokalizacji Qantir/Tell el-Dab'a, które można znaleźć w Załączniku D: zamiast tego skupiam się tutaj na części masy dowodów na to, że Pi-Ramses/Awaris znajduje się w tym samym miejscu co Zarw. Ze źródeł pisemnych wiemy, że:

- Pi-Ramses znajdował się na żyznym obszarze winiarskim i leżał w centrum wielkiej winnicy: Zarw znajdowało się na obszarze winiarskim, co potwierdzają dwa dowody. Pozostałości dzbanów na wino, wysłanych z Zarw przez ówczesnego burmistrza Dzehutymesa na obchody pierwszego jubileuszu Amenhotepa III w jego Roku 30, znaleziono w kompleksie pałacowym Malkata w Tebach Zachodnich, a dzban na wino z domu Atona w Zarw, należący do jego Roku 5, znaleziono w grobowcu Tutanchamona;
- Pi-Ramses był „czołem każdej obcej krainy, końcem Egiptu”, położonym „pomiędzy Palestyną a Egiptem”: Zarw miało identyczne położenie, na początku „drogi Horusa” prowadzącej do Palestyny;
- Do Pi-Ramsesa można było dotrzeć wodą z Memfis: Do Zarw można było dotrzeć wodą z Memfis;
- Pi-Ramzes był połączony wodą z twierdzą Zarw i Wodami Shi-hor (na północ i północny zachód od Zarw), co dokładnie pasuje do tego, co wiemy o rezydencji w delcie Ramessydów;
- Pi-Ramzes był zaopatrywany w papirus przez Wody Pa-Twfy, „Morze Trzciny”, które zostało zidentyfikowane z Jeziorem Ballah, na południe od Zarw;
- Granice Pi-Ramsesa były wyznaczone przez niektóre z jego głównych świątyń, a głównym bóstwem tam czczonym był Set: „Jego zachodnia część jest domem Amona, południowa częścią jest domem Seta, Astarte jest w jego Oriencie, a Buto w jego północnej części”: Set był również głównym bóstwem czczonym w Zarw;
- Wskazówką, że Pi-Ramzes został pierwotnie zbudowany jako królewska rezydencja w obrębie murów Zarw, jest sama nazwa Pi-Ramzes. Zamiast zwykłego określenia miasta, krzyża w okręgu, mamy znak

domu, Pi (Pr) poprzedzający nazwę. Ten termin Pr jest zwykle stosowany albo do obszaru świątyni, obszaru religijnego, albo do obszaru otoczonego murem, zawierającego pałac królewski, a także świątynię i inne budynki administracyjne.

- Pi-Ramzes znajdował się w czternastym egipskim nomie i na wschód od pelusiackiej odnogi delty Nilu: tak samo było z Zarw;
- Pi-Ramzes miał silne fortyfikacje wojskowe, a według Manethona, cytowanego przez Józefa Flawiusza, Awaris, które znajdowało się w tym samym miejscu, było bardzo korzystnie położone, dobrze ufortyfikowane i w strategicznej pozycji wojskowej: dotyczyło to również Zarw.

Istnieje wiele dowodów potwierdzających, że Pi-Ramzes był silnie ufortyfikowany. Stela w Abu Simbel z trzydziestego piątego roku panowania Ramzesa II przedstawia boga Ptaha mówiącego królowi: „Uczyliem dla ciebie szlachetną rezydencję, aby wzmocnić granicę Dwóch Krajów, Domu Ramzesa, Ukochanego Amona”, potwierdzając w ten sposób, że rezydencja była zarówno ufortyfikowana, jak i położona blisko granic. Gardiner zauważył, że specjalne epitety przypisane do nazwy miasta wskazują na jego położenie blisko granicy: „... dwa epitety [są] często ... dodawane do kartusza i jego dodatków; zgodnie z przyzwyczajeniem egipskich imion wyrażają one dokładny aspekt, w jakim król pojawia się w określonej miejscowości, którą oznaczają, i są prawdziwymi znakami rozpoznawczymi, dzięki którym tę miejscowość można odróżnić od innych, zawdzięczających swoje imiona temu samemu królowi. Oryginalna nazwa miasta w pełnej formie brzmiała... Dom Ramzesa, Ukochanego Amona, Wielkiego Zwycięstwa, a chętny dodatek do królewskiego nomenu przekazuje znaczącą wskazówkę co do położenia miasta w pobliżu drogi wojskowej do Azji”. Inna wskazówka, że Pi-Ramzes zostało określone jako „potężne miejsce”, znajduje się w inskrypcji Ramzesa II w świątyni jego ojca w Abydos, podczas gdy Papirus Anastasi III opisuje Pi-Ramzesa jako „miejsce rozmieszczenia twojej [faraona] kawalerii, punkt zborny twoich żołnierzy, schronienie wojsk twoich okrętów...” Wszystkie źródła, które posiadamy na temat Awaris, potwierdzają – jak można by się spodziewać, gdyby to było to samo miejsce – że podobnie jak Pi-Ramzes, było to ufortyfikowane miasto. Egipska nazwa Awaris składa się z dwóch elementów, hwt-w’ret, po których następuje determinativus, nie miasta, ale obszaru otoczonego murem. Pierwszy element, hwt, wskazuje na osadę otoczoną wysokim murem z cegły, drugi element, w’ret, jak wyjaśnił Alan Gardiner, oznacza „pas pustyni”. Tak więc sama nazwa miasta wskazuje, że było ono zarówno ufortyfikowane, jak i znajdowało się blisko granicy pustyni, tak jak Zarw. Było to dokładnie to, czego można by się spodziewać w przypadku azjatyckich najeźdźców, aby zarówno chronić się przed tubylcami, jak i być blisko drogi ucieczki do Azji. Opis Manethona, cytowany przez Józefa Flawiusza, zgadza się z tym rozumieniem: „W Saite [Sethroite czternasty nom], założył on [władca Hyksosów] miasto bardzo korzystnie położone na wschód od bubastyckiej odnogi Nilu [północna część Pelusiaku] i nazwał je Awaris na cześć starożytniej tradycji religijnej. To miejsce przebudował i ufortyfikował potężnymi murami, obsadzając garnizon... w celu ochrony granicy. Tutaj przybywał latem, częściowo po to, aby starannie szkolić ich w manewrach i siał postrach wśród obcych plemion... „Zgadza się to również z opisem Awaris jako otoczonej murem osady w Steli Kamose, która zawiera sprawozdanie z kampanii przeciwko najeźdźcom Hyksosów prowadzonych przez brata króla Ahmosego, założyciela XVIII dynastii, oraz z autobiografią Ahmosego, oficera marynarki, który również brał udział w wojnie wyzwoleniczej i opisuje w swoim grobowcu w el-Kab w Nubii, jak „oni [armia egipska] usiedli [w oblężeniu] przed miastem Awaris”.

- Pi-Ramses był również nazywany „Mieszkańcem Lwa”: Zarw zgadza się z opisami Pi-Ramsesa w tym, że jest on powiązany zarówno z Horusem, jak i lwem: zgodnie z tekstem w Papirusie Anastasi, Horus przybrał postać lwa w Zarw, a siedzący lew stanowi drugą część nazwy miasta;

- Wyjścia 13:17 wskazuje, że miasto Ramzesa znajdowało się w pobliżu „drogi ziemi Filistynów”, znanej ze źródeł egipskich jako „droga Horusa”, prowadząca z Zarw do Gazy;
- Triumfalny poemat Penatura, opisujący zwycięstwa Ramzesa II w jego roku 5, oraz list opisujący dostarczenie pewnej steli identyfikują Pi-Ramzesa i Zarw jako znajdujących się w tej samej okolicy, a także relacja z powrotu Setiego I z kampanii w roku 1 przeciwko Szasu na Synaju wskazują, że rodzina królewska miała rezydencję w tym obszarze od wczesnych dni XIX dynastii;
- W Papirusie Anastasi (tom 24, s. 7, 8) zamieszczono odniesienie do „twierdzy Ramzesa, która znajduje się w Zarw”, co wskazuje, że twierdza Zarw była czasami określana jako „twierdza Ramzesa, myr Amun”: mogło to dotyczyć również miasta;
- Kanał przez Przesmyk Kantarah został po raz pierwszy zauważony przez francuską wyprawę Napoleona w latach 1798–1801. Kanał ten nazywano „oddzielającą wodą” (ta-dynt po egipsku) i jest kanałem przedstawionym na inskrypcjach wojennych Setiego I w Hypostylowej Sali w Karnaku. Łączył Shi-Hor na północy i północnym zachodzie z Wodami Pa-Twfy na południu i oddzielał Zarw od Wschodniej Delt. Dostęp do twierdzy zapewniał most, który stał się źródłem współczesnej nazwy, Kantarah (most).

Ta masa dowodów poszlakowych, która bynajmniej nie jest wyczerpująca, posłużyła do przekonania niektórych uczonych, że Awaris, Pi-Ramzes i Zarw zajmowali to samo miejsce: „Dr Gardiner powiedział nam, że Ramzes, stolica i Awaris to to samo miejsce. Pytanie zatem brzmi: gdzie był Awaris? Nie waham się zgodzić z M. (Jeanem) Clédatem (francuskim egiptologiem), że był to region i miasto zwane Zarw, obecna Kantarah i jego okolice. Jednak bardzo niewiele zaakceptowało tę identyfikację, gdy została po raz pierwszy przedstawiona przez Clédata w 1922 r. Zasadniczo to brak dowodów archeologicznych spowodował, że uczeni nie poświęcili należytej uwagi poglądom Clédata, ponieważ chociaż miał rację, identyfikując Pi-Ramsesa/Awarisa i Zarw jako zajmujące to samo miejsce w obszarze Kantarah, mylił się, identyfikując dokładne miejsce jako Tell Abu-Seifah, nieco ponad milę na południowy wschód od współczesnej Kantarah, gdzie odkryto tylko zabytki późnego okresu grecko-rzymskiego. Błąd ten wynikał zasadniczo z założenia, że punkt początkowy starożytnej „drogi Horusa” był taki sam, jak punkt początkowy współczesnej drogi prowadzącej z obszaru Kantarah do Gazy. Fakt, że starożytna „droga Horusa” zaczynała się gdzie indziej, stał się jasny, gdy Mohammad Abdel Maqsoud, starszy oficer wykopalisk w Egyptian Antiquity Organization, zaczął nadzorować wykopaliska w Tell Heboua, około dwóch i pół mili na północny wschód od Kantarah, trzy lata temu. Z płaskorzeźb wojennych Setiego I w Karnaku znamy nazwy różnych strzeżonych posterunków wojskowych między Zarw i Gazą, z których pierwszy, po stronie egipskiej, nazywany jest „Siedzibą Lwa”. Po dwóch sezonach wykopalisk Maqsoud przedstawił sprawozdanie ze swoich odkryć członkom Piątego Międzynarodowego Kongresu Egiptologii w Kairze w listopadzie 1988 r., kończąc swoje przemówienie słowami: „Można teraz zidentyfikować twierdzę Tell Heboua z „Mieszkaniem Lwa” przedstawionym na reliefach Setiego I w Karnaku”. Maqsoud ujawnił pewne szczegóły swoich odkryć pod koniec trzeciego sezonu, a czytając je w egipskiej gazecie w kwietniu 1989 r. zdałem sobie sprawę, że nieświadomie odkrył lokalizację Pi-Ramzesa/Awarisa/Zarwa, widok, który miesiąc później został opublikowany w Sunday Times w Londynie i od tego czasu stał się przedmiotem dyskusji egiptologów na całym świecie. Co właściwie odkrył Maqsoud? Miejsce Tell Heboua okazało się być blisko starożytnej odnogi Pelusiackiego Nilu, pomiędzy dwoma jeziorami – północnym i południowym – po zachodniej stronie których znajdują się ślady starożytnego kanału, i jest na początku tego, co obecnie zostało ustalone jako „droga Horusa”. Pozostałości potężnych murów obronnych, o szerokości ponad trzynastu stóp, otaczają kwadratowy obszar o powierzchni około 190 000 jardów kwadratowych. Wewnątrz murów znajdują się pozostałości co najmniej dwóch starożytnych miast – jednego Hyksosów, drugiego pochodzącego z XVIII dynastii – z domami, ulicami, magazynami, piecami chlebowymi i glinianymi oraz pochówkami dwóch różnych

rodzajów na dwóch poziomach. Maqsoud znalazł również cztery identyczne stele Nehesy'ego, króla słabej XIII dynastii, z których dwie noszą jego kartusz. To Nehesy (ok. 1715 p.n.e.) ponownie ustanowił Seta głównym bóstwem czternastego nomu. Set został wcześniej zdyskredytowany w wyniku rozwoju mitu, że był odpowiedzialny za zabójstwo dobrego boga Ozyrysa. Był tam również fragment architrawy, należącego do świątyni, z kartuszem Setiego I. Chociaż większa część stanowiska nie została jeszcze odkopana, skarabeusze i inne drobne przedmioty znalezione tam wskazują na istnienie świątyni i pałaców. Szkielety dzieci również jasno wskazują, że nie była to po prostu forteca, ale także osada niemilitarna zarówno w okresie Hyksosów, jak i Imperium. Ponadto Maqsoud znalazł nawet pozostałości azjatyckiej społeczności, która zajmowała to miejsce przed budową murów obronnych w okresie Hyksosów, co wskazuje, że miejsce to było zajmowane przez społeczność kananejską w okresie XIII dynastii, która poprzedzała rządy Hyksosów we wschodniej delcie. Najważniejszy dowód dostarczają jednak same fortyfikacje. To jedyne ufortyfikowane miasto, jakie kiedykolwiek znaleziono we wschodniej delcie. Co więcej, ma co najmniej trzy różne mury na trzech poziomach, co potwierdza to, co wiemy ze źródeł literackich o Pi-Ramziesie/Awarisie/Zarw. Dr Eric Uphill, Honorowy Pracownik Badawczy Egypтологии na University College w Londynie, zaakceptował w dyskusji w Egyptian Cultural Centre, że miasto w Tell Heboua można identyfikować z Zarw, a nawet sam Maqsoud zmienił temat pracy doktorskiej, którą przygotowuje na Uniwersytecie w Lille we Francji, z „Domu Lwa”, przyjmując, że to, co faktycznie znalazł, to ufortyfikowane miasto Zarw. Myślę, że wkrótce inni dojdą do tego samego wniosku w odniesieniu do pozostałości wyższych warstw. Następne pytanie, z którym trzeba będzie się zmierzyć, brzmi: co z ufortyfikowanym miastem Hyksosów pod Zarw? Informacje tekstowe, którymi dysponujemy, nie tylko informują nas, że Avaris było ufortyfikowane, ale że było to jedyne ufortyfikowane miasto Hyksosów w Egipcie – a żadna z innych lokalizacji sugerowanych dotychczas jako stolica Hyksosów nie ujawnia żadnego rodzaju fortyfikacji. Prace archeologiczne w Syrii/Palestynie ujawniły szereg miast Hyksosów, z których wszystkie były niemal identyczne. Posiadały one charakterystyczny system fortyfikacji, którego najbardziej dominującą cechą było zastosowanie glasis, stromo nachylonego wewnętrznego muru z otynkowanego wapienia, otaczającego boki starożytnego kopca, na którym zbudowano miasto; ciężki mur oporowy z poobijanego kamienia u podnóża wewnętrznego muru i duży mur miejski wokół szczytu. W obronie stanowiska Qantir/Tell el-Dab'a jako lokalizacji Pi-Ramsesa zasugerowano, że brak masywnych murów i fortyfikacji, które są niezbędnym dowodem na taką identyfikację, należy wyjaśnić faktem, że zostały one dawno temu zmyte przez wody Nilu: jednak gdyby tak było, można by zapytać, w jaki sposób zwykłe domy, a tym bardziej mniej solidnie zbudowane, zdołały przetrwać w tych samych warstwach i w tych samych warunkach? Tymczasem, ponieważ otoczone murem miasto Zarw znalezione przez Maqsouda leży na szczycie kopca, wydaje się prawdopodobne, że mury Avaris leżą pod nim; a dr Ali Hassan, szef Egipskiej Organizacji Starożytności, przyznał: „Pozostałości znalezione pod miastem są pierwszymi pozostałościami Hyksosów znalezionymi na Synaju i budzą nowe wątpliwości co do położenia – obecnie powszechnie akceptowanego jako Tell el-Dab'a – stolicy Hyksosów w Egipcie”. Ponieważ wśród naukowców panuje pełna zgoda co do tego, że znalezienie Avaris oznaczałoby również zlokalizowanie Pi-Ramsesa, nie sądzę, abyśmy byli teraz zbyt dalecy od ustalenia prawdy, że oba te miasta znajdują się w Tell Heboua, szczególnie gdy stanowisko dostarcza dalszych dowodów w planowanym czwartym sezonie wykopalisk.

Miasto Tiye

Ponieważ ostatnia część słowa Zarw-kha ma wyznacznik miasta – okrąg zawierający krzyż – niektórzy wczesni egiptolodzy, tacy jak Petrie, Maspero i Clédat, po usunięciu tej ostatniej części nazwy, utożsamiali miasto Tiye, Zarw-kha, z twierdzą graniczną i miastem Zarw. Ponadto Clédat wykazał, że jezioro Ballah, na południe od Kantarah, jest jeziorem przyjemności wymienionym w skarabeuszu. Ponieważ Zarw było miastem granicznym na drodze do Azji, użycie epitetu „który uderza Azjatów” w

skarabeuszu ponownie wskazuje na Zarw jako lokalizację miasta Tiye. Niedawno jednak dwa alternatywne miejsca – oddalone od granicy – zostały zbadane jako miasto Tiye (patrz Załącznik D).

ACHENATON: WCZESNE LATA

Wczesne małżeństwo Amenhotepa III i Teje, rodziców Echnatona, zostało potwierdzone przez kwestię skarabeuszy datowanych na 2 rok jego panowania. Chociaż wiemy o żeńskich potomkach tego małżeństwa, niewiele zachowało się dowodów na temat narodzin i dzieciństwa Amenhotepa IV (Echnatona). Wydaje się jednak, że miał starszego brata, Totmesa, który zmarł przed narodzinami Echnatona. Totmes, jak wiemy, kształcił się i szkolił w Memfis i posiadał tytuł arcykapłana Ptaha, podobnie jak większość następców tronu w XVIII dynastii, ale potem nagle zniknął ze sceny. Dodatkowe światło na młodość Echnatona rzuciły wykopaliska na terenie królewskiego kompleksu pałacowego Amenhotepa III w Malkata w Tebach Zachodnich, gdzie odkryto setki małych, zapisanych fragmentów o dużym znaczeniu historycznym. Tutaj staje się oczywiste, że Pałac Środkowy kompleksu został prawdopodobnie zbudowany dla Echnatona, gdy był jeszcze księciem, a ponieważ „Rok panowania V występuje w inskrypcjach, że nadal mieszkał tam w pierwszych latach tebańskich współrzędów z ojcem. Najwcześniejsze datowanie Amenhotepa III nie jest wcześniejsze niż Rok 8, co wskazuje, że Rok 1 nie mógł się z nim wiązać. Jediną wzmiankę o Echnatonie przed jego wstąpieniem na tron znaleziono w Malkacie w formie niedatowanej pieczęci na dzban wina z napisem „... (z) majątku prawdziwego syna króla, Amenhotepa (Echnatona)”. Użycie wyrażenia „prawdziwy syn” wskazuje na wczesne zakwestionowanie prawa księcia do dziedziczenia tronu i że współrzędy jeszcze się nie rozpoczęły. Datuje to zatem pieczęć z dzbanem na wino na okres między 20 rokiem panowania Amenhotepa III, który do tej pory spędził większość czasu w Memfis, a początkiem koregencji w 28 roku. Sugeruje to również, że mniej więcej w tym czasie Echnaton był już wystarczająco dorosły, aby mieć własną siedzibę. Uważa się, że miał około połowy nastoletnich lat, gdy rozpoczęła się koregencja: „Jego [Echnatona] brat, który zwykle odziedziczyłby tron, zmarł w dzieciństwie, a Amenhotep IV został koregentem ze swoim ojcem... Miał prawdopodobnie szesnaście lat w tym czasie”. Odejmując szesnaście lat od początku koregencji z ojcem, dochodzimy do 12 roku Amenhotepa III jako roku jego narodzin. Ponadto dwa pamiątkowe skarabeusze wydane przez Amenhotepa III wskazują na możliwe miejsce jego urodzenia. Pierwszy, datowany na Rok 10, opowiada o „cudzie, który przyniósł Jego Wysokości, córce księcia Nahrin [Mitanni], Sutarnie [ojcu Tushratty], Gilukhipie i członkom jej haremu, 317 kobietom”. Ostatnim wydaniem tych pamiątkowych skarabeuszy jest skarabeusz z jeziora rozkoszy, datowany na Rok 11 i, jak widzieliśmy wcześniej, zapisujący „... pod majestatem... Amenhotepa III, obdarzonego życiem; i żona Wielkiego Króla Tiye, w jej mieście Zarw-kha... Jego Wysokość świętował święto jeziora, w trzecim miesiącu pierwszego sezonu, 16. dnia, kiedy Jego Wysokość popłynął po nim królewską barką Aten Gleams.’ Wydaje się, że po pierwszym roku z księżniczką Mitannii, Amenhotep III wrócił do królowej Tiye na swego rodzaju drugi miesiąc miodowy w jej mieście Zarw we wschodniej Deltcie – „końcu Egiptu”, gdzie zaczynała się pustynia i droga do Gazy, i blisko Goszen, gdzie osiedlili się Izraelici – które musiało stać się letnią rezydencją rodziny królewskiej, tak jak stało się to ponownie podczas rządów Ramessydów XIX i XX dynastii. Egipcjanie mieli trzy pory roku: Powódź, Zimę i Zgromadzenie, każda z czterema miesiącami, przy czym rok zaczynał się w połowie lipca. Środek trzeciego miesiąca przypadałby zatem około 1 października. Tak więc możliwe jest, że Echnaton urodził się w 1394 r. p.n.e., albo w połowie lipca pod koniec roku 11, albo na początku roku 12. Zarw został przebudowany podczas XVIII dynastii jako dogodnie usytuowany posterunek wojskowy do operacji w Azji. Wydaje się również, że harem Totmesa IV, ojca Amenhotepa III, miał rezydencję w Zarw, ponieważ inskrypcje Neby’ego, ówczesnego wezyra miasta, znalezione w Sarabit el Khadim na Synaju, podają jego tytuły nie tylko jako „burmistrza Zarw” i „dowódcy oddziałów”, ale także jako „zarządcy haremu królewskiej żony”. Jeśli królową w kwestii była Mutimuya, matka Amenhotepa, może to oznaczać, że nawet Amenhotep III musiał spędzić trochę czasu w dzieciństwie w tej rezydencji swojej matki we wschodniej deltcie,

szczególnie w środku lata, gdy delta była chłodniejsza niż Dolny i Środkowy Egipt. Echnaton urodził się w epoce pokoju i dobrobytu Egiptu. Połączenie dyplomacji, rozsądnych małżeństw i równie rozsądnego wykorzystania złota zapewniło równowagę sił, przynajmniej tymczasowo, między Egiptem a sąsiednim państwem hurycyckim Mitanni, Hetytami, Asyryjczykami i Babilończykami; Palestyna i Syria, podbite przez Totmesa III w połowie XV wieku p.n.e., nie stanowiły żadnego zagrożenia; południowa granica została zabezpieczona aż do czwartej katarakty Nilu i poza nią. Luksusy z Lewantu i świata egejskiego napływały do kraju na większą skalę niż kiedykolwiek wcześniej, uprawiano więcej ziemi, sztuka kwitła, zamożni urzędnicy państwowi i kapłani cieszyli się przyjemnościami nowych domów miejskich i wiejskich willi z dużymi posiadłościami. Mniej jasne jest, jak radzili sobie zwykli ludzie, ale musieli korzystać z ogólnej prosperity i projektów państwowych, które oferowały alternatywne zatrudnienie podczas długich letnich susz. W całym kraju zakładano nowe świątynie, odnawiano stare. Jednym z największych projektów doczesnych był wspaniały pałac Amenhotepa III, Malkata, w zachodnich Tebach, naprzeciwko współczesnego Luksoru, z imponującą świątynią grobową obok boga Amona-Re. Teby były również siedzibą boga państwowego, Amona-Re. Podczas gdy starożytne kultury innych bogów nadal kwitły lokalnie, kult Amona-Re otrzymał i nadal otrzymuje tak przychylnie traktowanie królewskie – hojne uposażenie dla wielkiej świątyni Karnak w Tebach, hojne dary ziemi i złota – że stał się praktycznie ramieniem władzy wykonawczej państwa. Jednak w powietrzu unosiła się już zapowiedź ogromnego religijnego przewrotu, który miał nastąpić. Podczas panowania Amenhotepa II, dziadka króla i Totmesa IV, jego ojca, nastąpiła stopniowa, ale rosnąca fuzja między kultem Amona, boga patrona XVIII dynastii, a kultem Re, boga słońca, którego główne centrum kultu znajdowało się daleko na północy w On (Heliopolis), na północ od współczesnego Kairu i blisko ważnej stolicy administracyjnej i wojskowej Memfis. Re był postrzegany jako władca wszechświata, dawca wszelkiego życia, a król rządził zgodnie z boskim planem Re z racji bycia jego synem. W tym okresie na różnych pomnikach, w tym na stelach i drzwiach grobowców, zaczęły pojawiać się coraz częściej hymny i modlitwy do Re jako dawcy życia. Z reguły imię boga słońca podawano w formie powszechnej w Heliopolis, Re-Harakhti (Horus Horyzontu). Na poziomie królewskim, jak i religijnym, w tym okresie nastąpiła zmiana, która musiała wydawać się równie dziwna tym, którzy o niej wiedzieli, jak niektóre z bardziej szalonych twierdzeń dzisiejszych żarliwych feministek. Imię królowej Teje, w przeciwieństwie do wcześniejszych królowych, jest regularnie umieszczane w kartuszu, rozróżnienie wcześniej ograniczone do panującego monarchy, i jest również zawarte w królewskich tytułaturach. Ponadto jest przedstawiana jako osoba o równym statusie co król. Podobnie jak w przypadku Mojżesza, wiemy bardzo niewiele o wczesnych latach Echnatona poza faktem, że miał niezwykle bliską relację ze swoją matką, królową Teje, która wydaje się być jego jedyną powiernicą na tym etapie jego życia. Nie ma dowodów na to, że spędził swoje wczesne dni w Memfis, gdzie jego ojciec miał wówczas swoją główną rezydencję i gdzie następcy tronu byli zazwyczaj szkoleni i kształceni przez synów szlachty. Jego pojawienie się w Tebach nie wydaje się mieć miejsca aż do 20 roku panowania jego ojca, Amenhotepa III, kiedy to dowody w postaci pieczęci na dzbanie wina zostały zinterpretowane jako „prawdziwy syn króla, Amenhotep”, co wskazuje, że miał tam pałac. William C. Hayes, amerykański egiptolog, komentuje tę inskrypcję: „Syn króla, Amenhotep, o którym mowa tutaj, był najprawdopodobniej przyszłym królem Amenhotepem IV przed jego wyniesieniem do koregencji, co uważa się za około 28 roku panowania Amenhotepa III”. To z jego zachowania i rodzaju wiedzy, którą wydawał się zdobyć w czasie swojego ostatecznego pojawienia się w Tebach, musimy zgadywać, gdzie Echnaton najprawdopodobniej spędził większą część swojego dzieciństwa. Jego wygląd nie sugeruje, że miał jakiegokolwiek przygotowanie fizyczne, wbrew zwyczajom królów XVIII dynastii, i nigdy nie jest pokazywany, jak poluje na lwy lub inne dzikie zwierzęta. Nie jest również przedstawiany, jak uderza wroga lub prowadzi swoją armię w walce. Z drugiej strony nie wydaje się, aby miał szacunek dla egipskich bóstw lub zwyczajów, jaki okazywali inni królowie. Ponieważ wiele elementów nowej religii Echnatona miało swoje korzenie w kulcie solarnym Heliopolis, wskazuje to na to, że odbył on pewne szkolenie i edukację w tym mieście, zwłaszcza że

Anen, brat królowej Tiye, był arcykapłanem Re, prawdopodobnie w Heliopolis. Jednak jego rozwinięte poglądy na temat Atona, gdy był jeszcze młodym mężczyzną, sugerują, że musiał być zaangażowany w swoich wczesnych latach w monoteistyczny kult Atona w Zarw, mieście swojej matki, które – gdyby jego życie we wczesnym dzieciństwie, podobnie jak życie Mojżesza, było zagrożone – byłoby najbezpieczniejszym miejscem do jego ukrycia. Istotnym wskaźnikiem istnienia takiego kultu tam nawet przed narodzinami Echnatona jest fakt, że statek używany przez Amenhotepa III, gdy żeglował po jeziorze przyjemności, nazywał się Aton Błyska. Mamy również dowody na to, że świątynie Atona, które Echnaton zbudował zarówno w Karnaku, jak i Luksorze na początku swojego współrządzenia, nie były pierwszymi świątyniami Atona w Egipcie, i, co znów znaczące, pierwsza świątynia wydaje się znajdować w mieście Zarw. Innym tytułem Neby'ego, burmistrza Zarw w czasach Totmesa IV, był imyr hnt, a ponieważ słowo hnt zostało zinterpretowane jako oznaczające „jezioro” lub „obszar jeziora”, Gun Björkman, szwedzki egiptolog, przyjął ten tytuł, aby wskazać kontrolę Neby nad obszarem jeziora Zarw: „Wydaje się to bardzo dobrze zgadzać z tym, co można wywnioskować z zabytków Neby. Biorąc pod uwagę charakter Zarw i jego okolic, wydaje się również stosowne, aby Neby zostało omówione pod tym względem”. Björkman podał również przypis na tej samej stronie. „Profesor Yoyotte zwrócił moją uwagę na fotografię w Archiwum P. Lacau (Zdjęcie A III, 63, F6) talalat, tj. małego bloku z czasów Echnatona (są to kamienie, których Echnaton użył do budowy swoich tebańskich świątyń), przedstawiającą procesję kłaniających się urzędników. Towarzyszące inskrypcje opisują Neby'ego jako „Nadzorcę Głównej Wody w głębi Świątyni Atona”. Ponieważ ta scena i inskrypcja wskazują, że Świątynia Atona istniała już w czasie, gdy Echnaton budował swoją pierwszą świątynię Atona w Karnaku, musiała ona istnieć w obszarze jeziora Zarw we Wschodniej Delcie – co Biblia nazywa „krajem Goszen” – zanim rozpoczął swoje panowanie. Ponadto mamy tekst na dzbanie na wino, umieszczonym w grobowcu Tutanchamona w chwili jego śmierci, który brzmi: „Rok 5. Słodkie wino Domu-Atona [od] Zarw. Główny winiarz Penamun”. Dlatego też, nawet zanim Echnaton zbudował swoją pierwszą świątynię dla swojego nowego Boga i aż do co najmniej czasu 5 roku Tutanchamona, Zarw miał świątynię Atona. Jeśli Echnaton urodził się tam, na co istnieją silne przesłanki... jeśli jego nieobecność w Tebach i Memfis w jego wczesnych latach można wytłumaczyć faktem, że w tym okresie życia mieszkał w Zarw, mieście swojej matki, której azjatyccy krewni osiedlili się w pobliżu... i jeśli pierwsza świątynia Atona w Egipcie znajdowała się w Zarw, to nieuniknionym wnioskiem musi być to, że musiał otrzymać swoje pierwsze inspiracje dotyczące swojego nowego Boga i swojej nowej religii, gdy był w Zarw. Wyjaśniałoby to fakt, że jego nowe idee religijne – w tym izraelska idea Boga bez obrazu – były już w dużym stopniu rozwinięte, gdy wstąpił na tron w Tebach jako współregent. Warto również zauważyć, że imię głównego winiarza, Penamun, przypomina egipską formę imienia Beniamin, a winiarz mógł być potomkiem tego plemienia. Następująca sekcja natychmiast odpowiada, bardziej szczegółowo, zarysowi historii Mojżesza podanemu w rozdziale szóstym i jest tutaj powtórzona, aby oszczędzić czytelnikowi konieczności ponownego sięgania do niej. Gdy jej syn osiągnął wiek nastoletni, Tiye podjęła środki ostrożności, aby zapewnić mu prawo do tronu, poślubiając go z jego przyrodną siostrą, Neferneferuaten Nefertiti, córką Amenhotepa III i jego siostry Sitamun, a zatem prawowitą dziedziczką, którą młodemu księciu udało się nawrócić na nową religię. Zasugerowano, że ze względu na jej imię, które można przetłumaczyć jako „piękna, która nadeszła”, Nefertiti mogła być mitannijską księżniczką Tadukhipą. Takie małżeństwo byłoby jednak sprzeczne z ówczesnymi praktykami królewskimi w Egipcie, ponieważ nowy król ustanowił swoje prawo do tronu, poślubiając królewską dziedziczkę. Ponadto fakt, że Horemheb, ostatni władca XVIII dynastii, jak się powszechnie uważa, ustanowił swoje prawo do tronu poprzez poślubienie siostry Nefertiti, Mutnezmat, wskazuje, że sama Nefertiti musiała na tym wcześniejszym etapie być córką dziedziczki Amenhotepa III. Jako kolejny krok w kierunku zapewnienia, że prawo jej syna do tronu powinno być niepodważalne, Tiye przekonała następnie Amenhotepa III, którego zdrowie zaczęło słabnąć z biegiem lat, aby mianował go swoim koregentem w Tebach, ale aby uzyskać akceptację kapłaństwa, nacisk w dokonywaniu mianowania był

położony w pierwszych latach tebańskich na rolę Nefertiti, dziedziczki. Po objęciu tronu jako współwładca Echnaton przyjął imię Nefer-khepru-re Waenre Amenhotep – czyli Amenhotep IV – i od pierwszego roku prowokował kapłanów swoją agresywną postawą. Ledwie objął nową pozycję, gdy wykorzystał część bogactwa zgromadzonego przez ojca, aby zbudować w Tebach dużą nową świątynię Atona – Boga dla świata, nie tylko dla Egipcjan – w obrębie istniejących świątyń Amona-Re w Karnaku. Następnie wybudowano drugą świątynię w Luksorze. Zlekceważył tradycyjnych kapłanów, nie zapraszając ich na żadne uroczystości na początku swojej współwładzy, a w czwartym roku, gdy obchodził święto sed lub jubileusz – zwykle, ale niekoniecznie, święto odrodzenia, które oznaczało 30. rok panowania monarchy – zakazał udziału wszystkich bóstw oprócz swojego Boga. Dwanaście miesięcy później dokonał kolejnego zerwania z tradycją, zmieniając imię na Echnaton na cześć nowego bóstwa. Dla rozgoryczonego egipskiego establishmentu Aton był postrzegany jako pretendent, który zastąpi potężnego boga państwowego Amona i nie podda się jego dominacji. W napiętym klimacie, który panował, Tiye zaaranżowała kompromis, przekonując syna do opuszczenia Teb i założenia nowej stolicy w Środkowym Egipcie, na wschodnim brzegu Nilu, około dwustu mil na północ od Teb.

HORYZONT ATENA

Klimat wrogości, który otaczał Echnatona przez całe jego życie – i można się zastanawiać, jakie mogłyby być przyczyny, gdyby nie były etniczne i religijne – pojawił się już dwa lata po jego mianowaniu na współregenta. Memficka inskrypcja z 30. roku jego ojca, jak widzieliśmy w poprzednim rozdziale, miała na celu obronę jego działania polegającego na „umieszczeniu męskiego potomka [następca] na tronie”, sugerując, że istniał sprzeciw – niewątpliwie ze strony kapłaństwa Amona i szlachty – wobec jego działania polegającego na zabezpieczeniu dziedzictwa dla jego syna. Dalsze dowody takiego sprzeciwu można znaleźć w proklamacji Echnatona na stelach granicznych, ustalonych przed rozpoczęciem budowy jego nowego miasta Amarna w jego Roku 4. Tutaj odnosi się do tego, co wydaje się być otwartym sprzeciwem, z którym spotkał się przed tą datą: „Bo, jak żyje Ojciec Hor-Aton, ... kapłani [?] są gorsi niż te rzeczy, które słyzałem do Roku 4, [są gorsi] niż [te rzeczy], które słyzałem w roku ... są gorsi niż te rzeczy, które król ... [słyzał], są gorsi niż te rzeczy, które słyzał Mencheperure (Tutmozis IV)”. Echnaton odnosi się do wrogich komentarzy, które słyzał na swój temat przed Rokiem 4. Nie tylko to: dwóch królów, którzy go poprzedzali, było poddanych podobnej werbalnej krytyce. Brakujące imię tutaj może być tylko imieniem jego ojca, Amenhotepa III, którego inskrypcja w Memphisie, o której mowa powyżej, wskazuje na sprzeciw wobec kroków, które podjął, aby zapewnić sukcesję Echnatona. Ale dlaczego Totmes IV miałby spotkać się z podobną wrogością ze strony Establishmentu? Nie mamy dowodów na ten temat. Twierdziłem jednak w *Stranger in the Valley of the Kings*, że to Totmes IV mianował Józefa (Yuya) jednym ze swoich ministrów, a Stary Testament wskazuje, że w tym czasie był niezadowolony ze swoich zwykłych doradców, za co Księga Rodzaju obwinia ich o niepowodzenie w zinterpretowaniu snu faraona o siedmiu dobrych latach, po których miało nastąpić siedem lat chudych: „I stało się rano, że jego duch był niespokojny; i posłał i wezwał wszystkich magów Egiptu i wszystkich jego mędrców; i faraon opowiedział im swój sen; ale nie było nikogo, kto by mógł je zinterpretować faraonowi” (Genesis, 41:8). Wydawałoby się, że rozsądnym wnioskiem jest, że sprzeciw kapłanów wobec zachowania króla sięga czasów mianowania Totmesa IV na wezyra Józefa, jednego z zniechęconych pasterzy. Chociaż młody Echnaton wiedział o wrogich komentarzach skierowanych do jego ojca, mógł usłyszeć o krytyce swojego dziadka, Totmesa IV, tylko dzięki temu, że dowiedział się o niej, prawdopodobnie od Yuya, swojego dziadka ze strony matki, który żył jeszcze, gdy urodził się Echnaton. Krytyka skierowana pod adresem samego Echnatona obejmowała, według innych inskrypcji na stelach granicznych w Amarnie, ziemię, którą król wybrał pod budowę domu dla Atona w Karnaku: „Oto faraon... odkrył, że nie należy ona do boga, nie należy ona do bogini, nie należy ona do księcia, nie należy ona do księżniczki... [Nie ma prawa], aby jakkolwiek człowiek działał jako jej właściciel”. Sugeruje to, że tak jak uczynił to w świątyniach Karnaku i Luksoru dla swojego Boga, izolując kapłanów

od biegania lub brania udziału w jakichkolwiek ceremoniach kultu, musieli oni starać się przypomnieć mu, że świątynie w Karnaku i Luksorze należą do Amona i innych tradycyjnych bogów Egiptu i że nie ma prawa wprowadzać tam innego Boga, który wykluczyłby ich autorytet. Budowa jego nowego miasta trwała od czwartego do ósmego roku Echnatona, ale on, jego rodzina i urzędnicy zaczęli tam mieszkać od szóstego roku. Było to piękne miasto. W tym miejscu klify wysokiej pustyni cofają się od rzeki, pozostawiając wielkie półkole o długości około ośmiu mil i szerokości trzech mil. Czysty żółty piasek łagodnie opada w kierunku rzeki. Współczesna nazwa miejsca, w którym znajdowało się miasto Echnatona, to Tell el-Amarna. W swojej książce Tell el-Amarna, opublikowanej w 1894 roku, Petrie napisał: „Nazwa... wydaje się być europejskim wymysłem. Północna wioska znana jest jako Et Till – być może forma Et Tell, potocznej nazwy na stos ruin. Beni Amran nadali swojej nazwie tej okolicy... Ale tubylcy nie używają takiej nazwy jak Tell el-Amarna i zachowują ją tylko jako konwencję...” To właśnie tutaj Echnaton zbudował swoją nową stolicę, Achetaton, Horyzont (lub miejsce spoczynku) Atona, gdzie on i jego zwolennicy mogli swobodnie czcić swojego monoteistycznego Boga. Ogromne stele graniczne, oznaczające granice miasta i zapisujące historię jego założenia, zostały wyrzeźbione w otaczających klifach. Pierwsze z nich pochodzą z około czwartego roku współrzędów, kiedy Echnaton zdecydował o miejscu. Późniejsza ustalona data pochodzi z szóstego roku i określa zarówno miasto na wschodnim brzegu, jak i duży obszar ziemi uprawnej na przeciwległym brzegu, najwyraźniej w celu uczynienia nowej stolicy samowystarczalną, gdyby kiedykolwiek została oblężona. Proklamacja na steli brzmi:

Jako mój ojciec Aton żyje, uczynię Achetaton dla Atona, mojego ojca, w tym miejscu. Nie uczynię go Achetaton na południe od niego, na północ od niego, na zachód od niego ani na wschód od niego. A Achetaton rozciąga się od południowej steli aż do północnej steli, mierząc między stelą a stelą na wschodniej górze, podobnie od południowo-zachodniej steli do północno-zachodniej steli na zachodniej górze Achetaton. A obszar między tymi czterema stelami to samo Achetaton; należy do Atona, mojego ojca; góry, pustynie, łąki, wyspy, wysokie i niskie tereny, ziemia, woda, wsie, ludzie, zwierzęta i wszystkie rzeczy, które Aton, mój ojciec, stworzy do istnienia wiecznie na zawsze. Nie zapomnę tej przysięgi, którą złożyłem Atonowi, mojemu ojcu, na zawsze na zawsze.

Powtórzenie jego ślubów, złożonych nowej stolicy, dodano w ósmym roku jego panowania, co uważa się za najbardziej prawdopodobny czas, w którym król, królowa Nefertiti i ich sześć córek – Merytaten, Meketaten, Ankhesenpaaten, Neferneferuaten młodsza, Neferneferure i Setepenre, wszystkie urodzone przed 9 rokiem panowania króla – zamieszkały w Akhetaten. Akhetaten było stolicą posiadającą zarówno dostojność, jak i architektoniczną harmonię. Jego główne ulice biegnęły równolegle do Nilu, a najważniejsza z nich, znana nawet dzisiaj jako Sikket es-Sultan, Droga Królewska, łączyła wszystkie najbardziej prominentne budynki miasta, w tym Dom Króla, w którym faraon i jego rodzina prowadzili swoje prywatne życie rodzinne. Jego plan był podobny do planu willi wysokiego urzędnika, ale na większą skalę i otoczony przestronnym ogrodem. Na południe od domu znajdowała się prywatna Świątynia Atona należąca do króla. Wielka Świątynia Atona, ogromny budynek zbudowany na osi wschód-zachód, leżała mniej niż ćwierć mili na północ wzdłuż Drogi Królewskiej. Wchodziło się do niej przez pylon z autostrady, a drugie wejście prowadziło do sali hipostylowej zwanej Domem Radości Atona. Sześć prostokątnych dziedzińców, znanych jako Gem-Aton, leżało wzdłuż drogi procesyjnej i były wypełnione stołami do składania ofiar Atonowi. Na wschodnim krańcu ogrodzenia znajdowało się sanktuarium wyposażone w wielki ołtarz i więcej stołów do składania ofiar. Przy północnej ścianie ogrodzenia znajdował się pawilon, w którym w roku 12 odbyło się wielkie przyjęcie dla zagranicznych książąt składających daniny, uważane prawdopodobnie za szczytowy punkt panowania Echnatona. Dom arcykapłana Panehesy'ego leżał poza południowo-wschodnim rogiem ogrodzenia. Nie tylko forma kultu była nowa w Akhetaton. Królowa Nefertiti, podobnie jak jej teściowa, królowa Tiye, cieszyła się wybitnością, której nie było w przeszłości. Na jednej ze stel granicznych jego nowego miasta mąż kazał

opisać ją pochlebnie jako: „Piękna Twarz, Radosna z Podwójnym Piórem, Pani Szczęścia, Obdarzona Łaską, słyszając, której głos się raduje, Pani Łaski, Wielka Miłości, której usposobienie rozwesela Pana Dwoch Krajów”. Król podarował grobowce, wydrążone w ścianie otaczających klifów, tym szlachcicom, którzy się do niego przyłączyli. Na płaskorzeźbach, które szlachcice wyrzeźbili dla siebie w tych grobowcach – przedstawiających Echnatona z jego królową i rodziną rozdzielającą honory i hojność, oddającą cześć w świątyni, jadącą w jego rydwanie, jedzącą i pijącą – Nefertiti jest przedstawiona jako mająca równy wzrost co król, a jej imiona są zamknięte w kartuszu. W tym okresie w naturze wierzeń Echnatona zachodziły zmiany. Jak widzieliśmy wcześniej, gdy pokazano mu jego oddawanie czci w roku 1 w kamieniołomie Gebel Silsila w Nubii, nazwał siebie „pierwszym prorokiem” „Re-Harakhti, Radującego-się-na-Horyzoncie, w jego imieniu światło (Shu), które jest w Atonie”. Niedługo potem imię Atona umieszczono wewnątrz dwóch kartuszy, aby przedstawić go jako rządzącego króla. Na tym wczesnym etapie Bóg był przedstawiany jako ludzka postać, albo z głową sokoła zwieńczoną tarczą słoneczną, albo jako uskrzydłony dysk. Te wczesne przedstawienia były wykonane w konwencjonalnym stylu artystycznym ówczesnego Egiptu. Między rokiem 4 a rokiem 5 króla zaczął pojawiać się nowy styl sztuki, częściowo realistyczny, częściowo wyróżniający się przesadą ekspresji. Pojawiło się również nowe przedstawienie Boga. Dysk na szczycie scen królewskich rozciągał swoje promienie w kierunku króla i królowej, a promienie kończyły się w ich rękach, które czasami trzymały Ankh, egipski symbol życia, przed nosami króla i królowej, przywilej, z którego tylko oni korzystają. Dysku i jego promieni nie widać na przykład w scenach przedstawiających urzędników w drzwiach ich grobowców, recytujących słynne hymny do Atona, znalezione na grobowcu Aye. Król i jego królowa są głównymi postaciami w kulcie Atona: to ich kolosalne posągi otaczają otwarte dziedzińce świątyń, które nie zawierały żadnych wizerunków bogów, chociaż ściany były prawdopodobnie pokryte scenami przedstawiającymi kult Atona. Faraon był kanałem komunikacji Atona i tylko on miał moc interpretowania boskiej woli. W dłuższym hymnie ku czci Atona, o którym uważa się, że skomponował go sam król, długi fragment poetycki przypisuje Atonowi stworzenie wszystkich zjawisk we wszechświecie i stwierdza, że wszystkie stworzenia istnieją tylko dzięki wschodowi słońca, które każdego ranka obdarza je życiem. W roku 6 Atonowi nadano nowy epitet, „Celebrator Jubileuszy”, jubileusze, które pokrywały się, co znamienne, z jubileuszami króla. Następnie, pod koniec roku 9, imię Atona otrzymało nową formę, aby uwolnić je od wszelkich terio-antropomorficznych i paneteistycznych idei, które mogły się do niego przykleić. Symbol sokoła, który był używany do zapisu słowa „Re- Harakhti”, został zmieniony na abstrakcyjne znaki dające odpowiednik „Re, Władca Horyzontu”, podczas gdy fraza w drugim kartuszu również została zmieniona, pozbawiając ją słowa oznaczającego światło, „Shu”, które było również reprezentacją starego egipskiego boga pustki. Zostało to zastąpione innymi znakami. Nowa forma imienia Boga brzmiała: „Re, żyjący Władca Horyzontu, w jego imieniu (aspekt) światła, które jest w Atonie”. W żadnym z grobowców szlachty nie znaleziono dowodów na pochówek, ani nawet sarkofagów, a ich głównym zainteresowaniem pozostaje żywy obraz, jaki dają – w sposób wcześniej nieznan w Egipcie – życia w nowym mieście i intymnego życia rodzinnego samego faraona. Pendlebury, który pracował na tym terenie w latach 30. XX wieku, później w swojej książce Tell el-Amarna, opublikowanej w 1935 roku, tak powiedział o malowidłach i szkicach grobowca: „Niedbale i pośpiesznie rzeźbionych, jak wiele z nich, nowy duch realizmu jest uderzająco widoczny. Przypadkowe grupy widzów są tak żywe, księżniczki zwracają się do siebie z bukietami tak naturalnie. Prawie ważniejsze są jednak teksty religijne, z których możemy odczytać hymny do słońca napisane przez Echnatona i przedstawiające teologię i filozofię nowej religii”. Rządzący faraon był uważany za głowę kapłaństwa, głowę armii i głowę administracji Dwoch Krajów Egiptu. Odrzucając bogów Egiptu, Echnaton przestał być głową kapłaństwa, a świątynie Egiptu nie podlegały już jego kontroli. Nie miał też żadnej kontroli nad rządzeniem krajem, gdy jego ojciec jeszcze żył. Jednak od czasu przeprowadzki do Amarna Echnaton całkowicie polegał na wsparciu armii w kwestii ochrony i być może jako przyszłej ochrony przed konfrontacją, która byłaby nieunikniona, gdyby jego ojciec umarł, a on został jedynym

władcą. Alan R. Schulman, amerykański egiptolog, był w stanie wykazać, że chociaż ze względu na swoją słabość fizyczną, Echnaton jako jedyny z rodu Tuthmosside nie jest przedstawiany jako aktywny uczestnik jazdy konnej, łucznictwa i żeglarstwa – w których jego przodkowie celowali – wydaje się, że starał się podkreślać swój autorytet wojskowy. W zdecydowanej większości przedstawień jest pokazywany w Błękitnej Koronie lub krótkiej nubijskiej peruce, które należą do wojskowego nakrycia głowy króla, a nie w tradycyjnych ceremonialnych koronach Dolnego i Górnego Egiptu. Używanie przez Echnatona tych dwóch rodzajów nakryć głowy przy niemal każdej możliwej okazji publicznej i prywatnej mogło mieć na celu stałe identyfikowanie go w umysłach jego ludu jako przywódcy wojskowego: „Sceny żołnierzy i działań wojennych obfitują zarówno w prywatnej, jak i królewskiej sztuce Amarne. Jeśli możemy przyjąć płaskorzeźby z grobowców szlachty za dobrą monetę, to miasto było praktycznie obozem zbrojnym. Wszędzie widzimy parady i procesje żołnierzy, piechoty i rydwanów z ich masowymi sztandarami. Są żołnierze pod bronią stojący na straży przed pałacami, świątyniami, a na wieżach strażniczych graniczących z miastem sceny wojsk, nieuzbrojonych lub wyposażonych w pałki, wykonujących ćwiczenia bojowe w obecności króla”. Garnizon wojskowy Amarne miał oddziały zagranicznych oddziałów pomocniczych oprócz jednostek egipskich. Schulman kontynuuje: „Tak jak Amarna miała własny garnizon wojskowy, który był gotowy do egzekwowania woli króla, tak inne miasta Egiptu również musiały mieć swoje garnizony, a armia, lojalna wobec tronu, wykonywała jego wolę. To, że armia była tak lojalna wobec tronu i dynastii, było niemal zapewnione przez osobę jej dowódcy, ojca boga Aye, który w jakiś sposób był spokrewniony z rodziną królewską. Chociaż nie przypisuje im wielkiej wagi w swoich inskrypcjach jako osobie prywatnej, Aye zajmował stanowiska wśród najwyższych w piechocie i rydwanach, stanowiska zajmowane również przez Yuya, ojca królowej Tiye, a prawdopodobnie także ojca Aye”. (Dokładne pokrewieństwo czterech królów Amarny zostanie omówione później). To właśnie lojalność armii, kontrolowanej przez Aye, utrzymywała Echnatona przy władzy w niespokojnych latach, które nastąpiły po jego wstąpieniu na tron jako jedynego władcy w roku 12 po śmierci ojca. W tym czasie Echnaton rozwinął swoje monoteistyczne idee w dużym stopniu. Jeśli Aton był jedynym Bogiem, Echnaton, jako jego jedyny syn i prorok, nie mógł pozwolić, aby inni bogowie byli czczeni w tym samym czasie w jego panowaniu. W odpowiedzi na odrzucenie go przez kapłanów Amona jako prawowitego władcy, zlekceważył już Amona i usunął jego imię ze ścian i inskrypcji świątyń i grobowców. Teraz doprowadził swoje idee do logicznego końca, znosząc kult wszystkich bogów w całym Egipcie z wyjątkiem Atona. Podczas rządów Amarne Echnatona jego poddani byli całkowicie oddani przez króla kultowi monoteistycznego Boga, chociaż w tym czasie tylko lewicy spośród Hebrajczyków byli zaangażowani w jego nową religię. Echnaton zamknął wszystkie świątynie, z wyjątkiem świątyń Atona, rozproszył kapłanów i wydał rozkaz, aby imiona innych bóstw zostały usunięte z pomników i inskrypcji świątynnych w całym kraju. Jednostki zostały wysłane, aby wyciąć imiona starożytnych bogów, gdziekolwiek zostały znalezione napisane lub wyryte, co mogło jedynie stworzyć narastającą nową opozycję wobec jego już odrzuconego autorytetu: „Prześladowanie najpierw Amona, a następnie innych bogów, które musiało być niezwykle nienawistne dla większości Egipcjan, z pewnością byłoby również nienawistne dla poszczególnych członków armii. Te prześladowania, które pociągnęły za sobą zamknięcie świątyń, wysłanie rzemieślników, którzy weszli wszędzie, aby wykuć jego imię z inskrypcji, domniemane wygnanie duchowieństwa, ekskomunikę samego jego imienia, nie mogłyby zostać przeprowadzone bez aktywnego wsparcia armii. Zakładając fakt, że teoretyczna fikcja boskiego królestwa została zaakceptowana przez masę ludu egipskiego, jest jednak mało prawdopodobne, aby po prostu siedzieli i milcząco zgadzali się na prześladowanie Amona. Królewskie dyktaty musiały mieć silne poparcie. Za każdym razem, gdy oddział robotników wkraczał do świątyni lub grobowca, aby zniszczyć imię Amona, musiał być wspierany przez oddział żołnierzy, którzy przybyli, aby upewnić się, że królewski dekret został wykonany bez sprzeciwu. Ostatecznie surowość prześladowań musiała mieć pewną reakcję nawet na żołnierzy, którzy sami z pewnością zostali wychowani w starych wierzeniach, i zamiast

ryzykować masową dezercję, a może nawet wojnę domową, armia, za pośrednictwem Aye, prawdopodobnie wywierała presję na Echnatona, nie tylko aby zaprzestał prześladowań, ale aby poszedł na kompromis ze starym porządkiem poprzez wyniesienie Semenchkare do koregencji. W rzeczywistości, gdy nawet ten kompromis się nie powiódł, wrzawa wzrosła, jak zobaczymy, na rzecz abdykacji króla. Więcej informacji o tym, w jakim stopniu Echnaton starał się wyeliminować stare formy kultu, a także o poczuciu całkowitej straty odczuwanym przez Egipcjan, można znaleźć w Steli Restauracyjnej Tutanchamona, którą wznosił w Świątyni Amona w Karnaku, a która później została przejęta przez Horemheba: „... Dobry władca, wykonujący dobrodziejstwa dla swego ojca (Amona) i wszystkich bogów, ponieważ uczynił to, co zostało zrujnowane, by przetrwało jako pomnik na wieki wieczności... Teraz, gdy jego wysokość pojawił się jako król, świątynie bogów i bogiń od Elefantyny [w dół] do bagien Deltę [zostały ... i] rozbite. Ich świątynie opustoszały, stały się kopcami porośniętymi [chwastami]. Ich sanktuaria wyglądały, jakby nigdy ich nie było. Ich sale były ścieżkami. Ziemia była wyrócona do góry nogami, a bogowie odwrócili się od tej ziemi. Jeśli [armia] została wysłana do Dżahi (Palestyna-Syria), aby rozszerzyć granice Egiptu, nie odnieśli żadnego sukcesu. Jeśli ktoś modlił się do boga, aby uzyskać od niego radę, on nigdy nie przyszedł [w ogóle]. Jeśli ktoś podobnie błagał boginię, ona nigdy nie przyszła.' Pewne jest, że to siła sprzeciwu wobec reform religijnych Echnatona i jego własna niechęć do zmiany postawy zmusiły go do mianowania Semenkhkare swoim koregentem około 15 roku po tym, jak dał mu za żonę swoją najstarszą córkę, Merytaten. Dokładna tożsamość Semenkhkare była przedmiotem znacznej debaty naukowej. Wystarczy na razie powiedzieć, że zasugerowano, że mógł być synem Amenhotepa III lub samego Echnatona. Są one pokazane razem na niektórych pomnikach i znaleziono inskrypcje, w tym niektóre na pawilonie przyjemności na południe od Amarny, Maruaten, w którym imię Nefertiti zostało wymazane, a na jego miejscu wpisano imię Merytaten. Jedną z ciekawych cech tego okresu jest to, że wkrótce po objęciu tronu Semenkhkare otrzymał oficjalne imię Nefertiti – Neferneferuaten, ukochany Waenre (Echnatona). Początkowo Semenkhkare i jego królowa mieszkali z Echnatonem w pałacu królewskim w Amarnie. Jednak w obliczu ciągłej wrogości w całym kraju Semenkhkare opuścił Amarnę i udał się do Teb, gdzie odwrócił trend rewolucji religijnej, przynajmniej w stolicy, poprzez ustanowienie świątyni Amona, działanie jego współregenta i zięcia, które wskazuje na stopień, w jakim Echnaton był izolowany w swojej próbie narzucenia swoich idei religijnych swojemu krajowi. Hieratyczny dokument znaleziony w tebańskim grobowcu Pere, tebańskiego szlachcica, wskazuje, że świątynia Amona istniała w roku 3 Semenkhkare i że młody król przebywał w starej stolicy w tym czasie. W czasie, gdy Semenkhkare został współregentem, Nefertiti również tajemniczo zniknęła z pałacu. Nie ma dowodów na to, że została pochowana w królewskim grobowcu, co sugerowałoby, jak sądzą niektórzy uczeni, że musiała umrzeć mniej więcej w tym czasie. Wręcz przeciwnie, istnieją dowody na to, że żyła przez pewien okres po tej dacie w Północnym Mieście Amarna, gdzie Tutanchamon również mieszkał i gdzie znaleziono przedmioty z wrytym imieniem królowej. Sugeruje to, że mogła nie zgadzać się z mężem co do jego polityki religijnej, powołując się na argument, że zagraża ona całej dynastii i chciała, aby zgodził się na kompromis, który pozwoliłby czcić starych bogów obok Atona. Jeśli jest to prawidłowa interpretacja, jej poglądy okazały się słuszne. W roku 17 Echnaton nagle zniknął, a wkrótce potem – być może zaledwie kilka dni później – nastąpiła również nagła śmierć Semenkhkare, a obaj zostali zastąpieni przez chłopca-księcia, Tutanchamona, po jego ślubie z trzecią córką Echnatona, Ankhsenpa-aton. Pochodzenie Tutanchamona zostanie omówione w rozdziale czternastym. (Druga córka Echnatona już zmarła – około 12 roku życia ojca – i została pochowana w królewskim grobowcu w Amarnie. Nie znaleziono śladu jej szczątków, ale może to być spowodowane tym, że jej mumia została przeniesiona do Teb po opuszczeniu Amarny). Pozostaje jeszcze jedno ważne pytanie dotyczące Echnatona: czy jego życie, jak i panowanie, dobiegły końca, gdy stracił władzę?

GROBOWIEC ECHNATONA

CHOĆ nie znaleziono ani jednego dowodu potwierdzającego datę śmierci Echnatona, egiptolodzy założyli, że musiało to nastąpić pod koniec jego panowania w roku 17. Istnieją jednak dowody wskazujące, że – podobnie jak w talmudycznym opisie panowania Mojżesza jako króla w Nubii (Etiopii) – po prostu stracił władzę w ciągu tego roku, ale nie umarł. Dowody te pochodzą ze źródeł archeologicznych, filologicznych i historycznych. Dowody archeologiczne Królewski grób Echnatona został pierwotnie zbezczeszczonej na fali nastrojów antyamarskich, które nastąpiły po jego zniknięciu ze sceny i po kolejnych krótkich rządach Tutanchamona i Aye. Później został on dodatkowo splądrowany przez miejscowych mieszkańców, zanim został oficjalnie odkryty przez włoskiego archeologa Alessandro Barsantiego w grudniu 1891 r. podczas ekspedycji przeprowadzonej na zlecenie Egyptian Service des Antiquités. Miasto Amarna Echnatona zostało zbudowane w połowie drogi między Luksorem a Kairem, gdzie wysoki, jałowy płaskowyż rozciągający się na 200 mil od Morza Czerwonego cofa się, pozostawiając półksiężycowatą równinę na wschód od Nilu, około ośmiu mil długości i trzech szerokości. Trzy główne doliny wdzierają się w skały na wschód od Amarny. Doliny północna i południowa były używane jako grobowce szlachty i urzędników Amarny, środkowa dolina, Wadi Abu Hassan el-Bahri, jako grobowiec Echnatona. Został wykopany wewnątrz skał małej bocznej doliny, która rozgałęzia się od północnej strony głównej doliny.

OPIS GROBOWCA

Wejście do grobowca jest wykute w dnie Doliny Królewskiej, a drzwi są zwrócone mniej więcej na wschód. Następnie jest gładka, pochyła płaszczyzna do opuszczania sarkofagu, z każdej strony schodami schodzącymi do wejścia. Prowadzi to do pochyłego korytarza, ani zdobionego, ani nieoznaczonego inskrypcjami. Na końcu korytarza znajduje się kolejny ciąg schodów prowadzących do platformy, która nagle wychodzi na szyb o głębokości około dziesięciu stóp. W ścianie naprzeciwko szybu znajduje się wejście do królewskiej komnaty grobowej, o powierzchni około trzydziestu dwóch stóp kwadratowych. Lewą trzecią część pomieszczenia zajmuje podium i dwie kolumny podtrzymujące dach, podczas gdy pozostałe dwie trzecie po prawej stronie ma miejsce na sarkofag, podniesione o pół cala lub więcej nad podłogę. Wszystkie ściany królewskiej komnaty zostały gładko otynkowane, aby artyści mogli wykonywać swoją pracę, ale wrogowie Echnatona, zdeterminowani, aby zniszczyć wszelkie ślady po nim, upewnili się, że nie pozostało nic ze scen lub inskrypcji, które mogły kiedyś widnieć na ścianach. Jeśli wrócimy do korytarza na szczycie schodów, znajdziemy otwór po prawej stronie, w pobliżu komnaty królewskiej, prowadzący do trzech pokoi, z których dwa zostały wykorzystane do pochówku drugiej córki Echnatona, Meketateny, która zmarła jakiś czas po 12. roku życia. Ściany zdobią sceny żałobne po księżniczce. Nieco dalej wzdłuż korytarza znajdują się kolejne drzwi prowadzące do sześciu niedokończonych pokoi, które mogły być przeznaczone dla innych członków rodziny królewskiej. Tak więc w rzeczywistości najpierw mamy wejście, potem korytarz, z którego prowadzi sześć niedokończonych pokoi, a następnie apartament Meketateny przed schodami prowadzącymi do komnaty królewskiej.

WYKOPANIE GROBOWCA

Głównym celem Barsantiego podczas jego pierwszej wizyty pod koniec 1891 roku i kolejnej osiem miesięcy później było oczyszczenie grobowca, którego wejście było zablokowane gruzem. Po wykonaniu tej czynności, wydaje się, że poświęcił większość uwagi królewskiej komorze grobowej. Jednak podczas jego drugiej wizyty znaleziono kilka fragmentarycznych ushabti (małych posągów pogrzebowych, które zwykle umieszczano w grobowcu przed śmiercią właściciela) Echnatona i jedną małą stelę, w dobrym stanie, która najwyraźniej umknęła uwadze poprzednich rabusiów grobów. Minął ponad rok, zanim w styczniu 1894 roku przybyła trzecia ekspedycja, kierowana przez Urbaina Bourianta, dyrektora Mission Archéologique Française. Zespół Bourianta skupił się głównie na stworzeniu planu i przekroju grobowca oraz na odnotowaniu inskrypcji i płaskorzeźb we wszystkich

pomieszczeniach poza poważnie uszkodzoną królewską komorą grobową. Potem nastąpiła długa przerwa, zanim Egypt Exploration Society – pierwsza brytyjska organizacja zaproszona do wykonania prac w imieniu Service des Antiquités – została poproszona o ponowne zbadanie grobowca, a także o wykopaliska na zewnątrz. Pendlebury, dyrektor ekspedycji, która rozpoczęła prace 18 grudnia 1931 r., napisał później: „Poza grobowcem znajdowało się duże wysypisko, około siedemdziesięciu metrów długości i od pięciu do dziesięciu metrów szerokości. Jego głębokość w niektórych miejscach sięgała nawet czterech metrów. Wysypisko składało się z trzech warstw. Nad nim znajdowały się gruzy wyrzucone z grobowca przez Barsantiego; pod nim znajdował się osad pozostawiony przez pierwotnych profanatorów grobowca, a na dole warstwa wiórów z cięcia samego grobowca”. Dokładne zbadanie wysypiska zajęło ponad trzy tygodnie. Trzy dni po Bożym Narodzeniu rozpoczęto również wykopaliska w szybie grobowca. W rezultacie zarówno z wysypiska, jak i szybu wydobyto wiele fragmentów sarkofagów i kilka rozbitych figurek ushabti. Ekspedycja znalazła również część alabastrowej skrzyni kanopskiej Echnatona, skrzyni z czterema przegrodami, używanej do przechowywania czterech urn kanopskich. Te urny, wykonane z ceramiki lub kamienia z główką jako zatyczką, były używane w trakcie mumifikacji do przechowywania wnętrza zmarłych po ich wyjęciu z ciała, ale nie znaleziono żadnych fragmentów samych urn. Po wyjeździe zespołu Egypt Exploration Society miejsce to nadal było przedmiotem zainteresowania lokalnych drapieżników. Rabusie włamali się do grobowca i uciekli z dużą liczbą fragmentów płaskorzeźb gipsowych, które zdobiły ściany pomieszczeń Meketatona. W maju tego roku Service des Antiquités zorganizowało sondaż (wykopaliska), który ujawnił kolejne tuzin fragmentów ushabti. Część atrakcyjności tego obszaru dla drapieżników leżała w uporczywych plotkach, że znajduje się tam kolejny grobowiec, dotychczas nieodkryty. Doprowadziło to do zorganizowania kolejnej ekspedycji – przez zespół Egypt Exploration Society kierowany przez Pendlebury’ą i jego żonę – w celu udowodnienia lub obalenia plotki. Rezultatem sześciotygodniowej pracy była pustka, a Pendlebury napisał w swoim późniejszym raporcie: „Wszystko, co możemy powiedzieć na pewno, to to, że wykuwanie grobowca rozpoczęło się później niż w 6. roku panowania Echnatona, ponieważ ostrakon... znaleziony w jednym ze składowisk wiórów nosił tę datę, do czego i tak bylibyśmy zmuszeni dojść, ponieważ samo miasto zostało założone dopiero w tym roku. Ponieważ wiele fragmentów, zarówno skrzyni kanopskiej, jak i sarkofagów, znaleziono w szybie wewnątrz grobowca, prawdopodobne jest, że zostały rozbite in situ. Oprócz bezskutecznych poszukiwań drugiego grobowca, zespół Pendlebury’ego sporządził plan Grobowca Królewskiego, sfotografował ściany i skopiował wszystkie sceny ścienne i inskrypcje. Po zakończeniu tych prac grobowiec został zamknięty przed wzrokiem kolejnych drapieżników poprzez zamknięcie wejścia ścianą ze stalowymi drzwiami. Niedawno, w 1974 r., Egypt Exploration Society opublikowało pierwszą część relacji Geoffreya T. Martina, profesora egiptologii na University College w Londynie, ze szczegółami dotyczącymi małych przedmiotów znalezionych na różnych etapach wykopalisk w grobowcu Echnatona. Z wielu małych fragmentów sarkofagów, z których każdy nie ma więcej niż kilka centymetrów, udało się zrekonstruować jeden sarkofag z różowego, szarego i białego granitu. Jest zbyt duży, aby mógł należeć do Meketatona. Z drugiej strony, ponieważ Nefertiti jest przedstawiona w każdym rogu sarkofagu zamiast czterech bogiń opiekuńczych – Izydy, Neftydy, Neith i Silket – nie mógł należeć do samej królowej. W jego przypadku można śmiało przypisać zrekonstruowany sarkofag Echnatonowi.

Pozostałe fragmenty sarkofagów okazały się pochodzić z:

- a) zrekonstruowanego sarkofagu Echnatona;
- b) pokrywy sarkofagu Echnatona;
- c) sarkofagu Meketatona;

d) pokrywy sarkofagu Meketatena.

Ogromne rozmiary sarkofagu Echnatona wskazują, że był to najbardziej zewnętrzny z szeregu trumien, które miały chronić królewską mumię (mumie zarówno Juji, jak i Tutanchamona były zamknięte w trzech trumnach). Niemniej jednak nie znaleziono żadnych pozostałości innych trumien, ani żadnych pozostałości zwykłego sanktuarium lub baldachimu, które były częścią normalnego wyposażenia grobowego, co podnosi prawdopodobieństwo, że Echnaton nigdy nie został pochowany w tym grobowcu. To, co wzmacnia tę ideę, to fakt, że chociaż dowody wskazują, że wrogowie Echnatona rozbili wszystko w grobowcu, bez względu na to, jak duże lub solidne było, na małe kawałki po zakończeniu reżimu Amarnańskiego, rozdrobnione szczątki grobowe znalezione w grobowcu nie mogły być uznane za wystarczającą ilość, aby wskazać na pochówek Echnatona i jego córki Meketaton – lub, co za tym idzie, pochówek samego króla. Poza brakiem dodatkowych trumien nie było śladu innych przedmiotów – rydwanów, krzesel, skrzyń, magicznych cegieł i amuletów – które zwykle grzebano w grobowcach królewskich dopiero po śmierci króla. Jedynymi szczątkami, o których można z całą pewnością powiedzieć, że należały do Echnatona, są pokrywa sarkofagu, ushabti i skrzynia kanopska, wszystkie przedmioty, które zwykle umieszczano w grobowcu przed czasem rzeczywistej śmierci. Martin, jeden z niewielu uczonych, który wierzy, że Echnaton został faktycznie pochowany w swoim grobowcu, próbuje uzasadnić ten pogląd, argumentując: „Być może mumia Meketatena, wraz z ozdobami pogrzebowymi – które prawdopodobnie nie byłyby rozległe – zostały przeniesione do Teb po opuszczeniu el-Amarny”. Chociaż dowody z grobowca potwierdzają, że Meketaton została pierwotnie pochowana tam za panowania jej ojca, nic nie wskazuje na to, że te przedmioty pogrzebowe zostały przeniesione w inne miejsce, a Martin, który nie brał udziału w żadnych wykopaliskach w grobowcu Echnatona, nie daje nam żadnego powodu, aby sugerować taką możliwość. Można oczywiście zasugerować, nawet jeśli brakuje dowodów wspierających, że uznano za niebezpieczne pozostawienie Meketaton bez opieki w Grobowcu Królewskim, gdy Amarna została opuszczona około 4 roku panowania Tutanchamona. Ale jeśli, jak sugeruje Martin, Echnaton został tam również pochowany, dlaczego mieliby przenosić księżniczkę i zostawiać króla? Następnie pojawia się trudność braku przedmiotów pogrzebowych, które w normalnym toku wydarzeń zostałyby umieszczone w grobowcu po śmierci króla. Martin próbuje poradzić sobie z tym punktem, ponownie nie przedstawiając żadnych dowodów, sugerując, że nastąpił drugi exodus przedmiotów z grobowca: „Większość cennych przedmiotów została niewątpliwie zabrana przez rabusiów... Jest mało prawdopodobne, aby miało to miejsce za panowania Tutanchamona lub Aye, którzy byli blisko związani z rodziną Echnatona przez małżeństwo. Grabież została prawdopodobnie zarządzona za czasów Horemheba lub prawdopodobnie później, w okresie Ramessydów”. Jednak dowody archeologiczne nie tylko nie popierają teorii Martina: one jej przeczą. Po pierwszym sezonie wykopalisk w grobowcu w 1931 r. Pendlebury poczynił ważną obserwację: „W świetle... dowodu, że tak zwane ciało Echnatona znalezione w skrytce w Tebach” – miał na myśli Grobowiec nr 55, o którym mowa poniżej – „w rzeczywistości wcale nie jest jego, konieczne było zebranie wszystkich dowodów na to, czy Echnaton został kiedykolwiek pochowany w el-Amarna, a jeśli tak, to czy w Grobowcu Królewskim, czy gdzie indziej”. Po krótkim opisanu tego, co znaleziono w grobowcu, kontynuował: „Zarówno z wysypiska, jak i szybu pochodziło wiele innych fragmentów sarkofagów, podobnych do tych, które już znajdowały się w Muzeum Kairskim, a także połamane figurki szawabti (ushabti). Ponadto znaleziono części wspaniałej alabastrowej skrzyni kanopskiej Echnatona, z chroniącymi sępami na rogach, wraz z kawałkami pokryw zwieńczonych głową króla. Skrzynia świadczy o tym, że nigdy nie była używana, gdyż nie ma na niej śladów czarnej żywicy, widocznej na sarkofagach Amenhotepa II i Tutanchamona. Co ciekawe, widnieje na niej wczesna forma imienia Atona, podczas gdy na wszystkich sarkofagach widnieje późniejsza forma. Pendlebury zauważa tutaj, że ponieważ rytuały pogrzebowe wymagały, aby niektóre części wyposażenia pogrzebowego, w tym skrzynia kanopska, zostały namaszczone czarną

cieczą, a nie był w stanie dostrzec żadnych śladów takiego zabarwienia na znalezionych fragmentach, doszedł do wniosku, że grób nigdy nie był używany. Oznaczałoby to, że Echnaton nigdy nie został pochowany w grobowcu w Amarnie. Pogląd ten jest poparty faktem, że nie znaleziono żadnych śladów żadnych fragmentów samych naczyń kanopskich, zwykle umieszczanych na miejscu w momencie pochówku. Pomysł ten jest dodatkowo wzmocniony przez użycie wczesnego imienia Aton, co sugeruje, że skrzynia kanopska została wykonana i umieszczona na miejscu bardzo wcześnie za panowania króla, przed rokiem 9, kiedy Aton otrzymał swoje nowe imię. Wnioski Pendlebury'ego zostały później potwierdzone przez egipskiego archeologa Muhammada Hamzę, który w 1939 roku był w stanie odrestaurować skrzynię kanopską Echnatona z fragmentów znalezionych przez Pendlebury'ego: „Ponieważ skrzynia jest zupełnie nieskażona czarnymi żywicznymi maściami, którym poddani byli Amenhotep II, Tutanchamon i Horemheb, wydaje się prawdopodobne, że nigdy nie była używana do przechowywania wnętrzności króla”. W wyniku dowodów archeologicznych przedstawionych przez Pendlebury'ego i Hamzę, większość egiptologów zaakceptowała wniosek, że Echnaton nie mógł zostać pochowany w grobowcu w Amarnie, ale nadal wierzyła, że zmarł w roku 17, w którym stracił władzę. Niektórzy, jak Gardiner, uważali, że nigdy nie został pochowany, a jego „ciało zostało rozszarpane na kawałki i rzucone psom”: inni, jak Weigall i Aldred, uważali, że musiał zostać pochowany w Tebach, w Grobowcu nr 55 lub gdzie indziej. Tylko Martin nie był przekonany: „Echnaton został pochowany w Grobowcu Królewskim w lub wkrótce po 17. roku”. Skąd uzyskał te informacje? Jedyną rzeczywistą datą znaną w grobowcu, jak zauważył Pendlebury, był Rok 6. Następnie, ponieważ późne imię Atona znaleziono na zrekonstruowanym sarkofagu i innych przedmiotach, możemy wyciągnąć wniosek, że pewne prace w grobowcu zostały wykonane po 9. roku. Ponadto, ponieważ Meketaton zmarła jakiś czas po 12. roku, prawdopodobnie w 14. roku, jej pochówek mógł mieć miejsce wtedy. Ale jakie dowody znalezione w Grobowcu Królewskim zapewniły Martinowi jego Rok 17 i przekonały go, wbrew dowodom, że Echnaton został tam pochowany? Twierdzi on: „Sugestia, że skrzynia kanopska nigdy nie była używana, jest otwarta na poważne pytania”. Jakie są jego podstawy do takiego poglądu? „Brak bituminu lub żywicy w skrzyni kanopskiej z Grobowca Królewskiego został wspomniany przez kilku pisarzy i przyjęto założenie, że skrzynia nigdy nie była używana, a zatem Echnaton nigdy nie został pochowany w grobowcu przygotowanym dla niego”. Następnie przedstawia trzy argumenty na poparcie swojego poglądu. 1 „Rzeczywiste trumny kanopskie lub dzbany, które mogłyby zawierać wnętrzności, nie zostały znalezione. Prawdopodobnie były one wykonane z cennego materiału i umieszczono je wewnątrz cylindrycznych przegródek skrzyni kanopskiej, jak w przykładach Tutanchamona. Tak więc pierwsze z „poważnych pytań” Martina, użyte do potwierdzenia pochówku Echnatona w Grobowcu Królewskim, okazuje się poważnym dowodem na to, że wcale nie został tam pochowany. Cztery dzbany, w których umieszczono wnętrzności zmarłego, mają oddzielne nazwy: Imset, od wątroby, Hapi (płuca), Duamutif (żołądek) i Qebehs (jelita). Te organy zostały usunięte na wczesnych etapach mumifikacji i przyniesione do grobowca z konduktem pogrzebowym w momencie pochówku. Brak tych dzbanów w grobowcu Echnatona, daleki od udowodnienia, że został tam pochowany, jak chciałby nas przekonać Martin, jest mocnym dowodem na to, że nie został tam pochowany. Ponadto, ponieważ osoby odpowiedzialne za okaleczenie grobowca w starożytności nie były złodziejami, lecz wrogami politycznymi, którzy chcieli doprowadzić do całkowitego zniszczenia Echnatona poprzez usunięcie jego imienia, wizerunku i pamięci – a tym samym zapewnić jego duchową śmierć – nie usunęliby kanop z grobowca, ponieważ były one cenne pod względem wartości: raczej zniszczyliby dzbany i ich zawartość dla zemsty in situ, tak jak zrobili to ze wszystkimi innymi przedmiotami grobowymi, które znaleźli. Nie ryzykowaliby możliwości, że jakkolwiek część jego ciała przetrwa dla wartości pojemników. Cztery wazony były zwykle przykryte pokrywkami ozdobionymi głową zmarłego króla, a same wazony były zwykle wyryte jego imieniem i innymi danymi osobowymi. Zachowanie jego wizerunku lub imienia, zgodnie ze starożytnymi egipskimi wierzeniami, oznaczało

pozwolenie, aby duchowa część jego ciała żyła. Dlatego też, usuwając jego wizerunek, jego imię lub jakiegokolwiek należące do niego przedmioty, jego wrogowie wierzyli, że skazują go na wieczną śmierć.

2 „Nie można automatycznie zakładać, że rytualna cecha wylewania bituminy lub żywicy na lub do kanop była regularną cechą obrzędów pogrzebowych rodziny królewskiej Amarne”. To drugie „poważne pytanie” jest założeniem, niepopartym żadnymi dowodami. Martin mówi: co jeśli Echnaton nie przestrzegał zwykłego rytuału? Wiemy jednak, że jego następca, Tutanchamon, tak robił, a gdyby Echnaton zmarł w 17. roku życia, Tutanchamon byłby odpowiedzialny za jego pochówek. Martin przedstawia tutaj możliwość, a następnie wykorzystuje to, co jest tylko możliwością, aby poprzeć swój pogląd. Ta linia argumentacji jest nieprawidłowa. Aby zasugerować możliwość, potrzebne są albo dowody pomocnicze, albo sytuacja, w której możliwość ma sens w świetle innych dowodów. Żaden z tych warunków nie występuje w tym, drugim z „poważnych pytań” Martina. Jednak prosi nas, abyśmy przyjęli to jako powód do odrzucenia tego, co większość uczonych uznała za solidne świadectwo archeologiczne. Ponadto dowody z Grobowca Królewskiego i z Amarne jako całości potwierdzają, że Echnaton odrzucał stare zwyczaje i rytuały tylko wtedy, gdy miały one politeistyczne implikacje, które przeczyły jego monoteizmowi: „W okresie Atona, jak wielka była duchowa reforma, którą Echnaton narzucił swoim poddanym, nie można było odrzucić zewnętrznych form panujących we wcześniejszych epokach; grób samego króla w el-Amarnie nadal zawierał figury ushabti, chociaż nie nosił już uświęconego tradycją wezwania do robotników rolnych, aby uprawiali pola jako substytuty ich pana, a istnieją duże skarabeusze z tego okresu, które nie wzywają już do litości w ważeniu serca przed Ozyrysem”. Dlaczego Echnaton miałby odrzucić rytuał namaszczenia skrzyni kanopskiej i innych przedmiotów pogrzebowych bitumem lub żywicą, skoro ta normalna praktyka w żaden sposób nie przeczyła jego przekonaniom religijnym? Tego właśnie Martin nie próbował wyjaśnić.

3 „Skrzynia kanopska, taka, jaka jest teraz, jest w dużej mierze umiejętną rekonstrukcją w gipsie”. W swoim trzecim „poważnym zastrzeżeniu”, jak to postrzegał, Martin skarży się, że w zrekonstruowanej skrzyni użyto zbyt mało oryginalnych fragmentów, aby plamy były widoczne, a nawet niektóre z nich są pokryte gipsem. To prowadzi go do argumentu: „Wynika z tego, że każdy wniosek wyciągnięty z braku żywicy lub bitumy w tych komorach lub na skrzyni kanopskiej musi być ekstremalnie tymczasowy. Nie ma pewnych dowodów na to, że skrzynia nigdy nie była używana”. Zarówno Pendlebury, jak i Hamza, którzy widzieli wszystkie znalezione części skrzyni kanopskiej przed jej otynkowaniem i zrekonstruowaniem, potwierdzili, że nie była ona zabarwiona żywicą ani bitumem. Jednak Martin, nie mając własnej wiedzy z pierwszej ręki na temat fragmentów skrzyni i nie przedstawiając powodów, dla których dwaj wcześniejsi archeolodzy zostali wprowadzeni w błąd przez dowody lub sami złożyli mylącą relację na ich temat, chce, abyśmy odrzucili ich wnioski. Następnie, jeśli był w stanie – czego nie był w stanie – wzbudzić w nas podejrzenia co do dokładności wcześniejszego wniosku, najlepszym, na co mógł liczyć, było stwierdzenie: „Nie ma pewnych dowodów na to, że skrzynia nigdy nie była używana”. Jednak idzie dalej i stwierdza z przekonaniem: „Nie może być już żadnych wątpliwości, że Echnaton został tam pochowany [w Grobowcu Królewskim]”. Z następujących szczegółów fragmentów, które zostały użyte w rekonstrukcji skrzyni kanopowej, podanych przez samego Martina, możemy wywnioskować, że były one więcej niż wystarczające, aby pokazać, czy była poplamiona, czy nie: „Skrzynia kanopowa Echnatona, z oddzielną pokrywą... Zrekonstruowana w 1939 r. przez M. Hamzę z różnych fragmentów, z brakującymi częściami dostarczonymi w gipsie... Wysokość skrzyni 76,5 cm. Wysokość pokrywy (przód) maks. 22 cm. Wysokość pokrywy (tył) 18 cm. Szerokość (przód) 60 cm. Głębokość 60 cm. Wysokość sokołów podtrzymujących na rogach (wliczając dysk) 47,3 cm. Wysokość podstawy i fryzu amuletów tyet i djed [świętych przedmiotów rytualnych związanych ze zmarłymi] 23 cm. Wysokość dużych kartuszy 14,2 cm. Wysokość napisu wokół pokrywy 5,5 cm, mierzona od spodu pokrywy do obramowania bezpośrednio nad kartuszami. „W zrekonstruowanej skrzyni kanopskiej przód i obie strony pokrywy mają po 26 kartuszy, tył 29. Zachowane napisy, które

są wszystkie wyryte, składają się z wczesnych „dydaktycznych” imion Atona. Żadne nie przetrwało z przodu ani po lewej stronie pokrywy... „Skrzynia kanopska jest zgodna w większości szczegółów z innymi zachowanymi królewskimi skrzyniami kanopskimi z XVIII dynastii, które najwyraźniej były używane tylko dla faraonów, a nie dla ich małżonek lub rodzin. W rekonstrukcji wykorzystano następujący materiał oryginalny:

Przód:

- 1 Po lewej stronie fragment upierzenia górnej części skrzydła sokoła;
- 2 Fragment z miejsca, w którym spotykają się skrzydła obu sokołów;
- 3 Dolna część ogona prawego sokoła i końcówki skrzydeł lewego sokoła;
- 4 Część podstawy z fryzem z tiet i djed.

Tył:

- 5 Fragmenty upierzenia skrzydeł lewego sokoła i część końcówek skrzydła prawego sokoła;
- 6 Fragmenty podstawy, w tym górna obwódka oraz elementy tiet i djed.

Lewa strona:

- 7 Fragmenty krawędzi i dużej części podstawy, w tym górna obwódka oraz elementy tiet i djed.

Prawa strona:

- 8 Część podstawy kartusza po prawej stronie;
- 9 Ogon i część upierzenia lewego sokoła;
- 10 Część pazura i amulet shen (do ochrony zmarłych) prawego sokoła;
- 11 Fragmenty podstawy, w tym górna krawędź oraz elementy tiet i djed.

Okładka:

W dużej mierze zrekonstruowana w gipsie, prawdopodobnie na drewnie. Jak widać z relacji samego Martina, znaleziono wystarczająco dużo oryginalnych fragmentów skrzyni kanopskiej, które wykorzystano w zrekonstruowanej skrzyni w Muzeum Kairskim, aby móc ocenić, czy została namaszczona żywicą lub bitumem, czy nie. A ponieważ zarówno Pendlebury, jak i Hamza potwierdzili całkowity brak takich plam, nie traktuję poważnie niepotwierdzonych „poważnych pytań” Martina.

CZYJE CIAŁO W DOLINIE KRÓLÓW?

W styczniu 1907 r. w Dolinie Królów znaleziono mały grobowiec – obecnie znany jako Grobowiec nr 55 – z tylko jedną komorą grobową. Grobowiec jest jednym z zaledwie trzech zamkniętych grobowców odkrytych w Dolinie, z mumią i wyposażeniem grobowym w środku, pozostałe dwa to grobowiec Yuyi i jego żony Tuyi, który po raz pierwszy ujrzał światło dzienne w 1905 r., a następnie Tutanchamona w 1922 r. Wykopaliska sponsorował bogaty, emerytowany amerykański prawnik i archeolog amator Theodore M. Davis, który zatrudnił brytyjskiego archeologa Edwarda R. Ayrtona do przeprowadzenia wykopalisk pod nadzorem Arthura Weigalla, innego Brytyjczyka, mianowanego dwa lata wcześniej na stanowisko Generalnego Inspektora Starożytności Górnego Egiptu. Chociaż znaleziono liczne fragmenty małych glinianych pieczęci z kartuszem Neb-kheprw-re (Tutanchamona) używanym tylko za życia faraona, wydaje się, że do grobowca ponownie weszli w późniejszym czasie, ponieważ

zewnątrzne drzwi zostały zapieczętowane tym samym rodzajem pieczęci (szakal nad dziewięcioma zagranicznymi więźniami), której użyto do zamknięcia grobowca Tutanchamona. Grobowiec znajduje się w pobliżu wejścia do wewnętrznej doliny, blisko miejsca, w którym później znaleziono grobowiec Tutanchamona. Składa się z małej, wykutej w skale komory, do której prowadzi pochyłe przejście, i nie wydaje się, aby pierwotnie był przeznaczony do królewskiego pochówku. Pochówek wydawał się również przeprowadzony w pośpiechu, z użyciem minimalnego sprzętu. Sytuację w próbie ustalenia własności grobowca pogarszał fakt, że uległ on pogorszeniu w wyniku dużej ilości wody deszczowej kapiącej do niego przez szczelinę w skale. Debata na temat własności grobowca toczy się przez większą część tego stulecia i od czasu do czasu pojawia się na nowo. Początkowo sądzono, że zgniła mumia należy do królowej Teje, a następnie do Echnatona. To, w połączeniu z pozornie nagą statuą króla w Karnaku – jednym z czterech kolosów – która przedstawiała go zdeformowanego i bez genitaliów, doprowadziło do skomplikowanych prób patologicznych, aby spróbować odkryć, na jaką chorobę cierpiał. Ostatecznie okazało się, że jest to coś w rodzaju burzy w urnie kanopskiej: ostatecznie wykazano, że mumia nie należała do Echnatona, ale do jego współregenta, Semenkhkare, a ponadto, że pozornie nagi kolos w Karnaku był w rzeczywistości niedokończoną statuą, oczekującą, podobnie jak trzy ukończone, na dodanie kiltu. Warto jednak przyjrzeć się tej debacie, ponieważ wskazuje ona na to, jak daleko są gotowi posunąć się niektórzy z tych, którzy nie uważają Echnatona za swojego upodobania, aby spróbować go zdyskredytować (patrz Załącznik E). Zawartość Grobowca nr 55, która wywołała przedłużającą się debatę na temat pierwotnego właściciela grobowca, oraz niektóre przedmioty znalezione w grobowcu Tutanchamona, dostarczają dalszych dowodów na to, że życie Echnatona nie zakończyło się wraz z jego utratą władzy, ale aby nie męczyć czytelnika w tym momencie, umieściłem je w Załączniku F. Tutaj warto może krótko podkreślić, że niektóre magiczne cechy Echnatona, niezbędne do jego pochówku, znaleziono w Grobowcu nr 55, którego właścicielem został Semenkhkare – co wskazuje, że sam Echnaton ich nie potrzebował.

RODZINA AMARNA

Zarówno profesor D. E. Derry, wówczas profesor anatomii na Wydziale Medycyny Uniwersytetu Kairskiego, który odrestaurował czaszkę mieszkańca Grobowca nr 55 i doszedł do wniosku, że szczątki należały do mężczyzny, który w chwili śmierci miał nie więcej niż dwadzieścia trzy lata, a maksymalnie dwadzieścia cztery lata, jak i profesor R. G. Harrison, zmarły profesor anatomii na Uniwersytecie w Liverpoolu, który potwierdził wniosek Derry'ego, że szczątki należały do Semenkhkare (patrz Załącznik E), odkryli uderzające podobieństwo między cechami twarzy szkieletu Semenkhkare a artystycznymi wrazeniami, jakie mamy na temat Echnatona, co sugeruje, że musieli być braćmi lub bliskimi krewnymi. Grafton Elliot Smith, wówczas profesor anatomii w Szkole Medycznej w Kairze, również znalazł podobieństwo między szczątkami Semenkhkare a mumią Amenhotepa III i Yuya, wystarczające, aby uznać go za potomka obu. Ponieważ królowa Tiye była córką Yuya, sugeruje to, że Semenkhkare mógł być synem Amenhotepa III i królowej Tiye, pełnego brata Echnatona. Jednocześnie mógł być również synem Echnatona, który był potomkiem zarówno Amenhotepa III, jak i królowej Tiye. Jednak ponieważ badanie Harrisona wykazało, że zmarł w dwudziestym roku życia, a był to 17 rok panowania Echnatona, oznaczałoby to, że urodził się około trzech lat przed objęciem tronu przez Echnatona jako współregenta. Ponieważ wiemy, że Echnaton nie był żonaty aż do czasu rozpoczęcia koregencji, wyklucza to możliwość, że Semenkhkare był jego synem, a najbardziej prawdopodobne jest, że był pełnym bratem Echnatona. Jeśli chodzi o Tutanchamona, który z pewnością należał do tej samej rodziny, miał około dziewięciu lub dziesięciu lat, gdy objął tron po Echnatonie po upadku króla i nagłej śmierci Semenkhkare. Oznacza to, że urodził się w 7. roku Echnatona, który był 34. rokiem Amenhotepa III. Jak widzieliśmy wcześniej, Baketaton, najmłodsza z córek królowej Tiye, prawdopodobnie urodziła się w 4. roku Echnatona, 31. roku Amenhotepa III. W 7. roku swojego syna, Echnatona, królowa Tiye miała około czterdziestu lat, a Amenhotep III około czterdziestu pięciu, w obu przypadkach był to

możliwy wiek, w którym mogli urodzić syna. Jednak bardziej prawdopodobne jest, że Tutanchamon był synem Echnatona i Nefertiti. W grobowcu Tutanchamona znaleziono figurę leżącego szakala na kapliczce zawierającej elementy biżuterii. Figura, która została wyrzeźbiona z drewna, została pokryta cienką warstwą gipsu i pomalowana czarną żywicą. Ciało szakala było niemal całkowicie pokryte lnianymi draperiami, z których jedna okazała się być koszulą datowaną na 7 rok panowania Echnatona, ten sam rok, w którym urodził się Tutanchamon. Ta datowana koszula Echnatona była z pewnością używana przez Tutanchamona w momencie jego narodzin, co wyraźnie wskazuje na pokrewieństwo rodzicielskie i miejsce urodzenia jako Amarna. Jego oryginalne imię w momencie narodzin, Tutanchaton, również sugeruje, że urodził się w Amarna. Ponadto istnieją dowody na to, że będąc jeszcze księciem, mieszkał w północnym pałacu Amarna, w tym samym miejscu, w którym królowa Nefertiti mieszkała w ostatnich latach panowania Echnatona. Dlaczego miałby mieszkać w Amarna z królową Nefertiti, skoro był synem królowej Tiye? To prawda, że opisuje Amenhotepa III jako swojego „ojca” na posągu Iwa, obecnie w British Museum, i że mała złota figurka Amenhotepa III, a także część włosów królowej Teje, w małej trumnie, zostały znalezione w grobowcu Tutanchamona, ale wśród Egipcjan, podobnie jak u Hebrajczyków, zwyczajowo używano słowa „ojciec” jako synonimu „przodka”, a gdyby królowa Teje była babcią Tutanchamona, normalne byłoby znalezienie w jego grobowcu części jej rzeczy, a także rzeczy Amenhotepa III. Jaka jest prawidłowa kolejność zdarzeń? Wydaje się, że walka polityczna musiała osiągnąć punkt, w którym stare kaptaństwo i niektóre frakcje armii otwarcie zbuntowały się przeciwko reżimowi Echnatona w wyniku jego próby narzucenia swojego nowego Boga swojemu ludowi. Aye, który odpowiadał za armię i musiał być najpotężniejszym człowiekiem w Egipcie w tamtym czasie, przekonał, a nawet zmusił Echnatona do abdykacji, aby uratować dynastię Amarneńską, i zastąpił go Semenckare. Wydaje się, że wkrótce po upadku Echnatona Semenckare zmarł nagle w Tebach, najprawdopodobniej z nienaturalnych przyczyn, ponieważ nie był uważany za odpowiedniego zastępcę Echnatona. Podczas gdy kraj był nadal w chaosie, nie było możliwe pochowanie Semenckare w odpowiedni sposób – zwłaszcza, że wydaje się, że jego śmierć nastąpiła w Tebach – przy użyciu jego własnego sprzętu pogrzebowego, który został dla niego przygotowany (i którego część została później wykorzystana przez Tutanchamona). Aye musiał więc zrobić, co mógł, z dostępnych materiałów. Pochował Semenckare potajemnie i w pośpiechu, używając przedmiotów przeznaczonych dla Echnatona, który już uciekł z Amarny. Obecność sanktuarium królowej Teje w grobowcu (patrz Załącznik F) nie jest łatwa do wyjaśnienia, ale możliwe, że albo żyła, albo, jak sądził Weigall, zmarła i została pochowana w tym samym grobowcu przed śmiercią Semenckare, w którym to przypadku jej mumia i większość jej przedmiotów zostałyby przeniesione, gdy nadszedł czas pochówku młodego współregenta. Jest również jasne, że ponieważ kapłani Tutanchamona nie wymazałyby imienia Echnatona z sanktuarium i trumny, do grobu ponownie weszli później, prawdopodobnie za panowania Horemheba, gdy rozpoczęto kampanię mającą na celu wymazanie wszelkich śladów reżimu Echnatona z pamięci Egiptu.

UPADŁY Z AMARNA

Obecnie powszechnie przyjmuje się, że Echnaton rządził tylko siedemnaście lat, chociaż nie ma dowodów wskazujących na to, w którym miesiącu tego ostatniego roku zakończyły się jego rządy. Jednak, mimo że nie zasiadał już na tronie, czy jego zwolennicy wierzyli, że nadal żyje – i być może pewnego dnia powróci, aby ponownie przejąć władzę? Dowody filologiczne Głównym powodem przyjęcia roku 17 jako ostatniego roku rządów Echnatona jest to, że akt nr 279, znaleziony przez wykopaliska w Amarnie, zawiera dwie różne daty – rok 17 i rok 1. Fairman wyjaśnił to w następujący sposób: „Zapisuje zatem pierwszy rok nienazwanego króla, który nastąpił po siedemnastym roku innego nienazwanego króla. Nie może być żadnych wątpliwości, że tym ostatnim był Echnaton. Rok 1 nie mógł być rokiem Semenckare, ponieważ... jego rok 1 był prawdopodobnie rokiem 15 Echnatona. Tak więc rejestr musi być przypisany do pierwszego roku Tutanchamona. Fairman odrzucił możliwość,

że te dwie daty można by interpretować jako wskazujące na koregencję Echnatona i Tutanchamona: „Ten rejestr nie zawiera podwójnej daty, ponieważ „Rok 1” jest napisane nad „Rokiem 17”. Jednak kilka stron wcześniej Fairman przedstawił nam inną wersję tego, jak zapisano daty: „„Rok 1” jest napisane częściowo nad wcześniejszym „Rokiem 17”. A jeśli kopia tekstu na rejestrze została prawidłowo sporządzona (nr 279 na tablicy XCV), to druga data nie jest zapisana ani całkowicie nad, ani częściowo nad wcześniejszą datą, ale pod nią”. Jest to pierwszy raz, o ile mi wiadomo, kiedy król umieścił swoją datę na tym samym tekście, co poprzednik, po zakończeniu jego panowania. Jednakże, ponieważ nie znaleziono żadnych innych dowodów na poparcie koregencji Echnatona i Tutanchamona, wyjaśnienie Fairmana zostało przyjęte za pewnik. Jednak w świetle egipskiego zwyczaju dowody z akt nr 279 są mylące. Egipcjanie obliczali lata każdego króla osobno, a jeśli nie było koregencji, pierwszy rok nowego króla zaczynał się dopiero po ostatnim roku jego poprzednika. Jak zatem 17. rok Echnatona był również uważany za 1. rok Tutanchamona, chyba że istniała koregencja? Nie podjęto próby wymazania lub przekreślenia wcześniejszej daty przed zapisaniem późniejszej. Na to może być tylko jedno przekonujące wyjaśnienie. Kiedy mówimy, że Echnaton zrzekł się swojej władzy, używamy współczesnego terminu wyrażającego współczesną praktykę. Jednak egipscy faraonowie nie uzyskali władzy od ludu ani parlamentu, ale od bogów. Od chwili narodzin król był uważany za syna Amona-Re i przeznaczony do rządzenia, a po koronacji objął w posiadanie swoje dziedzictwo, ziemie dane mu przez bogów i zachował je aż do dnia swojej śmierci. Dopóki żył, faraon był uważany za prawowitego władcę swoich ziem, nawet jeśli był słaby i nie miał autorytetu. Abdykacja Echnatona musiała być pierwszą w historii Egiptu. To prawda, że Aye i jego armia powstrzymali go przed sprawowaniem władzy, ale nadal był uważany za prawowitego władcę. Semenckare nie został zaakceptowany przez Egipcjan jako następcy i najprawdopodobniej został zamordowany w Tebach kilka dni po tym, jak Echnaton zrzekł się tronu. Kiedy Tutanchamon został władcą, nadal nazywano go Tutanchatonem, a ponieważ jego Rok 1 – choć nie jako współregent – rozpoczął się, gdy Echnaton był nadal uważany za prawowitego władcę, w pewnym sensie przejął władzę od starego króla, dopóki nie porzucił wierności Atonowi. Echnaton rządził w imieniu Atona, którego uważał za swojego ojca, odrzucając i będąc odrzuconym przez Amona. Jedynym legalnym sposobem, w jaki nowy młody król mógł zasiąść na tronie, było wyrzeczenie się drogi podjętej przez jego poprzednika. Dlatego w Roku 4 odrzucił Atona i powrócił do bycia synem Amona. Kapłaństwo Amona przyjęło ten powrót w nowej uroczystości koronacyjnej. Tak więc w tym momencie Aton nie miał żadnej władzy w Egipcie, żadnej ziemi do oddania. Dopiero wtedy, jak zobaczymy później, Echnaton, który wciąż żył, przestał być królem, a Tutanchamon został uznany za jedyne dziedzica boga Amona.

ŚWIADECTWO PRZETRWANIA?

Inny hieratyczny rejestr znaleziony w Amarnie odnotował inną datę, która była przedmiotem długich sporów i doprowadziła nawet do oskarżenia niektórych uczonych o nieuczciwość. Istotą sporu jest to, czy rejestr ten odnosi się do 11. roku panowania Echnatona, czy – pomimo faktu, że wiemy, że rządził tylko siedemnaście lat – do 21. roku. Faksymile tego rejestru, wykonane i opublikowane przez Battiscombe'a Gunna, brytyjskiego archeologa, przekonało amerykańskiego uczonego Keitha C. Seele'a do przekonania, że „hieratyczna data to z pewnością „21. rok””. Posunął się nawet do oskarżenia brytyjskich uczonych o celowe unikanie dowodów: „Chociaż rzeczywisty los Echnatona jest niezny, jest to dowód na to, że musiał zniknąć w dwudziestym pierwszym roku panowania lub nawet później. Niektórzy egiptolodzy, w tym badacze Egiptu w Amarnie, pozwalają mu na zaledwie siedemnaście lat”. Ponieważ wielu uczonych na całym świecie przekonało się do argumentów Seelega, Fairman, który był jednym z badaczy Egiptu w Amarnie, poczuł, że musi stanąć w ich obronie: „Wydaje się właściwe, aby przedstawić prawdziwe stanowisko i jednocześnie bronić tych członków wypraw Egiptu w Amarnie, którzy zostali niesłusznie oskarżeni o nieuczciwość”. Chociaż Fairmana należy uważać za jednego z najbardziej zaufanych brytyjskich egiptologów tego stulecia, sposób, w jaki próbował pozbyć się

sprzeciwu Seelego, jasno pokazuje, dlaczego Seele miał podstawy, aby czuć podejrzenia: „Rok 21 występuje „z pewnością”, według Seelego, w hieratycznym rejestrze opublikowanym przez Gunna. Seele nie widział tego rejestru, ale jest całkowicie zadowolony z odrzucenia interpretacji Gunna na podstawie dowodów z opublikowanego faksymile. Pierwszy komentarz, jaki przychodzi na myśl, jest taki, że nikt, kto zna bardzo wysokie standardy ustanowione i utrzymywane przez Gunna, nie może uwierzyć, że mógłby on propagować interpretację, o której wiedział, że jest fałszywa, tylko po to, aby poprzeć teorię. Była to pierwsza próba Fairmana, aby uniknąć faktów, ponieważ wbrew temu, co powiedział, Gunn przetłumaczył datę jako „Rok 11” tylko z powodu przekonania, że Echnaton rządził przez siedemnaście lat. Sam nawet podał ten powód: „W przypadku braku innych dowodów na panowanie wykraczające poza Rok 17, nikt nie będzie chciał czytać datowania I, tablica Ixiii, jako „Rok 21”. Znakiem hieratycznym dla cyfry dziesięć jest odwrócone „V”, a dla „dwudziestu” dwa odwrócone „V”, jedno nad drugim. Hieratyczny zapis, jak widać z faksymile opublikowanego przez Gunna, pokazuje kompletny „ ” z pozostałościami innego „ ” nad nim, co słusznie przekonało Seelego, że datę należy odczytać jako „Rok 21”. Ale Fairman ignoruje to i stwierdzenie Gunna, że odczytał znak jako „Rok 11” tylko dlatego, że uważano, że panowanie Echnatona trwało w sumie tylko siedemnaście lat, i kontynuuje: „Podczas redagowania inskrypcji dla Miasta Echnatona III, Jaroslav Černý, polski egiptolog, i ja mieliśmy nadzieję uwzględnić szczegółowe i krytyczne studium hieratyki amarneńskiej. Przygotowując się do tego, w latach 1937–39 Černý przestudiował wszystkie dokumenty amarneńskie, jakie mógł znaleźć w British Museum, Ashmolean Museum i University College w Londynie, oprócz kilkuset, które mu przekazałem. Ważne jest, aby zauważyć, że niezmienną metodą Černý'ego było nigdy nie używać ani nie odwoływać się do żadnej poprzedniej publikacji, gdy kopiowanie i jego praca nad dokumentami kończyły się, zanim mógł podjąć próbę identyfikacji. Jego notatniki zostały mi przekazane i metodycznie je przejrzałem, identyfikując wszystko, co w części lub w całości zostało wcześniej opublikowane. W toku tej pracy odkryłem, że dokument opublikowany przez Gunna znajdował się w British Museum (BM55640) i że Černý bez wahania zapisał datę jako (jedenaście) bez ani jednego zapytania lub notatki. Černý nie był świadomy identyfikacji tego dokumentu aż do opublikowania artykułu Seele, kiedy poinformowałem go o faktach i poprosiłem o ponowne zbadanie BM55640. Černý nie tylko to zrobił, ale wezwał Edwardsa i Jamesa (z British Museum) i wszyscy trzej oświadczyli, że lektura to „Rok 11”. Černý poinformował mnie wówczas, że akt poważnie wyblakł, ale że znak hieratyczny nie przypominał normalnej formy (dwadzieścia) i z pewnością był jego zdaniem (dziesięć): pomyślał, że być może odprysnął kawałek tuszu lub że kawałek tuszu spadł na koniec znaku, ale stan aktu nie pozwolił mu zdecydować, co to było. Później sam zbadałem akt i nie mam nic do dodania do oświadczenia Černý'ego. Krótko mówiąc, nie ma dowodów na istnienie 21. roku panowania. Tak więc, chociaż Fairman, odnosząc się do oświadczenia Černý'ego, przyznaje, że „dokumentacja poważnie podupadła” między 1937–9, kiedy Černý zrobił swoją kopię, a 1955, kiedy po artykule Seele'a ponownie zbadał dokumentację, Fairman nie publikuje nawet nowego faksymile, abyśmy mogli porównać je z wcześniejszym, wykonanym przez Gunna w 1923 roku. Jakby próbując uniknąć zobowiązania, wzywa wielu innych świadków, w pewien sposób prosząc nas, abyśmy zaufali grupie mędrców, zamiast przedstawić nam dowody, abyśmy mogli sami zdecydować. Nie powiedziano nam nawet, czy Fairman i jego świadkowie akceptują faksymile Gunna, które było podstawą komentarzy Seele'a. Nawet niektórzy z tych, którzy zmienili zdanie, tacy jak Redford, i doszli do wniosku, że „Rok 11” jest właściwym odczytem, okazali się nie do końca przekonani argumentem Fairmana: „... ci, którzy mają przed sobą tylko faksymile Gunna, będą zmuszeni przyznać, że prima facie prawdopodobieństwo leży w odczytaniu „21”. Jeśli niniejszy autor 9 powraca do odczytania „królewski Rok 11”, to wyłącznie ze względu na świadomość rosnącego ciężaru argumentum e silentio: jeśli Echnaton osiągnął dwudziesty pierwszy rok, nie do pomyślenia jest, aby lata 18, 19 i 20 były całkowicie nieobecne w aktach Amarne, zwłaszcza w świetle dużej liczby akt datowanych na Rok 17 i wcześniej”. Ale czy to prawda? Czy nie było innych zapisów dla tych lat? Według samego Fairmana, Bennett,

członek zespołu Egyptian Exploration Society, który pracował w Amarnie w latach 1930–31, był w stanie odczytać datę „Rok 18” na jednym z ostrakonów, za których kopiowanie był odpowiedzialny. Fairman zajął jednak stanowisko: „Ostrakon Bennetta z Roku 18... można odrzucić jako niewiarygodny i bezwartościowy”. Następnie Fairman oświadcza na następnej stronie tej samej książki, że „ostrakon nie został zachowany, ale według przybliżonego faksymile odczyt ten jest z pewnością błędny”. Jest to jeszcze poważniejsze, ponieważ Fairman nie mówi nam, że kwestionowany ostrakon został zgubiony: mówi, że „nie został zachowany”, że został wyrzucony. Można by się spodziewać, że ponieważ ten ostrakon daje nieprawidłowy odczyt, będzie starannie strzeżony w celu dalszego zbadania. Zamiast tego, teraz możemy polegać tylko na osądzie Fairmana, aby stwierdzić, czy interpretacja Bennetta była prawidłowa, czy błędna. Nic dziwnego, że Seele był przekonany o celowej próbie niektórych uczonych odrzucenia wszelkich dowodów, które nie zgadzały się z ich z góry przyjętymi ideami. Istnieją jednak inne dowody wskazujące, że rok 17 nie był końcem historii Echnatona. Derry zwrócił uwagę na to: „Wiadomo, że Echnaton panował przez co najmniej siedemnaście lat, okres, który został przedłużony do dziewiętnastego roku przez niedawne odkrycie przez Pendlebury'ego w el-Amarna pomnika z tą datą i z dalszą możliwością, że może zostać przedłużony do dwudziestego roku. Pan Pendlebury bardzo uprzejmie pozwolił nam wykorzystać te dotychczas niepublikowane fakty”. Pendlebury zmarł kilka lat później, nie publikując źródła swoich informacji i, podobnie jak w przypadku ostrakonu Bennetta, pomnika Pendlebury'ego nie można znaleźć nigdzie. W swoim artykule na temat prawidłowej daty faksymile Gunna spornego rejestru hieratycznego jako „Rok 21”, Seele podał listę czterech uczonych, którzy uważali, że panowanie Echnatona trwało osiemnaście lat i jednego, Derry'ego, który opowiadał się za dziewiętnastoma. Jednak dopóki nikt nie jest w stanie zdyskredytować oryginalnego faksymile Gunna, Rok 21 musi pozostać pewnikiem. Jak powiedzieliśmy wcześniej, nie oznacza to jednak, że Echnaton faktycznie panował przez dwadzieścia jeden lat. Jeśli moja hipoteza jest prawidłowa, opuścił Amarnę i uciekł na Synaj. Jednak dopóki Tutanchaton nadal przebywał w Amarnie i dopóki Aton był uważany za boga tronu, który był właścicielem ziemi Egiptu, Echnaton, jego syn, był nadal uważany za prawowitego faraona. Dlatego jego zwolennicy kontynuowali praktykę używania daty odnoszącej się do niego, tak jakby nadal sprawował władzę. Dopiero gdy Tutanchamon opuścił Amarnę, która wkrótce stała się opuszczonym miastem, na rzecz Teb i Memfis w roku 4 – 21 Echnatona – praktyka ta dobiegła końca. Ci egiptolodzy, którzy mieli wszystkie dowody wskazujące na to, że Echnaton rządził tylko do roku 17, byli zdezorientowani, gdy musieli znaleźć dalsze dowody na późniejsze daty jego panowania, i musieli nawet pozbyć się dowodów, zamiast być zawstydzonym sprzecznością, której nie byli w stanie wyjaśnić. To prawda, że Echnaton rządził tylko do roku 17, ale prawdą jest również, że był nadal uważany za prawowitego władcę do zmiany najwyższego boga w roku 4 Tutanchamona, roku 21 Echnatona. Po tym czasie nie miał żadnego statusu prawnego i, jak zobaczymy, musiał próbować udowodnić, że był dziedzicem swojego ojca, Amenhotepa III, gdy później powrócił, aby spróbować odzyskać tron.

IMIĘ I EPITET SEMENKHKARE

Obecnie powszechnie przyjmuje się, że Semenkhkare został mianowany współregentem przez Echnatona w roku 15. Nie mamy jednak żadnego niezbitego dowodu na to, że Semenkhkare zaczął liczyć swoje lata panowania od tej daty, ponieważ nie mamy roku 1. ani roku 2., o których można by z całą pewnością powiedzieć, że należały do niego. Wydaje się, że lata po jego mianowaniu nadal datowano według starego systemu Echnatona jako Rok 16 i Rok 17. Niemniej jednak mamy jeden przypadek Roku 3, znaleziony na graffiti w grobowcu Pere, tebańskiego szlachcica: „Rok 3, trzeci miesiąc powodzi, dzień 10. Król Górnego i Dolnego Egiptu, Władca Dwóch Krajów, Ankh-khepru-re ukochany przez [Nefer-khepru-re?], syna Re Neferneferuatena ukochany przez Waen[re?]”. To graffiti jest po prostu datowane na Rok 3 Semenkhkare: nie można na nim znaleźć żadnej daty Echnatona. Jest to mocny dowód na to, że Semenkhkare był jedynym władcą w czasie, gdy graffiti zostało wykonane.

Jednak, jak widzieliśmy wcześniej, panowanie Tutanchamona rozpoczęło się w Roku 17, ostatnim roku, w którym Echnaton sprawował władzę. Kiedy zatem rządził Semenkhkare? Jedynym akceptowalnym wyjaśnieniem, jak widzieliśmy wcześniej, jest to, że musiał rządzić tylko przez bardzo krótki czas, zmarł i w tym samym roku nastąpił po nim Tutanchamon. W tym przypadku, według tych, którzy twierdzą, że koniec rządów Echnatona zbiegł się z jego śmiercią w 17. roku, byłby już martwy, gdy wykonano graffiti z 3. roku Semenkhkare. Jednak epitety Semenkhkare, które wskazują na uczucie Echnatona do niego, których młody król zawsze używał w swoich inskrypcjach i odnoszą się do żyjącego Echnatona, można znaleźć również w tebańskich graffiti, fakt ten można interpretować jako oznaczający, że chociaż jego rządy się skończyły, Echnaton nadal żył w tym czasie. Redford potwierdza takie rozumienie sytuacji: „Ukochany Nefer-Cheprure” i „ukochany Wa-enre”, zauważ, że praenomen Semenkhkare, Ankh-Cheprure, tj. „Cheprure (Echnaton) żyje”, może wskazywać, że w czasie, gdy zostało to sformułowane, Echnaton nadal żył”.

UPADŁY Z AMARNA

Nie zachowały się żadne zapisy o Echnatonie po zakończeniu jego rządów. Tutanchamon opuścił Amarnę i udał się do Teb i Memfis w czwartym roku panowania, a jednocześnie zmienił swoje imię i imię swojej królowej, zastępując „Amon” „Aton”. Osiągnięto również kompromis, na mocy którego wszystkie starożytne świątynie zostały ponownie otwarte, a kult starych bogów Egiptu przywrócony, ale kult Atona nie został zakazany: Aton był teraz uważany za jednego z wielu bogów. Imię, przedmioty lub pamięć Echnatona nie zostały naruszone aż do końca panowania króla Aye, ostatniego z królów Amarny, który nastąpił po Tutanchamonie. Jednak wraz z wstąpieniem na tron Horemheba i następców króla Ramessydów, wszystkie stojące pomniki Amarny zostały zburzone, a kult Atona został zakazany. Horemheb i jego zwolennicy zadbali również o to, aby wszelkie wspomnienia o Echnatonie zostały wymazane z oficjalnych zapisów Egiptu, a nawet aby jego imię i imiona trzech królów Amarny, którzy go zastąpili, zostały usunięte z oficjalnych list królów. Niemniej jednak, prywatne teksty odnoszące się do wydarzeń, które miały miejsce za panowania Echnatona, nie wymieniając go z imienia, używały synonimów. Papirus w Muzeum Berlińskim, pochodzący najprawdopodobniej z czasów XIX dynastii, zawiera pozostałości listu, który podaje datę śmierci kogoś w okresie rządów Echnatona w następującej formie: „...zmarł w 9 roku buntu”. Oprócz unikania wymieniającego jego imienia, tekst ten pokazuje nam, że był uważany za wyjątko sprowadzonego przez Ramessydów, co usprawiedliwiałoby wszystkie mściwe działania, jakie podejmowali przeciwko jego pamięci. W tekście prawnym z grobowca w Mos, który omawialiśmy wcześniej, odnosząc się do wydarzeń, które miały miejsce za panowania Echnatona, niektórzy ze świadków użyli innego wyrażenia – Pa-kherw-n Akhetaton. Frazę tę na początku tego stulecia przetłumaczył Gardiner jako „wróg Akhetaton (Amarna)”, tłumaczenie, które większość uczonych od tamtej pory uważa za poprawne. Nie jest tak, jeśli rozłożymy frazę na jej składniki: Pa to egipski określony rodzajnik; kherw dosłownie oznacza „upadły”, a n oznacza przyimek „z”. Chociaż wrogowie Egiptu zostali opisani jako upadli, samo słowo, które pochodzi od czasownika „upaść”, oznacza „upadły” i nie może oznaczać „wróg”. Nawet mała figura upadłej osoby, która pojawia się po słowie jako determinant, potwierdza sens „upadły”. Ponadto moglibyśmy zrozumieć, gdyby Echnatona nazywano wrogiem Amona lub Teb, ale jak to możliwe, że nawet jego przeciwnicy nazywali go „wrogiem Achetaton (Amarny)”, nowej stolicy, którą sam założył? We wstępie do książki opublikowanej dwadzieścia lat temu Harry S. Smith, profesor egiptologii na University College London, poprawnie przetłumaczył to wyrażenie jako „upadły z Achetaton”. Kiedy przyjrzymy się obu etykietom zastosowanym do Echnatona, jasne jest, że nie są one jedynie pejoratywne, ale opisują go tak, jak postrzegało go następne pokolenie, buntownika, który stracił władzę. Znaczenie jest tutaj jasne, a implikacją jest to, że tak jak w historii Talmudu o Mojżeszu, który został królem Etiopii (patrz rozdział drugi), musiał abdykować na rzecz syna królowej, którym może być tylko Tutanchamon, syn Nefertiti.

KORYTARZE WŁADZY

RÓŻNORODNE dowody historyczne wskazują również na fakt, że Echnaton przetrwał upadek władzy. Lista królów Manethona Chociaż pamięć o Echnatonie i jego trzech następcach została całkowicie stłumiona, a oficjalne listy królów ich wykluczyły, umieszczając imię Horemheba bezpośrednio po imieniu Amenhotepa III, na liście królów Manethona z XVIII dynastii, która dotarła do nas za pośrednictwem innych autorów, wymienieni są czterej królowie. Wydaje się, że pomimo oficjalnej wrogości w tamtym czasie, opowieści folklorystyczne, przekazywane z pokolenia na pokolenie, podtrzymywały przy życiu pamięć o królach Amarne, aż do pewnego czasu przed III wiekiem p.n.e., kiedy to spisano historię Egiptu w tym czasie. Oczywiście, wiele zamieszania i zniekształceń wpłynęło na historię w trakcie tego procesu, a zachowane zabytki Amarne, takie jak grobowce skalne i inskrypcje w kamieniołomie, musiały być również czytane i interpretowane przez kapłanów i skrybów i pomogły w przepisaniu historii. Na liście królów Manethona znajdujemy cztery imiona wstawione między Amenhotepa III i Horemheba:

Achencheres

Rathosis

Achencheres

Achencheres

Niemiecki filolog Wolfgang Helck był w stanie wykazać, że Achencheres było mylącym pochodzeniem imienia Echnatona, podczas gdy Rathosis uważa się za mylącą formę nomenu Tutanchamona. Dlaczego egipska pamięć nadała trzem z tych czterech królów Amary jedno imię, imię Echnatona? Jedynym możliwym wnioskiem jest to, że był to wynik dwóch sprzecznych dowodów: a) czterech różnych królów rządziło między Amenhotepem III a Horemhebem, b) Echnaton żył podczas panowania czterech królów Amary i cały ten okres był uważany w ich pamięci za jego własne rządy.

Walka o władzę

Co najmniej dwa wydarzenia na początku współrzędów Echnatona z ojcem wskazywały na silny sprzeciw wobec jego rządów. Graffiti z 30. roku Amenhotepa III ze świątyni piramidy w Meidum, który byłby 3. rokiem Echnatona, wskazywało na odrzucenie przez niektóre potężne frakcje decyzji króla, aby „mężczyzna zasiadł na tronie swojego ojca”. Ponownie, napis na steli granicznej Amarny pokazuje, że przed podjęciem decyzji o opuszczeniu Teb i zbudowaniu nowego miasta, Echnaton napotkał silny sprzeciw i był przedmiotem słownej krytyki. Z pewnością nie opuściłby stolicy dynastii, gdyby nie został do tego zmuszony. Ostateczna konfrontacja między tronem a kapłaństwem została odroczone po prostu dlatego, że po opuszczeniu Teb nie miał nic wspólnego z zarządzaniem krajem, które zostało powierzone jego ojcu, Amenhotepowi III. Innym ważnym czynnikiem było całkowite poleganie Echnatona na wsparciu sił zbrojnych. Jeśli możemy przyjąć płaskorzeźby z grobowców szlachty za dobrą monetę, to miasto było praktycznie obozem zbrojnym. Wszędzie widzimy procesje i parady żołnierzy, piechoty i rydwanów z ich masowymi sztandarami. Pałace, świątynie i granice miasta wydają się być stale strzeżone. Człowiekiem Echnatona w armii, jak widzieliśmy wcześniej, był Aye, jego wujek, mąż Tiy, jego i Nefertiti piastunka. W wyniku tej relacji, zgodnie ze starożytnymi tradycjami, można go było uznać za postać ojcowską. Aye był z pewnością siłą stojącą za tronem Echnatona od czasu śmierci Amenhotepa III. Pochodzenie Aye, podobnie jak pochodzenie Yuya, jego ojca, było wojskowe. Jego niezwykle wysokie stopnie w obu rodzajach służby, piechocie i rydwanach, pokazują, że kontrolował armię, bez której lojalności i wsparcia Echnaton mógłby zostać obalony w pierwszym roku jako jedyny regent. Po rozpoczęciu XVIII dynastii, która została założona po pokonaniu i wypędzeniu najeźdźców

Hyksosów ze Wschodniej Delt, egipscy faraonowie podążyli za nimi do zachodniej Azji, tworząc pierwsze imperium starożytnego świata, które rozciągało się od granic Azji Mniejszej i północnego Iraku na północy do kilku mil na północ od Chartumu na południu. Egipt miał teraz po raz pierwszy regularną armię pełnoetatowych zawodowych wojowników, zorganizowanych w lokalne dywizje. Zwycięscy wojownicy dzielili się łupami wojennymi, a także byli nagradzani przez króla złotem, niewolnikami i ziemią. Oficerowie armii stali się nową arystokracją, która dzięki polityce Echnatona głęboko zaangażowała się w politykę pod koniec dynastii, w wyniku czego dwaj ostatni królowie XVIII dynastii, Aye i Horemheb, a także dwaj pierwsi królowie XIX dynastii, Ramzes I i Seti I, pochodzili z armii i nie mieli żadnych powiązań ani z pierwotnym domem Tutmossydów, ani z kapłaństwem. Z drugiej strony, ponieważ zwycięscy królowie XVIII dynastii pochodzili z Teb, które w XVI wieku p.n.e. składały się z kilku rozproszonych małych miasteczek, rozrosły się do ogromnego kosmopolitycznego miasta, stolicy imperium. Obfite łupy wojenne trafiały do Teb i ich bogów, szczególnie do Amona, głównego bóstwa tebańskiego, który teraz osiągnął wielki autorytet, szczególnie gdy był związany z Re, starym bogiem Heliopolitan, jako Amon-Re, król bogów. Zbudowano wiele nowych świątyń, a ta w Karnaku, głównym ośrodku Amona, rozrosła się do gigantycznej budowli, największej świątyni, jaka kiedykolwiek została zbudowana, z dużymi obszarami ziemi uprawnej i tysiącami niewolników przydzielonych do niej. Kapłani, a w szczególności kapłani Amona, stali się coraz potężniejsi od czasów Totmesa III. Ten król nie był synem królowej, chociaż był synem króla. Tak więc, aby został zaakceptowany jako jego następca, jego ojciec zorganizował ceremonię w Karnaku, podczas której posąg Amona, niesiony przez kapłanów boga, wybrał młodego Totmesa na syna Amona, rodzaj adopcji przez boga, która zapewniła mu prawo do tronu. Totmes III okazał się najpotężniejszym ze wszystkich egipskich faraonów, rządząc przez pięćdziesiąt cztery lata i walcząc w wielu wojnach w Azji, aby skonsolidować imperium. W zamian za ich współpracę w ustanowieniu jego prawa do tronu, Totmes III okazał swoją wdzięczność kapłanom Amona, dając im więcej władzy i bogactwa. Ponieważ król był głową zarówno armii, jak i świątyni, faraonowie egipscy stosowali politykę równowagi między władzą wojskową i kapłańską. Chociaż prawdą jest, że faraon był uważany za syna boga i jako taki musiał być posłuszny bez zadawania pytań, od niego samego również oczekiwano, że będzie przestrzegał starych wierzeń i tradycji kraju. Echnaton nie tylko odrzucił tę koncepcję królewskości: nie był już synem żadnego egipskiego boga. Aton nigdy nie był czczony jako bóg w Egipcie przed rewolucją religijną w Amarna, którą należy uznać za mającą swoje początki w czasie, gdy Yuya został związany z rodziną królewską podczas panowania Totmesa IV. W ten sposób Echnaton zaczął być uważany za buntownika, wyjętego spod prawa, a bez wsparcia Aye i jego armii zostałby usunięty, gdy tylko jego ojciec i protektor, umarł. Ale, jak widzieliśmy wcześniej, nie można było rozsądnie oczekiwać nieograniczonej lojalności ze strony armii. W końcu sami oficerowie i żołnierze wierzyli w bogów, których wizerunki król nakazał im zniszczyć, czcili ich w świątyniach, które nakazano im zamknąć. Powstał konflikt. Aye, nadal najsilniejszy człowiek w Egipcie, zdał sobie sprawę z niebezpieczeństwa – cała rodzina Amarna i ich zwolennicy, a także kult Atona, były zagrożone – i ten kompromis był najrozsądniejszym rozwiązaniem. Jednak wiara Echnatona w jednego Boga była zbyt głęboka, aby mógł zaakceptować powrót do którejkolwiek z poprzednich dróg. Aye poradził mu zatem, że w swoim własnym interesie powinien abdykować na rzecz młodego Tutanchamona i uciec z kraju. Po swoim wyjeździe Aye, jako doradca Tutanchamona, pozwolił na ponowne otwarcie starych świątyń i ponowne oddawanie czci starożytnym bogom Egiptu, a także Atonom, co stanowiło kompromis zwiększający jego władzę, ponieważ pozwalało mu udawać zbawcę zarówno armii, jak i świątyni. Klimat kraju pozostawał niespokojny, ale pozycja Aye jako najpotężniejszego człowieka w Egipcie była na tyle bezpieczna, że mógł mianować się królem po śmierci Tutanchamona – która, jak stwierdził Harrison, mogła być wynikiem zamachu, ponieważ złamanie kości z tyłu jego szyi mogło być wynikiem zamachu. W tych okolicznościach nie sposób sobie wyobrazić, jak niektórzy uczeni przypuszczają, że Aye, najpotężniejszy zwolennik Echnatona, pozwoliłby na zamach stanu przeciwko królowi, lub, co za tym idzie, że król lub

Tutanchamon przeżyłoby takie wydarzenie: odejście Echnatona należy raczej postrzegać jako polityczny kompromis, który pozwolił na kontynuację rządów Amarny. Dopiero po śmierci samego Aye pojawił się Horemheb, kolejna potężna postać wojskowa, aby przejąć władzę w imieniu dysydenckiego establishmentu i rozpocząć kampanię zniszczenia mającą na celu usunięcie wszelkich śladów rządów Amarny z egipskiej historii.

PIERWSZY MONOTEISTA

ODKĄD Freud po raz pierwszy wykazał podobieństwo między religiami Mojżesza i Echnatona pięćdziesiąt lat temu w swojej książce Mojżesz i monoteizm, toczyły się niekończące się spory na temat tożsamości pierwszego monoteisty. Jak widzieliśmy we wstępie do tej książki, podejmowano próby umiejscowienia żydowskiego Exodusu na długo przed okresem Amarneńskim, zapewniając w ten sposób cześć Mojżeszowi. Następnie, gdy to podejście zawiodło i wszystkie dowody wskazywały, że Exodus miał miejsce po panowaniu Amarneńskim, głównymi punktami ataku stały się dyskredytacja samego Echnatona i wysiłki mające na celu wykazanie, że wierzenia, które wprowadził do Egiptu, wcale nie były monoteistyczne. Święte księgi ustanawiają Mojżesza jako pierwszego monoteistę, chociaż podczas gdy hebrajscy patriarchowie wierzyli w jednego Boga, akceptowali, że inne narody miały innych bogów do czczenia, jak w przypadku Labana (Księga Rodzaju, 31:43–55). Jednak ze źródeł historycznych wynika, że Echnaton jest pierwszą osobą, o której wiemy, że wprowadziła kult jednego Boga. Analiza ich przekonań religijnych jasno pokazuje, że Mojżesza i Echnatona nie należy postrzegać jako rywali, jak to często bywało, lecz jako tę samą osobę.

Bóg Echnatona

Wczesne przedstawienia Boga Echnatona przedstawiały bóstwo w ludzkiej postaci z głową sokoła, zwieńczoną tarczą słoneczną. Pod koniec drugiego roku lub na początku trzeciego roku w tym przedstawieniu nastąpił ważny rozwój. Postać ludzka zniknęła, a na jej miejscu na górze sceny pokazano złoty dysk z rozciągniętymi promieniami, które opadały na członków rodziny królewskiej, a także świątynię, ołtarz i pałac. Promienie te kończyły się w dłoniach, które trzymały symbole „życia” i „mocy”. Aby wskazać królewski status Boga Echnatona, ureusz (kobra) zwiślał z dysku w taki sam sposób, w jaki ureusz zdobił czoło króla. Jednocześnie imię i epitet Boga umieszczono wewnątrz dwóch kartuszy, co odpowiadało sposobowi, w jaki zapisano imię panującego króla. Bóg przedstawiony Izraelowi przez Mojżesza jest często nazywany „królem” (Izajasz 41:21; 44:6; 52:7), a tak zwane Psalmi Intronizacyjne Jehowy (Psalmi 47:93; 96–9) podkreślają tę królewską ideę Pana. Jednak przypisywanie władzy królewskiej Jehowie było z pewnością obce myśli Izraelitów w czasach Exodusu. Echnaton wydaje się czerpać z tradycyjnego kultu słonecznego boga Heliopolis na wiele sposobów. Wczesne imię Boga Echnatona było takie samo jak imię heliopolitańskiego boga Re-Harakhtiego (Horusa horyzontu). Ponadto imię nadane przez króla jego wczesnej świątyni w Karnaku, ben-ben (obelisk), było takie samo jak w świątyniach heliopolitańskich, gdzie ben-ben (mała piramida na kwadratowej podstawie) był cechą charakterystyczną świątyni słonecznych. Meryre II, arcykapłan Boga Echnatona, Atona, otrzymał również ten sam tytuł – „największy z jasnowidzów” – co arcykapłan Heliopolis. Z inskrypcji zarówno w świątyni Karnak, jak i w grobowcach skalnych w Amarnie, szczególnie w Aye, możemy zobaczyć, jak Echnaton postrzegał swojego Boga:

„Żyjący Aton, nie ma nikogo innego oprócz Niego”;

„Który sam siebie zrodził”;

„Ten, który ustanawia życie, Pan promieni słonecznych”;

„Świat wyszedł z Twojej (Atona) ręki”;

„Ty stworzyłeś ziemię, gdy byłeś daleko, mianowicie ludzi, bydło, wszystkie stada i wszystko na ziemi, co porusza się nogami lub co jest w górze i lata na skrzydłach. Obce kraje Syrii (północ) i Kusz (południe) oraz ziemia Egiptu, Ty umieszczasz każdego człowieka na jego miejscu i czynisz ich pożywieniem. Każdy ma swoje pożywienie, a jego życie jest liczone; podobnie ich języki są całkowicie oddzielone w formie. Bo ich kolory są różne, bo Ty uczyniłeś obce narody różnymi”; ‘Ty ... stwórczo miesiący i twórczo dni, i rachmistrzu godzin’. Znajdujemy echa tych atrybutów w Bogu Mojżesza. Był on:

jedyny Bóg

Słuchaj, Izraelu: Pan, Bóg nasz, jest jedynym Panem. (Powtórzonego Prawa 6:4) Nie będziesz miał innych bogów przede mną. (Wyjścia 20:3) bez kultu Nie będziesz czynił sobie żadnego obrazu rzeźbionego ani żadnego podobieństwa czegokolwiek, co jest na niebie w górze, i tego, co jest na ziemi w dole, i tego, co jest w wodzie pod ziemią. (Wyjścia 20:4)

stwórca świata

Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię. (Genesis 1:1)

król świata Pan będzie królował na wieki wieków. (Wyjścia 15:18)

ojciec

I powiesz do faraona: Tak mówi Pan: Izrael jest moim synem, moim pierworodnym. (Wyjścia 4:22)

Świątynia i kult

Patriarchowie, którzy poprzedzali Mojżesza, czcili swego Boga, budując ołtarz z kamienia w miejscu, w którym Pan do nich przemówił:

A Pan ukazał się Abramowi i rzekł: Potomstwu twemu dam tę ziemię; i zbudował tam ołtarz dla Pana, który mu się ukazał. (Księga Rodzaju 12:7)

I wznosił tam ołtarz i nazwał go El-elohe-Israel. (Księga Rodzaju 33:20)

Składali ofiary z napoju i oliwy:

A Jakub ustawił słup na miejscu, gdzie z nim rozmawiał, słup kamienny, i wylał na niego ofiarę z napoju i oliwę. (Księga Rodzaju 35:14)

Składali także ofiary:

Wtedy Jakub złożył ofiarę na górze i zaprosił swych braci, aby jedli chleb; i jedli chleb, i nocowali na górze. (Genesis, 31:54)

I wyruszył Izrael ze wszystkim, co miał, i przybył do Beer-Szeby, i złożył ofiary Bogu swego ojca Izaaka. (Genesis, 46:1)

Mojżesz był pierwszą osobą, która wprowadziła świątynię do izraelskiego kultu, kiedy zbudował przybytek na Synaju. To prawda, że Kananejczycy budowali własne kamienne świątynie w Palestynie, a nawet w niektórych miejscach we wschodniej Delfie w okresie Hyksosów, ale nie mamy dowodów na to, że Izraelici mieli lub używali jakiegokolwiek takiej konstrukcji przed czasami Mojżesza. Ze swojej strony Echnaton zaadaptował heliopolitańską formę słoneczną egipskiej świątyni – tę samą formę, której używał Mojżesz na pustyni – aby była używana jako miejsce kultu dla jego nowej religii. Zatem nie było kapłaństwa izraelskiego przed czasami Mojżesza. To on zorganizował kapłaństwo na dwóch głównych poziomach, arcykapłana i zwykłych kapłanów, i poinstruował ich, jakie szaty nosić, jak być oczyszczonym i namaszczoneym oraz jak wypełniać obowiązki swojego urzędu. Rytuał i nabożeństwo w

nowo powstałym przybytku izraelskim były podobne do tych wprowadzonych przez Echnatona, który polecił swoim zwolennikom, aby składali w ofierze święte egipskie zwierzęta dla swojego nowego Boga, ponownie nawiązując do incydentu, który znajdujemy w historii Mojżesza:

I rzekł Mojżesz: Nie godzi się tak czynić, gdyż będziemy składać w ofierze obrzydliwość Egipcjan Panu, Bogu naszemu. Oto czyż będziemy składać w ofierze obrzydliwość Egipcjan na ich oczach, a nie ukamienują nas? (Wyjścia 8:26)

Mojżesz wprowadził również arkę, pojemnik w świątyni, w którym miały być przechowywane zwoje Pięcioksięgu (Wyjścia 25:10). Arka jest uważana za najświętszą część żydowskiej świątyni po samym Pięcioksięgu. Był to również egipski zwyczaj, ponieważ Echnaton zapożyczył od Egiptu świętą łódź, zwykle przechowywaną w świątyni, gdzie używano jej do przenoszenia bóstwa podczas procesji.

Jehowa, Adonai i Aton

Przed czasami Mojżesza patriarchowie identyfikowali swojego Boga za pomocą różnych określeń, z których wszystkie były imionami starożytnych bóstw kananejskich, takich jak:

El: (Księga Rodzaju, 33:20);

El 'Elyon (Najwyższy): (Psalmy, 73:11);

El 'Olam (Bóg Wieczny): (Księga Rodzaju, 21:33);

El Shaddai (Bóg Wszchemogący): (Księga Rodzaju, 17:1);

El Ro-i (Bóg, który mnie widzi, lub Bóg Wizji): (Księga Wyjścia, 6:3);

Elohim: Elohim, liczba mnoga od Eloho, oznaczająca „bóg” i uważana za wydłużoną formę „El”, jest używana w Biblii ponad dwa tysiące razy i zwykle jest zastępowana w języku angielskim słowem „Bóg”, ale jest również używana w odniesieniu do pogańskich bogów i bogiń (Wyjścia, 12:12 i I Królów, 11:5).

Jehowa: To osobiste imię Boga Izraela jest zapisywane w języku hebrajskim czterema spółgłoskami, YHWH, co oznacza „Ja jestem” i jest określane jako „Tetragrammaton”. Podobnie jak Elohim, to imię często pojawia się w Biblii i zwykle jest zastępowane w języku angielskim słowem „Pan”. Adonai (Mój Pan): Hebrajskie słowo „Adonai” jest również zwykle tłumaczone w języku angielskim jako „Pan”. Jest używane w Biblii w odniesieniu do istot ludzkich („Człowiek, który jest panem ziemi...”, Rodzaju, 42:30”), a także do Boga. Znajdujemy również formę połączoną „Adonai Jehowa” (Mój Pan Jehowa):

A Abram rzekł: Panie Boże, co mi dasz...? (Rodzaju 15:2)

I rzekł: Panie Boże, po czym poznam, że to odziedziczę? (Rodzaju 15:8)

O Panie Boże, zacząłeś okazywać słudze swemu wielkość swoją i potężną rękę swoją... (Powtórzonego Prawa 3:24)

„ai” można usunąć ze słowa „Adonai”, ponieważ jest to hebrajski zaimek oznaczający „mój” lub „mój” i oznaczający posiadanie. Zostaje nam więc „Adon” (Pan), który, jak słusznie zauważył Freud, jest

hebrajskim słowem oznaczającym egipskiego „Atona”, ponieważ egipskie „t” zmienia się w „d” w języku hebrajskim, a samogłoska „e” w „o”. Imię Boga Mojżesza, Adon, jest zatem w powyższych odniesieniach takie samo jak imię Boga Echnatona, Aton. A co z Jehową? Opis sporu, który miał miejsce na Synaju między Mojżeszem a jego Bogiem w kwestii jego powrotu do Egiptu w celu uratowania Izraelitów, w Księdze Wyjścia nie ma żadnego sensu, chyba że Mojżesz i Echnaton byli jedną i tą samą osobą. Kiedy jego nowa religia została odrzucona, Echnaton uciekł na Synaj, pozostawiając tron

swojemu synowi, Tutanchamonowi, po którym nastąpił Aye, a następnie Horemheb. Kiedy Horemheb zmarł, nie było żadnego dziedzica XVIII dynastii z Tutmozidu poza samym Echnatonem na wygnaniu na pustyni. Pa-Ramzes, wezyr Horemheba, dowódca armii i burmistrz Zarw w Delcie Wschodniej – gdzie mieszkał i gdzie uwięziono Izraelitów i egipskich zwolenników Echnatona – przygotowywał się do ogłoszenia się nowym królem Egiptu jako Ramzes I. Po odrzuceniu przez większość Egipcjan, Echnaton postanowił wybrać Izraelitów jako swój lud. Jednak gdy Pan wzywa go w historii Księgi Wyjścia, aby rzucił wyzwanie nowemu faraonowi, staje się jasne, że jego głównym zmartwieniem nie jest konfrontacja z Ramzesem I, ale to, jak ma uzyskać poparcie Izraelitów. Jego pierwszym problemem jest to, że nie mówi ich językiem wystarczająco dobrze:

I rzekł Mojżesz do Pana: O mój Panie, nie jestem wymowny... Jestem powolny w mowie i powolnego języka. (Wyjścia 4:10)

Z tego powodu Aaron, izraelski brat karmiący z jego wczesnego dzieciństwa (patrz strona 182), musiał zostać wciągnięty na jego rzecznika:

I zapłonął gniew Pana na Mojżesza, i rzekł: Czyż Aaron, Lewita, nie jest twoim bratem? Wiem, że dobrze mówi... (Wyjścia 4:14) Drugim problemem, z jakim musiał się zmierzyć Echnaton, aby pozyskać poparcie Izraelitów, było ustanowienie relacji między jego Bogiem a Bogiem przodków Izraelitów. Obaj bogowie byli tacy sami w tym sensie, że w przeciwieństwie do starożytnych bogów Egiptu nie mieli żadnego wizerunku. Kwestia imienia Boga wydaje się jednak być kwestią kompromisu, co dało początek dwóm dziwnym fragmentom w Księdze Wyjścia. Pierwszy pojawia się, gdy Mojżesz pyta, którego imienia powinien użyć: I rzekł Mojżesz do Boga: Oto przyjdę do synów izraelskich i powiem im: Bóg ojców waszych posłał mnie do was, i powiedzą mi: Jakie jest Jego imię? Cóż mam im powiedzieć? I rzekł Bóg do Mojżesza: JESTEM, KTÓRY JESTEM. I rzekł: Tak powiesz synom Izraela: JESTEM (tj. Jehowa) posłał mnie do was. (Wyjścia 3:13–14) Drugi fragment, w którym Bóg informuje Mojżesza, że nigdy nie ukazał się patriarchom pod imieniem Jehowa, jest jeszcze dziwniejszy w świetle faktu, że spotykamy to imię w kilku rozdziałach poprzedniej Księgi Rodzaju:

I objawiłem się Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi w imieniu Boga Wszechmogącego, ale pod imieniem moim JE-HO-VAH nie byłem im znany. (Wyjścia 6:3)

Wydaje się, że Echnaton nie odrzuciłby imienia swojego Boga, Atona, tylko po to, aby zapewnić sobie poparcie Izraelitów. Dlatego trzeba było osiągnąć kompromis. Jego istotą było to, że chociaż hebrajskie słowo „JHWH” można było zapisać, nie można było go przeczytać na głos, ale należało je wymówić jako „Adonai”. Nikt nie wie, kiedy ta żydowska praktyka się rozpoczęła, chociaż uważam, że pochodzi z czasów Mojżesza. Nigdy też nie przedstawiono żadnego przekonującego wyjaśnienia interdyktu. Twierdzenie, że zakaz wypowiadania osobistego imienia Boga miał być oznaką szacunku, jest sprzeczne z faktem, że wszystkie inne imiona nadane izraelskiemu Bogu przed czasami Mojżesza, a także Adonai, są wymawiane na głos przez Żydów. W rzeczywistości, jak zauważył Freud, Bóg Echnatona jest tym samym Bogiem, co Bóg Mojżesza, co można wyraźnie zobaczyć w sposobie, w jaki werset z Księgi Powtórzonego Prawa cytowany na początku tego rozdziału jest napisany po hebrajsku:

Shema Yisrael YaHWaH Elohina YaHWaH Ekhod.

To znaczy:

Słuchaj, Izraelu, Jehowa, nasz Bóg, jest jedynym Bogiem.

Jednak zgodnie z tą starożytną tradycją, gdy jest czytany na głos przez wierzących Żydów, staje się:

Shema Yisrael: Adonai Elohina Adonai Ekhod

To potwierdza, że na Synaju osiągnięto kompromis, na mocy którego stare imię Boga, Jehowa, sprzed czasów Mojżesza, nigdy nie zostanie wypowiedziane ponownie i w każdym przypadku powinno zostać zastąpione przez Adonai, imię Boga Echnatona.

Dowody z Synaju

Z biblijnej opowieści wiemy, że Mojżesz uciekł na Synaj po zabiciu Egipcjanina – po utracie władzy zgodnie z Talmudem – i mieszkał tam aż do powrotu po śmierci faraona ucisku. A co z Echnatonem? Chociaż nie mamy rozstrzygających dowodów na to, że Echnaton obrał podobną drogę, istnieje wiele przesłanek, które na to wskazują. Na początku tego stulecia Flinders Petrie poprowadził wyprawę na Synaj, gdzie zapisał to, co udało mu się znaleźć ze starożytnych inskrypcji. Uzyskane dowody pokazały, że Egipcjanie wysyłali wyprawy w góry Synaju od czasów wczesnodynastycznych, głównie w celu wydobywania turkus. Synaj ma kształt trójkąta, którego wierzchołek znajduje się na południu między dwoma ramionami Morza Czerwonego, Zatoką Sueską i Zatoką Akaba. U jego północnej podstawy biegnie droga z Egiptu do Azji, z Kantary do Gazy wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego. Na południe od tej niskiej północnej krainy znajduje się wyniosły wapienny płaskowyż, przecięty zaledwie kilkoma wąskimi przełęczami. Południowy trójkąt, między dwoma ramionami Morza Czerwonego, to masa góriska obejmująca Górę Synaj lub Górę Horeb (współczesna nazwa, Gebel Musa, co oznacza Górę Mojżesza). W drodze z Wschodniej Deltą przez doliny, zanim dotrzemy do Góry Synaj, docieramy do innego ważnego miejsca, Sarabit el-Khadim, obszaru górskiego z wieloma kopalniami turkus. Na wysokim szczycie Sarabit, 2600 stóp nad poziomem morza, zbudowano świątynię, pierwotnie w jaskini, chociaż w czasach Nowego Państwa została ona rozszerzona na zewnątrz i osiągnęła całkowitą długość 230 stóp. Świątynia ta była poświęcona Hathor, lokalnemu bóstwu. Petrie znalazł fragmenty wapiennej steli w Sarabit, wykonanej przez Ramzesa I. Chociaż stela nie jest faktycznie datowana, nie stanowi to problemu, ponieważ Ramzes I rządził niewiele ponad rok. Zaskakujące w steli jest to, że w jej inskrypcji Ramzes I opisuje siebie jako „władcę wszystkiego, co obejmuje Aton”. Petrie skomentował to niespodziewane ponowne pojawienie się upadłego Atona: „Znalezienie Atona wspomnianego w ten sposób po bezwzględnym amunizmie Horemheba jest niezwykle. Do tej pory ostatnia wzmianka o nim miała miejsce za króla Aye”. Imię Atona zniknęło na trzydzieści lat podczas panowania Horemheba: teraz, w czasach jego następcy, Ramzesa I, znenawidzony Bóg pojawił się ponownie, nie w samym Egipcie, ale na Synaju. Stela wykonana ponad ćwierć wieku po upadku Echnatona, również charakteryzuje się realistycznym stylem Amarne: „Część, która została zachowana z postaci [postać Ramzesa I na szczycie steli] jest starannie wykonana, a w stroju przypomina dzieło Echnatona”. To nie było jedyne zaskakujące odkrycie. W świątyni Petrie znalazł ciemnozieloną głowę, wykonaną w stylu amarneńskim, figurki królowej Teje, matki Echnatona. Cała figurka musiała mieć około stopy wysokości. Dlaczego miałyby być w Sarabit? „Dziwne, że ta najbardziej odległa osada Egiptu zachowała dla nas jej portret, którego nazwę jednoznacznie nadał jej kartusz pośrodku korony” — zauważył Petrie. „Wyniosła godność twarzy łączy się z fascynującą bezpośredniością i osobistym urokiem. Delikatność powierzchni wokół oka i na policzku pokazuje największą delikatność w obchodzeniu się z nią. Ciekawie ściągnięte usta z ich pełnią, a jednak delikatnością, ich pogardą bez złośliwości, są ewidentnie wymodelowane w całej prawdzie z życia”. Petrie był również w stanie znaleźć dowody wskazujące na to, że rytuały wykonywane w świątyni w Sarabit miały charakter semicki:

- Ofiarowanie całopaleń: Znalazł pod znaczną częścią świątyni warstwę czystego białego popiołu, ważącą ponad pięćdziesiąt ton, którą uznał za pozostałości całopaleń składanych przez długi okres. Z Biblii wiadomo, że praktyka ta była praktykowana przez Izraelitów.
- Poświęcenie stożkowych kamieni: W świątyni znaleziono dwa stożki z piaskowca o podobnym kształcie i rozmiarze. Kamienie tego typu były używane w pewnych formach syryjskiego rytuału i nie występują w Egipcie.

- Skomplikowana ceremonia ablucji: W Sarabit znajdowały się trzy prostokątne zbiorniki i okrągła miednica, ustawione do użycia na czterech różnych etapach wejścia do świątyni. To jasno pokazuje, że ablucje odgrywały dużą rolę w formie kultu w Sarabit, tak jak w judaizmie i islamie.

- Praktyka odwiedzania miejsc świętych w celu uzyskania snów wróżebnych i ustawianie kamieni pamiątkowych w miejscu, w którym sen się wydarzył: Petrie natknął się na wiele płyt piaskowca rozrzuconych po okolicy świątyni, ustawionych pionowo. Płyty miały wysokość od kilku cali do kilku stóp, podparte innymi kamieniami, jeśli było to konieczne, aby stały pionowo. Podobne ułożone kamienie znaleziono wokół góry Synaj, co wskazuje, że oba obszary były uważane za miejsca święte. To znalezisko archeologiczne zgadza się z tym, co znajdujemy w Biblii:

I rzekł (Pan): Nie zbliżaj się tu; zdejmij sandały z nóg, gdyż miejsce, na którym stoisz, jest ziemią świętą. (Wyjścia, 3:5)

Petrie zauważył, że to układanie kamieni jest częścią dobrze znanego systemu świętych kamieni, ustawionych pionowo w geście adoracji, który nie jest egipski, i dla niego jedynym wyjaśnieniem tego rytuału byłby zwyczaj spania w lub w pobliżu świętego miejsca w celu uzyskania wizji od bóstwa, co porównał do tego, co miał uczynić patriarcha Jakub:

I wyszedł Jakub z Ber-Szeby i udał się do Charanu. I trafił na pewne miejsce, i pozostał tam całą noc, ponieważ słońce zaszło; i wziął kamienie z tego miejsca, i położył je sobie na poduszce, i położył się na tym miejscu, aby spać. I śniło mu się, i oto drabina oparta na ziemi, a jej szczyt sięgał nieba: i oto aniołowie Boży wstępowali i schodzili po niej. (Księga Rodzaju, 28:10–12)

Jeśli Echnaton mieszkał w świątyni Sarabit przez dwadzieścia pięć lat, chociaż nie zmieniłby żadnego ze swoich pierwotnych przekonań, łatwo sobie wyobrazić, że przyjął niektóre z lokalnych rytuałów semickich, które nie były z nimi sprzeczne. Ale dlaczego Synaj – dlaczego wybrał Synaj na miejsce schronienia na wygnaniu? Chociaż Synaj był uważany za część Egiptu od wczesnych dni egipskiej historii, nie stacjonował tam żaden garnizon wojskowy. Nie miał też stałego gubernatora. Zamiast tego, podczas XVIII i XIX dynastii obszar ten został oddany pod kontrolę dwóch urzędników, Królewskiego Posłańca we Wszystkich Obcych Krajach i Królewskiego Kanclerza. Neby, dowódca oddziałów i burmistrz Zarw, był również Królewskim Posłańcem we Wszystkich Obcych Krajach. Zarw było miastem Tiye, w którym Izraelici mieszkali aż do Exodusu, a istnieją również wskazówki, że Zarw pozostał wierny Atonowi podczas panowania Tutanchamona i Aye. Dopiero gdy Horemheb mianował Pa-Ramzesa (później Ramzesa I) na stanowiska zajmowane wcześniej przez Neby'ego, klimat się zmienił. Przynajmniej do tego czasu Echnaton mógł więc liczyć na możliwość życia w pokoju w wybranym przez siebie schronieniu. Nie był też zagrożony przez Kanclerza Królewskiego, który odpowiadał za wyprawy górnicze wysłane do Sarabit. Z inskrypcji znalezionych na Synaju i innych źródeł wiemy, że do czasów Amenhotepa III skarbiec znajdował się w rękach jednej rodziny, Pa-Nehasa, przez trzy pokolenia. Sam Echnaton mianował również Panahesy'ego, potomka Pa-Nehasa, swoim kanclerzem i Głównym Sługą Atona w swojej świątyni w Amarnie, a także Sługą Króla w świątyni. Tak więc rodzina Pa-Nehasa nie tylko uczestniczyła w rządach Echnatona, ale także w jego kulcie. Dlatego też normalne byłoby, gdyby zasugerowali Sarabit jako miejsce wygnania, gdzie mogliby udzielić mu wsparcia. Chociaż nie ma jeszcze pełnego dowodu, łatwo zauważyć, że w panujących okolicznościach Sarabit oferował najlepszą, jeśli nie jedyną, lokalizację wygnania Echnatona – święte miejsce, blisko innego świętego miejsca, Góry Synaj, z dala od egipskiej kontroli, gdzie mógł medytować i rozwijać swoje idee religijne, aż do momentu, gdy śmierć Horemheba zakończyła XVIII dynastię, powrócił, aby spróbować odzyskać tron.

Dziesięć Przykazań

Dziesięć Przykazań danych przez Pana Boga Mojżesza Izraelitom na Synaju jest wyraźnie w egipskiej tradycji i wydaje się mieć wspólne korzenie z egipską Księgą Umarłych. Egipcjanie wierzyli, że po śmierci stawali przed sądem w podziemiu przed Ozyrysem i jego czterdziestoma dwoma sędziami w Sali Sądu. Zakłęcie 125 Księgi Umarłych zawiera Negatywne Wyznanie, które zmarły musi wyrecytować przy tej okazji, zawierające takie zapewnienia, jak:

Nie popełniłem żadnego kłamstwa,

Nie okradłem,

Nie ukradłem,

Nie zabiłem ludzi,

Nie skłamałem.

Dziesięć Przykazań jest swego rodzaju pozytywną formą tego egipskiego

Negatywnego Wyznania:

Nie zabijaj,

Nie kradnij,

Nie mów fałszywego świadectwa przeciw bliźniemu swemu.

Dlatego wydaje się prawdopodobne, że Echnaton, który nie wierzył w Ozyrysa ani jego podziemny świat, przekształcił kodeks moralny, według którego Egipcjanie wierzyli, że ich zmarli będą sądzeni, w obowiązujący kodeks postępowania dla swoich wyznawców w tym życiu.

„MAGICZNA” LASKA MOJŻESZA

JEDNE z najbardziej fascynujących fragmentów biblijnej historii Mojżesza dotyczą magicznej mocy jego laski. Kiedy Pan poprosił Mojżesza, aby opuścił Synaj i wrócił do Egiptu, aby wyzwolić

Izraelitów, Mojżesz nie był pewien, czy go posłuchają lub

uwierzą w niego:

A Mojżesz odpowiedział i rzekł: Ale oto nie uwierzą mi i nie usłuchają głosu mego, bo powiedzą: Pan nie ukazał się tobie. (Wyjścia 4:1)

Następnie powiedziano nam, że Pan dał Mojżeszowi trzy magiczne znaki, które miały potwierdzić jego tożsamość jako posłańca Boga:

1 Laska, którą niósł, zamieniła się w węża, a następnie powróciła do swojego poprzedniego stanu (4:2–4);

2 Jego ręka stała się trądowną (biała jak śnieg), a następnie została ponownie uzdrowiona (4:6–7); i

3 Obiecano mu, że jeśli wyleje wodę Nilu na ziemię, zamieni się ona w krew (4:9).

Magia oznacza istnienie królestwa mocy, które wykracza poza naturę i bóstwa. Jest to próba wpływania na wydarzenia za pomocą okultystycznych środków, a zatem jest w całkowitym przeciwieństwie do monoteistycznej religii Mojżesza i Echnatona. Starożytny człowiek wierzył, że jest w stanie wpływać na tajemnicze siły otaczające go za pomocą magicznych rytuałów lub wypowiedzi. Dotyczyło to Egipcjan, którzy mieli specjalnych kapłanów do praktykowania tych sztuk. Wierzyli, że mogą osiągnąć swój

pożądany cel za pomocą takich środków. Magia była stosowana w szczególności w celu ochrony zmarłych podczas ich podróży przez podziemie i zapewnienia im powrotu do drugiego życia. Biblia z drugiej strony sprzeciwia się wszelkim rodzajom magii. Każda wiara w jej skuteczność jest postrzegana jako sprzeczna z izraelską wiarą w wyłączną i najwyższą władzę jednego Boga, na którego wolę nie można wpłynąć ludzkimi środkami. Późniejsza konfrontacja Mojżesza z egipskimi magami i czarownikami, opisana w rozdziale siódmym Księgi Wyjścia, wyjaśniona jako cuda w przypadku Mojżesza i magia w przypadku Egipcjan, nie jest zbyt przekonująca, ponieważ obie strony miały stosować te same metody. Wiemy również, że Echnaton odrzucił wszelkie rodzaje magii. Nawet praktyki, drogie Egipcjanom, odnoszące się do zaklęć Księgi Umarłych, które gwarantowały bezpieczną podróż przez podziemie, a także proces zmarłego przed Ozyrysem, zmarłym królem zmarłych, i jego trybunałem, nie znalazły miejsca w religii Echnatona. Ozyrys i inni bogowie podziemi byli całkowicie ignorowani przez niego i jego zwolenników. Jak zatem możemy wyjaśnić, w jaki sposób Mojżesz/Echnaton, pierwszy prorok monoteizmu, zwrócił się ku magii, aby potwierdzić, że był prawdziwym posłańcem Pana? Gdy badamy akty, o których mówi się, że zostały wykonane przez Mojżesza w celu ustalenia jego tożsamości, odkrywamy, że są one w dużej mierze powiązane z pewnymi starymi egipskimi rytuałami, które królowie wykonywali podczas swoich świąt sedu w celu odnowienia swojej władzy. Biblijna relacja brzmi następująco:

Mojżesz i Aaron poszli do faraona i uczynili tak, jak Pan rozkazał. Aaron rzucił laskę swoją przed faraonem i przed sługami swoimi, a zamieniła się w węże. Wtedy faraon wezwał także mędrców i czarowników. A czarownicy egipscy uczynili także tak samo za pomocą czarów swoich. Bo każdy rzucił laskę swoją, a zamieniły się w węże. Ale laska Aarona połączyła ich laski. I zatwardził serce faraona, że ich nie usłuchał, jak powiedział Pan. (Wyjścia 7:10–13)

Pierwszą rzeczą, którą zauważamy tutaj, jest to, że podczas gdy wcześniej w Księdze Wyjścia Mojżeszowi nakazano wykonać trzy różne znaki, tutaj mamy opis tylko jednego – i że nie wykonał go Mojżesz, ale Aaron. Koran podaje nieco inną relację z tej konfrontacji, relację, która zawiera bardziej znaczące szczegóły niż te, które można znaleźć w Biblii i jest bardziej zgodna z wcześniejszymi szczegółami w Księdze Wyjścia:

Mojżesz powiedział: „O faraonie!

Jestem apostołem od

Pana światów, –

„Tym, któremu przystoi

tylko mówić prawdę

o Allahu. Teraz

przyszedłem do was (ludzi), od

waszego Pana z jasnym (znakiem)

więc niech dzieci Izraela

odejdą ze mną.'

(Faraon) powiedział: „Jeśli rzeczywiście

przyszedłeś ze znakiem,

okaż go, –

jeśli mówisz prawdę.'
Wtedy (Mojżesz) rzucił swoją laskę,
I oto! to był
Wąż, jasny (dla wszystkich do zobaczenia)!
I wyciągnął rękę
I oto! był biały
Dla wszystkich patrzących!
Powiedzieli przywódcy ludu
Do Faraona: „To rzeczywiście
Czarnoksiężnik biegły.
„ Jego planem jest wyrzucenie was
Z waszej ziemi: więc
Co radzicie? ”
Powiedzieli: „ Trzymajcie go
I jego brata w niepewności
(Przez chwilę); i wyślijcie
Do miast ludzi, aby zebrali –
„ I przyprowadzili do ciebie
Wszystkich (naszych) czarnoksiężników biegłych. ”
Więc przyszli
Czarownicy do Faraona:
Powiedzieli: „ Oczywiście
Będziemy mieli (odpowiednią)
Nagrodę, jeśli wygramy! On powiedział: „Tak, (i więcej), –
Bo w takim przypadku
Zostaniecie (wyniesieni na stanowiska)
Najbliższe (mojej osobie).'
Powiedzieli: „O Mojżeszu,
Czy rzucisz (pierwszy),
Czy mamy
Ten (pierwszy) rzut?'

Powiedział Mojżesz: „Rzućcie (pierwsi).'
Więc kiedy rzucili,
Oczarowali oczy
Ludu i wzbudzili
Strach w nich: bo
Wykazali wielki (wyczyn) magii.
Włożył to do umysłu Mojżesza
Pod natchnieniem: „Rzuć (teraz)
Twoją laskę”: i oto!
Od razu połyka
Wszystkie kłamstwa,
Które fałszują.
W ten sposób prawda została potwierdzona,
A wszystko, co zrobili,
Zostało pozbawione skutku.
Więc (wielcy) zostali pokonani
Tam i wtedy, i
Sprawieni, by wyglądali na małych. Ale czarownicy upadli na twarz
Oddając pokłon w uwielbieniu,
Mówiąc: „Wierzymy
W Pana światów, -
„W Pana Mojżesza i Aarona”.
Powiedział Faraon: „Wierzycie
W Niego zanim dam
Wam pozwolenie? Z pewnością
To jest podstęp, który
Zaplanowaliście w Mieście,
Aby wygnać jego ludzi:
Ale wkrótce
dowiecie się (o konsekwencjach).
„Bądźcie pewni, że obetnę

Wasze ręce i nogi

Po przeciwnych stronach i

Sprawie, że wszyscy

Umrzecie na krzyżu”. (Sura VII, 104–24)

Ta część Koranu przedstawia konfrontację w tak precyzyjny sposób, że można się zastanawiać, czy niektóre szczegóły nie zostały celowo pominięte w biblijnej relacji. Tutaj Mojżesz brzmi mniej jak magik, bardziej jak ktoś, kto przedstawia dowody swojej władzy, które przekonują mędrców Egiptu, którzy rzucają się mu do stóp i w ten sposób zarabiają na karę faraona. Można jedynie podejrzewać, że redaktor biblijny dołożył starań, aby uniknąć jakiegokolwiek zaangażowania Egipcjan w izraelski Exodus, nawet do tego stopnia, że zastąpił Mojżesza Aaronem w wykonywaniu rytuałów. Koran wspomina również o rytuale białej ręki, który Mojżesz wykonał przed faraonem. Jeśli chodzi o obietnicę, że Nil stanie się czerwony, należy to traktować jako wskazanie pory roku. W okresie wylewów wody Nilu stają się czerwone, a jeśli te wydarzenia miały miejsce we wschodniej delcie, sugerowałyby to późne dni lata, w którym to czasie ta zmiana koloru zaczęłaby wpływać na dolne partie rzeki. A co z „magiczną” laską Mojżesza? Z egipskich źródeł wiemy, że królowie mieli kolekcję lasek reprezentujących różne aspekty ich władzy. Jednym z beret władzy królewskiej był pręt w kształcie węża, wykonany z mosiądzu lub nim pokryty. Teraz hebrajskie słowo używane w Biblii na określenie laski Mojżesza to nahasz, które oznacza zarówno „wąż”, jak i „miedź”. Hagada, legendarna część Talmudu, potwierdza królewski charakter laski Mojżesza: „Laska, której używał Mojżesz... była ukształtowana i wyryta na wzór berła”. Podczas świąt sed, obchodzonych przez egipskich królów, w tym Echnatona, aby odnowić swoją władzę, zwyczajem było branie udziału w rytuałach, które obejmowały zarówno rytuały „laski węża”, jak i „ręki” wykonywane przez Mojżesza. W grobowcu Kheruefa, jednego ze stewardów królowej Tiye, scena tronowa przedstawia królową z jej mężem, Amenhotepem III. Pod podwyższeniem tronu widzimy Kheruefa i innych urzędników, każdy z nich trzyma coś, co zamierza wręczyć królowi, aby mógł tego użyć podczas obchodów święta sed w swoim 30. roku. W jednej ze scen Kheruefa podąża ośmiu urzędników pałacowych, z których pierwszy nosi fartuch. Kładzie prawą rękę na piersi i rękę na lewym ramieniu, podczas gdy lewą ręką trzyma przedramię. Cztery z tych urzędników trzyma w prawej ręce paczkę ubrań, a w lewej zakrzywione berło z głową węża. Tak więc w trakcie obchodów święta sed egipscy królowie wykonywali rytuały odpowiadające rytuałom „laski węża” i „ręki” wykonywanym przez Mojżesza – i wykonując je, Mojżesz nie używał magii, ale starał się ustanowić swoją królewską władzę. Myślę, że poprawna interpretacja tych opowieści jest taka, że gdy Echnaton został zmuszony do abdykacji, musiał zabrać ze sobą na Synaj swoje królewskie berło. Po śmierci Horemheba, ostatniego króla XVIII dynastii, około ćwierć wieku później, musiał on dostrzec okazję, by powrócić na tron. Nie istniał żaden następca królów Tutmossydów, a to Pa-Ramzes, dowódca armii Horemheba i gubernator Zarw, rościł sobie prawo do tronu. Echnaton powrócił do Egiptu, a mędrzy zebrali się, by zdecydować między nim a Pa-Ramzesem. Gdy tylko ujrzeli berło władzy królewskiej i Echnaton wykonał rytuały święta sed – tajne dla zwykłych obywateli – mędrzy uklękli przed nim, potwierdzając, że to on ma pierwszeństwo do tronu, ale Pa-Ramzes wykorzystał swoją armię, by zmiażdżyć rebeliantów. Mojżeszowi pozwolono jednak ponownie udać się na Synaj, w towarzystwie Izraelitów, krewnych swojej matki i nielicznych Egipcjan, którzy zostali nawróceni na nową religię, którą próbował narzucić Egiptowi ćwierć wieku wcześniej. Na Synaju do zwolenników Echnatona dołączyło później kilka plemion beduińskich (Szasu), które należy utożsamiać z Midianitami z Biblii. Mojżesz nie wykonywał ani nie zamierzał żadnych czarów. Prawdziwym wyjaśnieniem biblijnej historii może być tylko to, że opowiadała o politycznym wyzwaniu dla władzy w sposób mitologiczny – a wszystkie plagi, o których czytamy, były naturalnymi, sezonowymi wydarzeniami w Egipcie w ciągu każdego roku.

KTO BYŁ KIM? – I ŚMIERĆ MOJŻESZA

JEŚLI Mojżesz i Echnaton byli tą samą osobą, musi być możliwe dopasowanie niektórych postaci biblijnych do postaci, które znamy z historii Egiptu. Najlepiej zacząć od Jochebed, córki Lewiego, która jest opisana w Księdze Wyjścia jako piastunka Mojżesza. Myślę, że należy ją zidentyfikować jako Tiy, żonę Aye, ostatniego z królów Amarne. Amerykański uczyony Keith C. Seele zauważył szczególną wagę przywiązywaną do żony Aye w jego grobowcu w Amarne: „Grobowiec Aye i Tiy w Amarne jest jedynym, w którym zarówno mąż, jak i żona są przedstawieni z niemal równą ekspozycją. To wyjątkowe traktowanie żony sugeruje możliwość, że Aye był jej winien swoje łaski na dworze, a nawet, że była jego przełożoną pod względem rangi i rodziny”. Nas uderza przede wszystkim to, że Tiy wydaje się być nazwana na cześć królowej Teje. Z grobowca w Amarnie wiemy, że była „pielęgniarką i nauczycielką królowej”, Nefertiti. Była również, jak zauważył Baikie: „Wielką pielęgniarką, żywicielką boga (króla), ozdobą króla (Echnatona)”. Ucnieni od dawna debatują nad tożsamością rodziców królowej Nefertiti. Jak widzieliśmy wcześniej, niektórzy sugerowali, że była Tadukhipą, córką, którą mitannijski król Tushratta wysłał Amenhotepowi III jako narzeczoną pod koniec jego dni, i że mogła poślubić jego syna, Echnatona; inni, że była w rzeczywistości córką Aye i wcześniejszej żony, która zmarła. Żadna z tych hipotez nie ma podstaw do poparcia. Echnaton, sam odrzucony z powodu niekrólewskiego pochodzenia matki, nie poślubiłby nikogo innego niż dziedziczka, najstarsza córka Amenhotepa III, a w każdym razie poślubił Nefertiti w swoim 28. roku, osiem lat przed przybyciem Tadukhipy do Egiptu. Nefertiti nie mogła być córką królowej Tiye, w przeciwnym razie nie byłaby dziedziczką. Seele argumentował, że skoro Nefertiti została „Wielką Królewską Żoną Króla”, prawdopodobnie była księżniczką królewskiej krwi. Ponadto Ray Winfield Smith, relacjonując prace rekonstrukcyjne projektu świątyni Echnatona w Karnaku, zwraca uwagę: „Zdumiewający nacisk na Nefertiti jest widoczny w częstotliwości występowania jej imienia w kartuszach na stołach ofiarnych, w porównaniu ze stosunkowo niewielką liczbą kartuszków Amenhotepa IV. Samo imię królowej pojawia się sześćdziesiąt siedem razy, podczas gdy tylko trzynastcie tablic zawiera oba imiona, a zaledwie trzy pokazują tylko imię króla”. Następnie omawia wygląd posągów króla i królowej na stołach ofiarnych, które pojawiają się na talalatach, małych kamieniach użytych do budowy świątyni Echnatona w Karnaku, a później ponownie użytych przez Horemheba po zniszczeniu świątyni: „Istnieją sześćdziesiąt trzy posągi Nefertiti i trzydzieści osiem posągów Amenhotepa IV, z czego jedenaście niezidentyfikowanych. Znacząca jest nie tylko przewaga Nefertiti, ale jeszcze ważniejsza jest niezwykła dominacja posągów Nefertiti nad większymi stołami ofiarnymi. Zauważymy, że wszystkie pięć zidentyfikowanych posągów o dużych rozmiarach (72 cm) przedstawia Nefertiti. Większe znaczenie przypisywane Nefertiti niż samemu królowi w pierwszych latach ich małżeństwa sprawia, że bardziej prawdopodobne jest, że zgodzimy się z teorią Seele, że musiała być córką Amenhotepa III, nie z Tiye, ale z jedną z jego innych żon. Ponieważ Horemheb później poślubił siostrę Nefertiti, Mutnezmet, aby wzmocnić swoje roszczenia do tronu, wzmacnia to pogląd, że matką Nefertiti była Sitamun, siostra i żona Amenhotepa III, która z tradycyjnego punktu widzenia byłaby uważana za prawdziwą królową Egiptu, będąc córką dziedziczki Totmesa IV. Tiy była zatem piastunką Nefertiti i również pielęgnowała jej przyrodniego brata, Echnatona, a Seele kontynuuje wyjaśniając: „Byłoby to szczególnie zrozumiałe, gdyby, jak wskazałem, Nefertiti była córką Amenhotepa III. W takim przypadku Nefertiti i jej przyrodni brat, Echnaton, być może od dzieciństwa przeznaczeni na jej męża, dorastaliby od niemowlęctwa do dojrzałości w bliskiej relacji zarówno z Tiy, jak i Aye. Historia Egiptu przedstawia powtarzające się precedensy dla nagrody dla królewskich piastunek i ich rodzin z rąk faraona. Seele wskazuje również, że piastunka Nefertiti i Echnatona musiała mieć kolejne własne dziecko: „Egiptkie słowo „pielęgniarka” użyte w jej tytule prawie na pewno oznacza, że Tiy była rzeczywistą piastunką – mamką – Nefertiti w okresie niemowlęcym. Jeśli ta interpretacja jest prawidłowa, jest oczywiste, że Tiy była matką dziecka – prawdopodobnie również dziecka Aye – i w ten sposób stała się dostępną jako piastunka księżniczki,

Nefertiti". Nawet dzisiaj dzieci beduińskie karmione w ten sposób przez kobietę nazywają ją „matką”, tym samym imieniem, którego używają dla swojej prawdziwej matki. Nadanie piastunkowi Echnatona imienia jego prawdziwej matki, Teje, potwierdza pokrewieństwo, a w grobowcu Aje i Teje w Amarnie król obdarza zaszczytami zarówno swoją piastunkę, jak i jej męża. Gdyby Nefertiti była najstarszą córką, mogłaby być o kilka lat starsza od Echnatona, co wyjaśniałoby, dlaczego jest bardziej widoczna w scenach świątyni królewskiej w Karnaku. Chociaż nie wiemy na pewno, czy dziecko, które Tiy karmiła w tym samym czasie co Nefertiti, było chłopcem czy dziewczynką, jeśli inne elementy biblijnej historii można zidentyfikować na podstawie dowodów egipskich, to musiał to być Aaron, około trzech lat przed narodzinami Echnatona. Tak więc Nefertiti reprezentowałaby biblijną postać Miriam, podczas gdy prawdziwy syn piastunki, Aaron, był po prostu tym, co Beduini nazywają „bratem karmiącym” Mojżesza. Takie pokrewieństwo wyjaśniałoby dziwny sposób, w jaki został on przedstawiony w Księdze Wyjścia, ponieważ po tym, jak narodziny Mojżesza zostały opisane w drugim rozdziale, mija dużo czasu, zanim usłyszymy o Aaronie. Pojawia się w opowieści dopiero po tym, jak Mojżesz osiągnął wiek męski, uciekł na Synaj i sprzeciwiał się rozkazom Pana, aby powrócił do Egiptu i uratował Izraelitów, błagając, że jest „ociężały w mowie i ociężałym języku”. Dopiero wtedy dowiadujemy się o Aaronie, i to w bardzo dziwny sposób, kiedy Pan pyta: „Czyż Aaron, lewita, nie jest twoim bratem? Wiem, że dobrze mówię” (Wyjścia 4:10, 14). Koran potwierdza również, że Mojżesz i Aaron byli spokrewnieni tylko poprzez relację karmiciel-matka. Kiedy Mojżesz wraca z Góry i widzi Izraelitów oddających cześć złotemu cielcowi, bardzo się rozgniewał, więc:

Złapał swego brata za (włosy) głowy i pociągnął go

do siebie. Aaron powiedział

„Synu mojej matki!” ... (Sura VII:150)

Według relacji Manethona to Amenhotep III uciekł do Etiopii (Nubii): w Talmudzie był to Mojżesz. Dziwne imię nadane królowej Mojżesza, Aton-it, łączy ją z Bogiem Echnatona. Nie ma wątpliwości, że odniesienie Talmudu do Etiopii, która jest opisana jako miasto, oznacza położenie Amarny, a pragnienie królowej, by umieścić na tronie swojego syna zamiast Mojżesza, może oznaczać, że Tutanchamon zastąpił swojego ojca, Echnatona, którego polityka naraziła całą dynastię na potencjalne niebezpieczeństwo obalenia. Można nawet dostrzec charakter Aye jako człowieka, który według Koranu doradził królowi, by opuścił miasto, ponieważ wodzowie (szlachta) spiskowali, by go zabić.

I nadszedł człowiek,

Biegący, z najdalszego końca

Miasta. Powiedział:

„O Mojżeszu! Wodzowie

Radzą się

wspólnie,

by cię zabić:

Więc odejdź, bo ja

Dam ci szczerą radę.' (Sura XXVIII, 20)

Jedyną wskazówką co do historycznego źródła opowieści o tym, jak Mojżesz zabił Egipcjanina, wydają się być Tablice Amarneńskie, zagraniczne archiwa XVIII dynastii, które zostały znalezione przez

wieśniaczkę w ruinach stolicy Echnatona w 1887 roku i, niestety, uległy znacznym uszkodzeniom, zanim trafiły do handlarza antykami i ich znaczenie zostało uświadomione. Wśród nich znajduje się list wysłany do Echnatona przez Abd-Khibę, króla Jerozolimy, w którym król oskarża go o pozwolenie Hebrajczykom w Egipcie na zabicie dwóch egipskich urzędników bez poniesienia kary za ich zbrodnię: „... Khabiru (Hebrajczycy) przejmują miasta króla... Turbazu został zabity u samej bramy Zilu (Zarw), ale król się powstrzymuje... Yaptih-Hadad został zabity u samej bramy Zilu, ale król się powstrzymuje”. Wokół pytania, czy słowo Khabiru, użyte w liście z Amarny, należy utożsamiać z biblijnym słowem oznaczającym „Hebrajczyk”, narosło wiele sporów. Różne punkty widzenia można znaleźć podsumowane w przydatnym badaniu bibliisty H. H. Rowleya. (Moje własne wnioski – że termin ten wskazywał raczej na klasę społeczną niż naród – patrz Załącznik G.) Część relacji Józefa Flawiusza o wydarzeniach w Egipcie zawiera dwa punkty: „Ten król, jak stwierdza [Manethon], pragnąc otrzymać ... wizję bogów, przekazał swoje pragnienie swojemu imiennikowi, Amenofisowi, synowi Paapisa [syna Habu], którego mądrość i wiedza o przyszłości były uważane za oznaki boskości. Ten imiennik odpowiedział, że będzie mógł zobaczyć bogów, jeśli oczyści cały kraj z trędowatych i innych zanieczyszczonych osób i wyśle ich do pracy w kamieniołomach na wschód od Nilu, oddzielonych od reszty Egipcjan. Dodaje, że byli wśród nich niektórzy uczeni kapłani, którzy byli dotknięci trędą”. Kwestionowane punkty mogą mieć swoją historyczną inspirację w fakcie, że:

1 Mojżesz/Echnaton głosił o Bogu, który w przeciwieństwie do starożytnych bogów Egiptu nie miał widocznego wizerunku;

2 Kiedy Echnaton został przekonany do opuszczenia Teb i udania się do nowej stolicy w Amarne, ci z jego zwolenników, którzy pozostali, zostali wysłani do pracy w kamieniołomach.

Opowieść Manethona opisuje również, jak Amenhotep (Amenhotep III) następnie przybył z Etiopii z dużą armią i swoim synem, Rampsem, na czele innej, i że obaj zaatakowali i pokonali pasterzy i ich zanieczyszczonych sojuszników, zabijając wielu z nich i ścigając pozostałych do granic Syrii. Jest to aluzja do Ramzesa I, podczas którego krótkiego panowania miał miejsce Exodus. Analiza pochodzenia plemienia Izraela i Lewitów wymagałaby osobnej książki. Tutaj warto pokrótce omówić kilka kwestii. Wbrew powszechnemu pogładowi nazwa Amarna nie pochodzi od muzułmańskiego plemienia arabskiego, które osiedliło się w tym rejonie później. Nie ma dowodów na takie wydarzenie. Nazwa pochodzi od imienia w drugim kartuszu boga Echnatona – Im-r-n. Amram, lub Imran, było imieniem nadanym w Biblii ojcu Mojżesza i jest imieniem, które Echnaton nadał swojemu „ojcu”, Atonowi. Po drugiej stronie rzeki od Amarny znajduje się współczesne miasto Mal-lawi (Mallewi), co dosłownie oznacza „Miasto Lewitów”. Można to wyjaśnić faktem, że Lewici, którzy zajmowali stanowiska kapłańskie z Mojżeszem, zajmowali te same stanowiska z Echnatonem w Amarnie. Na przykład Meryre II był arcykapłanem Atona w jego świątyni w Amarnie: hebrajskim odpowiednikiem tego imienia jest Merari, który jest opisany (Księga Rodzaju, 46:11) jako jeden z synów Lewiego. Podobnie, Panehesy był Głównym Sługą Atona w świątyni Echnatona: hebrajskim odpowiednikiem tego imienia jest Pinchas, syn Eleazara i wnuk Aarona (Wyjścia 6:25), w którego rodzinie miało pozostać kapłaństwo:

Dlatego powiedz: Oto daję mu (Pinchasowi) moje przymierze pokoju. I on będzie je miał, i jego potomstwo po nim, nawet przymierze wiecznego kapłaństwa; ponieważ był gorliwy dla swego Boga i dokonał prześlęgania za dzieci Izraela. (Lb 25:12–13)

Dlatego jest możliwe, że mamy tu do czynienia z tymi samymi ludźmi, którzy służyli Echnatonowi w Amarnie, a następnie poszli za nim na Synaj po jego upadku. Odkrycie pod koniec 1989 roku niemal nienaruszonego grobowca Aper-ela, dotychczas nieznanego wezyra Echnatona, również stanowi semantyczne powiązanie między Izraelitami a reżimem Amarneńskim. Wiadomo, że w tym czasie istniały podobne imiona w Egipcie, ale nigdy w przypadku wysokich urzędników. Imię „Aper”

odpowiada egipskiemu słowu „hebrajski”, które dla starożytnych Egipcjan oznaczało nomadę, a ostatnie „el” jest skróconą formą „Elohim”, jednego ze słów używanych w Biblii jako imię „Pana”. Fakt, że wezyr Echnatona był hebrajskim czcicielem El, potwierdza powiązanie między królem a Izraelitami żyjącymi w Egipcie w tamtym czasie. Ponadto fakt, że królowa Teje wraz ze swoim mężem, Amenhotepem III, przekazała skrzynkę na wyposażenie grobowe Aper-ela (patrz rozdział 8), wskazuje na możliwość, że wezyr był krewnym królowej, najprawdopodobniej poprzez jej izraelskiego ojca, Juję (Józefa).

Śmierć Mojżesza

Opowieść w Starym Testamencie o niepowodzeniu Mojżesza w dotarciu do Ziemi Obiecanej, jego śmierci i pochówku w nieoznakowanym grobie to kolejny ciekawy epizod. Początkowo dowiadujemy się, jak widzieliśmy wcześniej, że gdy jego zwolennicy skarżyli się na pragnienie, Mojżesz uderzył laską w skałę i wydobyl wodę. Nazywano ją „wodą Meriba” – miejscem w północno-centralnej części Synaju, na południe od Kanaanu – i to za tę czynność, chociaż nie ma żadnych wskazówek, że Mojżesz zrobił coś, co było mu zabronione, odmówiono mu nagrody. Gdy Izraelici obozowali na brzegach Jordanu, w pobliżu Jerycha i naprzeciwko Kanaanu, dowiedział się, zgodnie z Księgą Powtórzonego Prawa, że nie będzie mu dane przekroczenie rzeki, bez względu na to, jak bardzo będzie błagał:

Proszę cię, pozwól mi przejść i zobaczyć dobrą ziemię, która jest za Jordanem, tę piękną górę i Liban. ...Pan powiedział ... nie mów mi więcej o tym ... nie przejdziesz przez ten Jordan. (5 Mojżeszowa 3:25–7)

Później w Księdze Powtórzonego Prawa mamy opis faktycznej śmierci Mojżesza. Pan powiedział do niego: „Wstąp na tę górę Abarim, na górę Nebo, która jest w ziemi Moabu” – granicy między Synajem a wschodnim Jordanem – „która jest naprzeciw Jerycha; i oto ziemia Kanaan, którą daję synom Izraela w posiadanie. I umrzyj na górze... Ponieważ zgrzeszyliście przeciwko mnie wśród synów Izraela przy wodach Meriba-Kadesz, na pustyni Sin... nie pójdziesz tam do ziemi, którą daję synom Izraela” (32:49–52)

Po upomnieniu i pobłogostawieniu swojego ludu Mojżesz zostawił go z Jozuem i wspiął się na górę. Tam, po obejrzeniu Ziemi Obiecanej, spotkała go śmierć – i został pochowany przez Pana w nieoznakowanym grobie na równinach Moabu poniżej. W przeciwieństwie do tej prostej historii, źródła talmudyczne mają bogaty zbiór sprzecznych opisów sposobu śmierci Mojżesza. Odniesienie do konfrontacji między nim a „Aniołem Śmierci” na Górze przed śmiercią, ze wskazaniem na walkę między nimi, przekonało niektórych biblistów, że Mojżesz został zabity. Zygmunt Freud zinterpretował to podejrzenie w swojej książce Mojżesz i monoteizm tak, że Mojżesz został zabity przez swoich zwolenników za zbyt sztywne poglądy. Nie sądzę, aby była to dokładna interpretacja tego, co się wydarzyło. Klucz, jak mi się wydaje, leży w podanym powodzie, dla którego Mojżeszowi nie pozwolono wejść do Kanaanu, Ziemi Obiecanej. Według Księgi Wyjścia powodem jest to, że Mojżesz uderzył skałę laską, aby zdobyć wodę dla swoich spragnionych zwolenników. To nie jest naprawdę przekonujące. Dlaczego to praktyczne działanie miałoby być przyczyną kary? Nie jest tak, że istnieje jakakolwiek sugestia, że zabroniono mu oddawać się takiemu postępowaniu. Jednakże, gdy spojrzymy wstecz na wojny Setiego I, drugiego króla XIX dynastii, przeciwko Szasu, odkrywamy, że pierwsza konfrontacja miała miejsce w pobliżu jednej z egipskich fortec na trasie między Zarw a Gazą. Takie fortece budowano na obszarach, na których znajdowały się studnie. Wydaje się zatem, że bardziej prawdopodobnym wyjaśnieniem – nawet jeśli może być to tylko przypuszczenie – jest to, że Mojżesz, pod presją swoich spragnionych zwolenników, wszedł do jednej lub więcej z tych fortec i zdobył wodę, używając swojego królewskiego berła. Egipcjy strażnicy musieliby zgłaszać tego typu wtargnięcia swoim przełożonym w Zarw, co spowodowało, że Seti I wyruszył, aby położyć kres niepokojom, jakie Szasu wywoływali wśród

osadników na Synaju. Po pierwszej bitwie Seti I, jak widzieliśmy wcześniej, ścigał Szasu, zidentyfikowanych jako Izraelici, do północnego Synaju – i jeśli te talmudyczne odniesienia do śmierci Mojżesza są poprawne, to musiało tam umrzeć Mojżesz, poza zasięgiem wzroku jego zwolenników, najprawdopodobniej z ręki Setiego I. To wyjaśniałoby, w jaki sposób nowa wersja mitu Ozyrysa-Horusa powstała w czasach XIX dynastii. Ozyrys, król Egiptu, miał opuścić kraj na długi czas. Po powrocie został zamordowany przez Seta, który uzurpował sobie tron, ale Horus, syn Ozyrysa, skonfrontował się z Setem w Zarw i zabił go. Według mojej interpretacji wydarzeń, to w rzeczywistości „Set” zabił „Horusa”; ale ich role zostały później odwrócone przez tych, którzy chcieli wierzyć w wieczne życie Horusa. Ten nowy mit rozwinął się do tego stopnia, że Ozyrys/Horus stał się głównym bogiem czczonym w Egipcie w późniejszych czasach, podczas gdy Set był uważany za złego. Mit ten mógł być popularnym odzwierciedleniem prawdziwego wydarzenia historycznego – konfrontacji Mojżesza z Setim I na szczycie góry w Moabie.

EPILOG

BRAK dowodów historycznych na poparcie historii, które znajdujemy w Starym Testamencie, doprowadził do powstania trzech szkół myślenia. Niektórzy ludzie akceptują te opowieści o cudach i nietypowych zdarzeniach bezkrytycznie, chociaż domagają się racjonalnych lub naukowych wyjaśnień wydarzeń, z którymi spotykają się w swoim codziennym życiu; niektórzy odrzucają Stary Testament jako dzieło wyobraźni, czysto mitologiczne, bez wartości historycznej; niektórzy próbowali połączyć te dwie szkoły myślenia, umieszczając szereg bardziej znanych opowieści biblijnych na tle historycznym, chociaż należy to traktować po prostu jako opowiadanie historii, a nie poważne badania historyczne. Od dawna uważam, że Stary Testament jest dziełem historycznym, którego opowieści, opowiedane w języku, który często uderza nasze wyrafinowane uszy jako ekstrawagancki, zostały zniekształcone i wyolbrzymione na przestrzeni wielu stuleci, gdy były przekazywane ustnie, i dodatkowo ucierpiały z rąk różnych redaktorów. Trudno sobie wyobrazić, w jaki sposób wszystkie te opowieści biblijne tak głęboko zapisały się w ludzkiej pamięci, gdyby nie miały podstaw w rzeczywistości. Nie oznacza to, że w Starym Testamencie nie ma prawdziwych cudów. Nie ma potrzeby kwestionowania faktu, że jeśli Pan miał przesłanie dla Mojżesza, zwrócił jego uwagę za pomocą krzewu, który wydawał się płonąć (promienne światło jest powtarzającym się elementem w relacjach o objawieniach maryjnych w naszych czasach, takich jak te w Lourdes). Jednak dla wielu współczesnych umysłów popularny obraz Mojżesza jako jakiegoś supermaga z laską, która może zamienić się w węża i rozdzielić wody Morza Czerwonego, jest przeszkodą dla wiary. Mam nadzieję, że moja praca, zapewniająca powiązanie między wydarzeniami biblijnymi i znanymi wydarzeniami historycznymi oraz przedstawiająca racjonalne wyjaśnienia wielu pozornie tajemniczych wydarzeń opisanych w Starym Testamencie, posłuży przezwyciężeniu takich wątpliwości i sprzeciwów. W przypadku tej konkretnej książki umożliwi ona badanie Mojżesza, wielkiego prawodawcy, który przekazał Dziesięć Przykazań, z dwóch źródeł – Biblii i historii Egiptu. Ponadto wskazuje drogę do identyfikacji innych postaci biblijnych i, ustalając datę Wyjścia, umożliwi ustalenie, kiedy i w jaki sposób nastąpiło wejście Izraelitów do Kanaanu, a także innych wydarzeń, które od dawna są przedmiotem debat i sporów.

DODATEK A

(i) Wojny Szasu

PO wschodniej stronie północnej ściany wielkiej sali Hypostylowej w świątyni Amona w Karnaku znajdujemy dwie serie scen rozmieszczonych symetrycznie po obu stronach wejścia do świątyni. Akcja scen zbiega się w kierunku drzwi pośrodku, przy których stoi bóg Amon, aby powitać zwycięskiego Setiego I. Na dwóch skrajnych końcach, daleko od drzwi, znajdujemy przedstawione bitwy, które miały miejsce w odległych krajach, a gdy zbliżamy się do drzwi, widzimy pojmanie jeńców wojennych, po

którym następuje powrót do Egiptu, przedstawienie jeńców i łupów Amonowi, co kończy się zabiciem więźniów jako ofiar dla boga. Sceny są ułożone w trzech poziomych rzędach, z których każdy przedstawia inną wojnę. Pierwszy chronologicznie, dolny rząd wschodniej ściany, przedstawia wojnę przeciwko Szasu. Po wyruszeniu na trasę z Zarw do Gazy – znaną w Biblii jako „droga ziemi Filistynów” (Wyjścia, 13:17) – i przejściu przez ufortyfikowane stacje wodne, „pchając się wzdłuż tej drogi w Negebie, król rozprasza Szasu, którzy od czasu do czasu gromadzą się w wystarczającej liczbie, aby go spotkać. Jedno z tych działań jest przedstawione na tej płaskorzeźbie jako mające miejsce na drodze pustynnej. ... Nad sceną bitwy widnieje napis: „Dobry Bóg, Słońce Egiptu, Księżyc całej ziemi, Montu (tebański bóg wojny) w krajach obcych: nieodparty, potężny jak Baal (azjatycki bóg, odpowiednik egipskiego Seta), nie ma nikogo, kto by się do niego zbliżył w dniu ustawiania linii bitwy... Buntownicy, oni nie wiedzą, jak (uciekną); pokonani Szasu (stają się jak) ci, którzy nie istnieją”. W swojej kampanii Seti I najwyraźniej ścigał Szasu w północnym obszarze Synaju i Edomu, który obejmuje „wody Meriba”, a także Moab – granice między Synajem a Kanaanem/Jordanią – zanim powrócił, aby kontynuować marsz wzdłuż północnej drogi Synaju między Zarw i Gazą, aż dotarł do samego Kanaanu. Tuż za egipską granicą dotarł do ufortyfikowanego miasta, którego nazwa brzmi Pe-Kanan (Kanaan), które według Gardinera jest miastem Gaza. W innej scenie znajdujemy następujący napis nad pokonanym Szasu: „Rok 1. Król Górnego i Dolnego Egiptu, Menmare (Seti I). Zniszczenie, którego potężny miecz faraona ... dokonał wśród pokonanych Szasu od twierdzy Tharu (Zarw) do Pe-kanan, gdy Jego Wysokość maszerował przeciwko nim jak lew o dzikim spojrzeniu, czyniąc z nich trupy w ich dolinach, wywracane ich krwią jak tych, którzy nie istnieją. Każdy, kto ucieknie jego palcom, mówi: „Jego potęga w stosunku do odległych krajów jest potęgą jego ojca, Amona, który przydzielił mu zwycięską odwagę w krajach”. Oprócz tych Szasu, których już zabił w bitwie, Seti przywiódł wielu beduińskich więźniów z powrotem do Egiptu, przywiązanych do swojego rydwanu, aby zostali złożeni w ofierze. Scena pokazująca króla witanego z powrotem po przybyciu do Zarw ma inskrypcję, która podaje powód kampanii faraona przeciwko Szasu: „Ktoś przyszedł, aby powiedzieć Jego Wysokości: „Wróg należący do Szasu planuje bunt. Ich wodzowie plemienni są zgromadzeni w jednym miejscu, czekając na pasmach górskich Kharu.” ... Teraz jako dobry bóg (faraon), raduje się podejmując walkę; cieszy się atakiem na niego; jego serce jest zadowolone na widok krwi. Odcina głowy przewrotnym sercu. Kocha chwilę deptania bardziej niż dzień radości. Jego Wysokość zabija ich za jednym razem i nie pozostawia wśród nich spadkobierców. Ten, którego ocali jego ręka, jest żywym więźniem, zabranym do Egiptu.” Król, jak widać z następujących scen, udał się następnie ze swoimi więźniami Szasu do świątyni Amona w Karnaku. Nad nimi znajdujemy: „Jeńcy, których Jego Wysokość uprowadził od Szasu, których Jego Wysokość sam obalił, w Roku 1.” Następnie następuje przedstawienie ostatniego aktu – złożenia przez Setiego I osobiście jego jeńców Szasu u stóp tebańskiego boga Amona.

(ii) Traktat pokojowy Hattusili

Rok 21, pierwszy miesiąc zimy, dzień 21, pod majestatem Króla Górnego i Dolnego Egiptu Usimare Setpenre, syna Re, Ramzesa-mi-Amuna, obdarzonego życiem wiecznym i na zawsze, ukochanego Amona-Re, Harakhtiego, Ptaha z Południa-Od-Jego-Wału, pana Onkhtowe, Mut lady Ishru i Khns-Neferhotpe, powstałego na tronie Horusa Żyjących, jak jego ojciec Harakhti, wiecznie i na wieki. W tym dniu, gdy Jego Wysokość przebywał w mieście Pi-Ramzes-mi-Amun, spełniając wolę swego ojca Amona-Re, Harakhtiego, Atuma, władcy dwóch krain Heliopolis, Amona-Ramzesa-mi-Amuna, Ptaha-Ramzesa-mi-Amuna i Setecha, wielce walecznego, syna Nut, zgodnie z tym, jak obdarzają go nieskończonością świąt i wiecznością spokojnych lat, wszystkie krainy i wszystkie kraje górskie leżące pod jego sandałami; przybył posłaniec króla ... posłaniec Hatti (kraju Hetytów) ... niosąc [tablicę ze srebra, którą?] wielki wódz Hatti, Hattusili [sprawił], aby przyniesiono ją faraonowi, aby błagał [o pokój] Jego Wysokość Usimare’a Setpenre’a ... Traktat, który wielki książę Hatti, Hattusili, silny, syn Mursili, wielkiego wodza Hatti, silnego, syna Suppi[luliuma, wielkiego wodza Hatti, silnego, zawarł na tablicy ze

srebra dla Usimare'a ... : dobry traktat pokoju i braterstwa, dający pokój ... na zawsze. Ale odtąd, począwszy od tego dnia, wielki wódz Hatti, jest [w?] traktacie o ustanowieniu trwałej polityki, która ... tak, aby nie dopuścić do wrogości między nimi na zawsze. A dzieci dzieci wielkiego wodza Hatti będą [?] w braterstwie i pokoju z dziećmi Ramzesa-mi-Amuna, wielkiego władcy Egiptu; będąc w naszej polityce braterstwa i naszej polityce [pokoju]. [A ziemia Egiptu?] z ziemią Hatti [będzie?] w pokoju i braterstwie jak my na zawsze; i nie będą czynione wrogości między nimi na zawsze

iii) Głos sprzeciwu

Dyskutując o tym, gdzie miały miejsce bitwy Ramzesa II z Szasu, dr Kenneth A. Kitchen z Uniwersytetu w Liverpoolu mówi: „Omawiany obszar jest wskazany przez dwa lub trzy inne źródła... Jednym z nich jest Obelisk I w Tanis: „Straszny i wściekły lew, który plądruje kraj Szasu, który plądruje górę Seir swoim walecznym ramieniem”. Tutaj Szasu jest przez paralelizm utożsamiane z Górą Seir, „która jest Edomem” (por. Księga Rodzaju, 36: 8, 9). Drugim źródłem jest topograficzna lista Ramzesa II w Amara West, w której słowa t ŠSW kraj Szasu są określane przez każdą z sześciu nazw S'r, Rbn, Pysps, Yhw, Šm't i Wrbr. Tak więc Seir jest klasyfikowany jako co najmniej część kraju Szasu wraz z resztą. Spośród innych imion, Bernard Grdseloff, polski egiptolog, trafnie porównał Rbn do Labana z Powtórzonego Prawa 1:1 (i Libnah z Liczb 33:20, 21) i Šm't z Szimeatitami z I Kronik 2:55, wszyscy w rejonie Seir/Edomu, Negebu lub doliny ryftowej Arabii między nimi. Po trzecie, można zacytować stelę Ramzesa II z Gebel Shaluf. 'Na prawym skraju (między innymi) Anat mówi do króla: „[Ja] daję ci [kraj] Szasu...”, podczas gdy drugi wers na froncie steli z pewnością musi być odczytany: „ḥk dw [n] s[r ...], tj. który splądrował 1 górę [Se]'ir”. Ponownie, Szasu i Seir idą razem. Dowody te wyraźnie wskazują, że Ramzes lub jego wojska najechały Negeb, wyżyny Seir lub Edomu, a być może część pośredniej doliny ryftowej Arabii... Mamy więc dowody na działalność Ramzesa II (lub przynajmniej jego sił) zarówno w Edomie, jak i Moabie. Po omówieniu możliwych dat konfrontacji między Ramzesem II a Szasu, dr Kitchen zamieszcza następujący komentarz na temat nagłego pojawienia się tego ostatniego na scenie wraz z początkiem XIX dynastii: „Znaczące jest, że po wzmiankach o Szutu w XIX wieku p.n.e. (sześć wieków wcześniej), nie pojawia się żadne wyraźniejsze egipskie odniesienie do południowej Transjordanii przed panowaniem Setiego I”. Mamy zatem sytuację, jak widzieliśmy wcześniej, że w pierwszym roku Setiego I Szasu wyłaniali się z Synaju i stanowili zagrożenie dla Kanaanu, Edomu i Moabu. Następnie, w czasach Ramzesa II, około dwie dekady później, opuścili Synaj i znajdują się w Edomie i Moabie. Jeśli porównamy nagłe pojawienie się beduinów Szasu i ich ruchy z izraelskim Exodusem z Synaju, okaże się, że podążali dokładnie tą samą trasą. Dr Kitchen również był pod wrażeniem tego faktu: „W przypadku studiów nad Starym Testamentem nowe informacje mają pewne znaczenie dla daty hebrajskiego podboju centralnej Transjordanii i ich wejścia do zachodniej Palestyny, nie wspominając o dacie Exodusu”. Niemniej jednak, po wykazaniu, że oba ruchy były podobne, dr Kitchen odrzucił możliwość, że mogły być identyczne: „Teraz byłoby wysoce nierealne, aby siły Ramzesa dokonały inwazji na region Dibonu, na północ od Arnonu [w krainie Moabu], gdy Hebrajczycy pod wodzą Mojżesza i Jozuego przejęli ten obszar”. Co sprawiło, że dr Kitchen uważał, że byłoby to nierealne? „W przeciwnym razie można by się spodziewać wzmianki o „Izraelu” w tej samej klasie zapisów Ramzesa II, które wspominają o „Seir” i „Moabie” przed jego znanym wystąpieniem na słynnej steli izraelskiej Merenptaha”. Chociaż widział bliskie podobieństwo między ruchami Szasu a emigracją plemion izraelskich z Synaju do Palestyny, jak zapisano w Biblii, dr Kitchen nie rozpoznał, że byli to dokładnie ci sami ludzie. Było to konsekwencją jego uprzedzeń co do tego, kiedy i jak nastąpił Exodus. Jego akceptacja 430 lat jako długości pobytu, a także idea, że Izraelici powinni mieć swoją odrębną geograficzną ziemię Izraela po przekroczeniu granicy, uniemożliwiły mu uchwycenie historycznej rzeczywistości, na którą wskazywały jego własne tłumaczenia.

i) Grobowce skalne Amarna Huya i Meryre II

PROFESOR Redford, który nie zgadza się, że scena i inskrypcja w grobowcu Huya, zarządcy królowej Teje, w Amarnie są dowodem na to, że Amenhotep III żył i przebywał w Amarnie po drugiej połowie 8. roku panowania Echnatona, cytuje Normana de Garisa Daviesa, którego książka *The Rock Tombs of El Amarna* została opublikowana przez Egypt Exploration Society w Londynie w 1905 r., który również odrzucił tę scenę jako dowód koregencji. Nie jest to do końca prawdą. Davies wolał nie akceptować tego pomysłu z trzech powodów – faktu, że Teje i Baketaten są ukazani oddzielnie od Amen-hotepa III; faktu, że uniesione ręce Teje i Baketaten sugerują niezwykłą miarę czci, sugerując, że król nie żył; i fakt, że imię Echnatona poprzedza imię jego ojca w towarzyszącej inskrypcji na framudze drzwi. Davies skomentował: „Gdyby nie to i trudność pogodzenia sytuacji z innymi zapisami, ta równowaga dwóch rodzin królewskich sugerowałaby koregencję obu królów nawet w tak późnym okresie panowania Echnatona”. Kwestie podniesione przez Daviesa nie są w rzeczywistości poważnymi zarzutami co do koregencji. Istnieją dwa wyjaśnienia formy, jaką przyjmują sceny, jedno historyczne, drugie artystyczne. Huya był zarządcą królowej Tiye, mianowanym na to stanowisko przez jej syna, Echnatona, i nie miał bezpośredniego związku z jej mężem, Amenhotepem III. Gdyby Tiye została pokazana siedząca obok męża, byłaby postacią drugoplanową, w jego cieniu, tak jak Nefertiti jest pokazana w cieniu Echnatona: oddzielając ją od męża, Huya nadał swojej pani większe znaczenie. Wyjaśnienie artystyczne jest takie, że w egipskich grobowcach i świątyniach zazwyczaj znajdujemy dwie podobne sceny lub inskrypcje, wychodzące z lewej i prawej strony, aby spotkać się w ościeżnicy lub środku drzwi. W scenach Huya, trzy służące zostały dodane do sceny Amenhotepa III, aby zrekompensować fakt, że jest tam przedstawiona tylko jedna księżniczka, a nie cztery, a uniesione ręce Tiye i Baketaton równoważą gesty dwóch starszych córek Echnatona w przeciwległej scenie, gdzie są pokazane, jak machają wachlarzami w stronę rodziców. W scenie przedstawiającej Amenhotepa III, który siedzi pod promieniami Atona, machając ręką do swojej rodziny, nie ma nic, co sugerowałoby, że w tym czasie nie żył. Jeśli chodzi o inskrypcję, chociaż był chory w ostatnich latach, Amenhotep III pozostał starszym partnerem w koregencji aż do dnia swojej śmierci. W normalnym toku wydarzeń można by się spodziewać, że jego imię poprzedza imię jego syna koregencji – ale nie w Akhetaton. Tutaj, w domenie Atona, imię jedyne syna i proroka Atona, Echnatona, musiało być pierwsze. Redford argumentuje dalej, jak widzieliśmy wcześniej, że skoro Tiye jest pokazana sama na zewnętrznej ścianie omawianej sali, Amenhotep III musiał już nie żyć, gdy rozpoczęto budowę grobowca: „Przypuszczalnie, gdyby dekoracja grobowca nadążała za wykopaliskami, sceny w pierwszej sali przedstawiające samą Tiye zostałyby wyrzeźbione przed ościeżami nadproża”. Szczegółowa analiza całej sali grobowca Huya, jak również sąsiedniego grobowca Meryre II, jasno pokazuje jednak, że ściany nie były dekorowane w kolejności, jaką zakłada Redford, a ponadto, że ich dekoracja dostarcza dalszych dowodów wskazujących na koregencję dwunastu lat. Ściana południowa: To jest ściana w pobliżu wejścia do pierwszej sali. Po prawej stronie drzwi znajduje się scena bankietu z udziałem Tiye, zatytułowana „Matka króla, żona wielkiego króla”; Echnaton, Nefertiti i dwie ich córki (znaleziono tylko imię najstarszej, Merytaten); oraz córka Tiye, Baketaten, zidentyfikowana przez inskrypcję „córka króla, zrodzona i ukochana przez niego, Baketaten”. Jest to pierwszy raz, gdy księżniczka została przedstawiona. Promienie Atona rozciągają się od górnego środka sceny. Po lewej stronie drzwi znajdujemy scenę wieczornego przedstawienia, która ma ten sam kształt i obejmuje te same postacie, z wyjątkiem dwóch córek Nefertiti, które tutaj wydają się być młodszą parą. Promienie Atona nie występują w tej wieczornej scenie i zostały zastąpione kartuszami Boga i króla. Ściana wschodnia: Tutaj znajduje się obraz Tiye odwiedzającej świątynię Atona zwaną „Sunshade”, która może być częścią głównej świątyni Atona lub osobną świątynią zbudowaną specjalnie na jej wizytę. Wewnątrz świątyni widać Echnatona trzymającego matkę za rękę i czule prowadzącego ją w stronę wewnętrznego budynku. Aton świeci na parę królewską, a także na budynek, do którego zmierzają. Przed nimi podąża Huya, a za nimi młoda księżniczka Baketaton, która trzyma trzy dary dla ołtarza i ma dwie pielęgniarki, które się nią opiekują. Ściana Zachodnia: Przedstawia wyjątkową scenę z następującą inskrypcją: „Rok

12, drugi miesiąc zimy, dzień 8. Życie dla Ojca, podwójnego Władcy, Re-Atona, który daje życie na wieki wieków!

Król Południa i Północy Neferkheprure i królowa Nefertiti, żyjący na wieki wieków, pojawili się publicznie na wielkim palankinie ze złota, aby otrzymać daninę od Kharu (Palestyny/Syrii) i Kush (Nubii), Zachodu i Wschodu; wszystkie kraje zebrane (zgrupowane) w jednym czasie, a wyspy w sercu morza, przynoszące ofiary królowi (kiedy był) na wielkim tronie Echnatona za otrzymanie danin z każdej ziemi, przyznając im oddech życia". Echnaton i Nefertiti są przedstawieni, niesieni w państwowym palankinie na ramionach kilkunastu tragarzy. Co najmniej cztery ich córki podążają za krzesłem. Po jego chodniku przechadzają się urzędnicy, służba i personel wojskowy. Davies zauważył, że w grobowcu Huya i późniejszej wersji wydarzeń tego samego dnia w sąsiednim grobowcu Meryre II część żołnierzy nieśli zakrzywiony kij i skomentował: „Ponieważ zakrzywiony kij jest bronią Bedawi, według Wilsona (sir J. Gardiner Wilson, wczesny brytyjski egiptolog z ubiegłego wieku), prawdopodobnie mamy tu żołnierzy, którzy eskortowali ambasady do Egiptu”. Davies miał na myśli, że te beduińskie wojska, którym Echnaton powierzył zadanie ochrony jego gości i jego osobiście, mogły pochodzić z pustynnych granic Wschodniej Delt i Synaju – to znaczy z Shasu. Podczas gdy grób Huya pokazuje tylko procesję z okazji Hołdu Narodów, następny etap obchodów, po przybyciu rodziny królewskiej, w tym wszystkich sześciu księżniczek, do otwartego pawilonu, jest przedstawiony na wschodniej ścianie grobowca Meryre II – z napisem sugerującym inny powód zgromadzenia. Napis brzmi: „Rok [12, drugi miesiąc zimy, dzień 8] króla Górnego i Dolnego Egiptu... Echnatona, wielkiego w swoim trwaniu i wielkiej żony króla, jego ukochanej, Nefertiti, żyjącej na wieki wieków. Jego Wysokość pojawił się na tronie Boskiego i Suwerennego Ojca, Atona, który żyje w Prawdzie, a wodzowie wszystkich krajów złożyli daninę”. Implikacja napisu Meryre II, która ma znaczenie dla tego, czy istniała koregencja, jest taka, że wodzowie wszystkich krajów złożyli daninę, ponieważ Echnaton odziedziczył tron jako jedyny władca. Ale wracając do grobowca Huya... Ściana północna: Po obu stronach nadproża opisane wcześniej sceny są dwie niemal identyczne sceny, przedstawiające mianowanie Huya na jego urzędy. Po lewej stronie drzwi sali, które prowadzą do wewnętrznego grobowca, widzimy Echnatona i Nefertiti pochylających się z ozdobionej loggii pałacu, aby wręczyć złote kołnierze Huya, który stoi pod nimi. Za parą królewską stoją dwie ich młodsze córki i piastunki, obserwujące wydarzenie. Po prawej stronie drzwi mamy ponownie króla i królową z dwiema starszymi córkami. Tak więc, podobnie jak w przypadku przeciwległej ściany, w pobliżu wejścia, mamy przedstawione cztery księżniczki, dwie młodsze po lewej, dwie starsze po prawej. Podobnie jak w poprzedniej scenie, Huya stoi pod królem i jest pokazany z szyją obciążoną złotymi kołnierzami i obiema rękami zakrytymi do łokci złotymi opaskami. Kolejna scena poniżej zawiera malutki obrazek przedstawiający rzeźbiarza – „nadzorcę rzeźbiarzy wielkiej królewskiej żony Tiye, Auta” – przy pracy w swoim studio, dodającego ostatnie szlify do posągu Baketaten, córki swojej kochanki, która jest przedstawiona jako młoda dziewczyna. Jedyna datowana scena znajduje się na ścianie zachodniej, przedstawiając obchody 12. roku, chociaż pojawienie się w tym grobowcu tylko późnej formy imienia Atona sugeruje, że grób powinien być datowany na okres po drugiej połowie 8. roku. Istnieją jednak inne sposoby, dzięki którym możemy uzyskać przybliżone daty. Cztery córki są pokazane na południowej i północnej ścianie sali grobowca Huya: sześć córek jest pokazanych w obchodach 12. roku przedstawionych na wschodniej ścianie sąsiedniego grobowca Meryre II. Można zatem śmiało powiedzieć, że ze względu na obecność dwóch dodatkowych księżniczek w tym ostatnim grobowcu, zachodnia ściana sali Huya, pokazująca te same sceny uroczystości, musiała zostać udekorowana co najmniej dwa lata po południowej i północnej ścianie, co datuje je na około 10 rok. Wschodnia ściana nie pokazuje żadnej z córek Echnatona, ale Baketaton, córka Amenhotepa III i królowej Tiye, jest przedstawiona, wyglądając na tego samego wieku co na południowej i północnej ścianie. Można zatem rozsądnie wnioskować, że ta ściana również została

udekorowana około 10 roku Echnatona, a sceny uroczystości na zachodniej ścianie pojawiły się około dwa lata później.

(ii) Grobowiec Cheruef

Można wymienić trzy główne punkty dotyczące grobu Cheruef:

- Duża jego część jest niedokończona.
- Został uszkodzony w trzech etapach. Początkowo, gdy Cheruef, jak się wydaje, stracił łaskę, wciąż pracując nad swoim grobowcem, sceny i instrukcje zostały wymazane przez jego wrogów, „którzy wykuli jego postacie i postacie wysokich urzędników (lub być może członków jego rodziny), którzy mu towarzyszyli. Wykuli również teksty odnoszące się do jego działań lub biografii, a w większości przypadków jego imiona i tytuły... zamierzając wymazać wszelkie wspomnienia o nim. „Drugie okaleczenie jest dla nas ważniejsze, ponieważ dokonali go agenci Amenhotepa IV, najprawdopodobniej na początku jego ruchu, zanim stał się ekstremalny. Ściany grobowca są pokryte modlitwami do różnych bóstw, ale żadne z nich nie zostało tknięte, z wyjątkiem Amona. Kartusze Amona-hotepa III i Amenhotepa IV zawierały słowo „Amon”, ale nigdy nie zostało ono usunięte, chociaż agenci starannie wykuli imię tego samego bóstwa w sąsiedniej linii. Inne słowo zostało starannie wykute, gdziekolwiek się pojawiło... słowo „bogowie”, które dla czcicieli Atona było symbolem politeizmu. Trzeci rodzaj zniszczenia jest widoczny, jak zauważył Labib Habachi, gdzie postacie Amenhotepa IV zostały również wymazane, co w tym przypadku musi być dziełem jego wrogów od Horemheba do królów Ramessydów z XIX dynastii. Fakt, że grobowiec nie został ukończony i że pierwsze okaleczenie nie pochodziło od zwolenników Echnatona, wskazuje, że Cheruef popadł w niełaskę, gdy stary król jeszcze żył, a następnie, na późniejszym etapie, zwolennicy Echnatona przyszli, aby wymazać imię Amona.
- Grób dostarcza nam dwóch dat. Jedna ze scen w pierwszym dziedzińcu przedstawia Kheruefa składającego dary Amenhotepowi III i królowej Teje z okazji pierwszego jubileuszu faraona w roku 30.: inna pokazuje go wykonującego podobne zadanie w roku 36. z okazji trzeciego i ostatniego jubileuszu króla. Praca w pierwszym dziedzińcu jest jednak niedokończona.

Kim był Kheruef? Głównym źródłem informacji o jego tytułach i stanowiskach jest grób, w którym znajdujemy go opisanego jako „dziedziczny książę i gubernator”, „królewski skryba” i „zarządca wielkiej królewskiej żony Teje”. Nic w grobowcu nie łączy go bezpośrednio ani pośrednio z Echnatonem: jest zarządcą Teje, mianowanym na to stanowisko przez jej męża, Amenhotepa III. Fakt, że Echnaton jest pokazany w tym grobowcu ze swoim ojcem, musi być zatem tłumaczony przez tych, którzy nie akceptują koregencji. Wybrali kurs, bez najmniejszego śladu dowodu, aby twierdzić, że po śmierci Amenhotepa III, Kheruef został wyznaczony przez nowego króla, aby kontynuować przez jakiś czas swoją funkcję. Jak widzieliśmy, jedyne dwie daty, jakie mamy w tym grobowcu, to Rok 30 i Rok 36. Możemy więc bezpiecznie założyć, że dekorowanie grobowca rozpoczęło się jakiś czas po Roku 30. Ale kiedy się skończyło? Sam Redford zauważył: „To ogromne hypogeum (podziemna komnata) prezentuje dekorację tylko na kilku ścianach i istnieją dobre dowody na to, że prace zostały nagle przerwane, być może z powodu upadku lub śmierci Kheruefa”. Jest oczywiste, że obszar fasady – korytarz ze sceną libacji i nadproże drzwi, gdzie znajduje się kolejny kartusz Echnatona, który jest również przedstawiony w scenach ze swoją matką, królową Teje – jest praktycznie kompletny, wyjątkiem jest Ściana Północna, która ma czerwone linie mające na celu pokierowanie artystą w jego pracy. Jeśli, jak twierdzą Redford i inni przeciwnicy koregencji, prace nad grobowcem ustały po śmierci Amenhotepa III, podczas wyłącznych rządów jego syna, jak można wytłumaczyć, że to sceny syna są praktycznie ukończone, podczas gdy te należące do jego ojca były jeszcze niedokończone? Jedynym rozsądnym wnioskiem jest to, że Amenhotep IV został pokazany w grobowcu Kheruefa, adorującego swojego ojca z okazji pierwszego jubileuszu starego króla w roku 30. Kheruef kontynuował pracę dla królowej Tiye aż do

roku 36, kiedy popadł w niełaskę i został odwołany ze stanowiska. Jego wrogowie próbowali wymazać wszelkie ślady po nim, a niedługo później Atenisci zniszczyli również imię boga Amona. Potwierdzeniem tego jako prawidłowej kolejności zdarzeń jest fakt, że, jak widzieliśmy wcześniej, Echnaton rzeczywiście wyznaczył innego urzędnika, Huyę, na miejsce Kheruefa. Jeśli współrzędzenie obu królów trwało dwanaście lat, to rok 37 Amenhotepa III, kiedy Cheruef popadł w niełaskę, zbiegł się z rokiem 10 Echnatona, w którym to roku, jak widzieliśmy na przykładzie grobowca Huya, Echnaton mianował tego urzędnika na stanowisko zarządcy królowej Teje.

(iii) Rok hołdu

Aldred argumentował, że obchody 12. roku Echnatona, przedstawione w grobowcach Huya i Meryre II w Amarnie, pokazują króla otrzymującego dary z okazji objęcia wyłącznej władzy. Wydaje się to prawdopodobne. Nie było żadnej kampanii wojennej w obcych krajach, która uzasadniałaby taki hołd, a gdyby był to po prostu regularny coroczny hołd, trudno sobie wyobrazić, aby wszystkie zaangażowane obce narody zebrały się w Amarnie w tym samym czasie. Co więcej, jest to jedyny raz, kiedy takie wydarzenie zostało przedstawione w grobowcach w Amarnie. Redford ma jednak rację, odrzucając próbę Aldreda, aby uogólnić wnioski tak, aby sugerować, że wszystkie takie sceny hołdu w grobowcach XVIII dynastii muszą być rozumiane jako reprezentujące obchody koronacyjne lub że wydarzenie to w Amarnie zbiegło się z mianowaniem nowych urzędników lub ich ponownym mianowaniem.

(iv) Grobowiec Ramose

Tutaj Amenhotep IV pojawia się w grobowcu należącym do panowania jego ojca, Amenhotepa III, którego imię znajduje się w grobowcu. Ramose był burmistrzem Teb i wezyrem Górnego Egiptu. Aldred uznał grób Ramose'a za dowód koregencji: Redford nie. W innych przypadkach, gdy obaj królowie są przedstawieni razem w grobowcach, argumentował, że Amenhotepa III należy uznać za już zmarłego: tutaj akceptuje, że jest wymieniony jako żywy, ale uważa, że Amenhotep IV nie był przedstawiony w grobowcu aż do śmierci starego króla. Redford zauważa, że jeden z krewnych Ramose'a i minister ds. rekrutacji Amenhotepa III – syna Habu, którego imię również brzmiało Amenhotep – jest pokazany wśród zmarłych w scenie na wschodniej ścianie poprzecznej sali. Ponieważ wiadomo, że on i niektórzy inni przedstawieni w tej scenie nekropolii zmarli przed i około 34 roku panowania Amenhotepa III, Redford słusznie twierdzi, że sceny nie można datować wcześniej niż na ten rok, ale dalej twierdzi, że dekorowanie całego grobowca nie rozpoczęło się przed tą datą: „Ramose musiał przetrwać trzydziesty czwarty rok swojego władcy, a najprawdopodobniej jeszcze dekadę... grób stanowi mocny argument przeciwko koregencji Amenhotepa III z Echnatonem”. Pogląd ten nie może jednak zostać poparty dowodami. Pozycje Ramose'a jako burmistrza i wezyra są znane z jego grobowca. Ponadto jego imię zostało wyryte na skałach Sehel i Bigeh w rejonie Pierwszej Katarakty w Górnym Egipcie, południowej granicy jego jurysdykcji. Tam oddał cześć kartusiom Amenhotepa III i lokalnym bogom. To zatem dowodzi, że został mianowany na to stanowisko przez Amenhotepa III. Napis nie jest datowany, co oznacza, że nie wiemy, kiedy został mianowany, ale Aldred zauważył, że dokumenty znalezione w pozostałościach kompleksu pałacowego Malkata Amenhotepa III w Tebach Zachodnich wykazały, że wezyr Ramose podarował cztery dzbany piwa na pierwszy jubileusz króla w roku 30. Musiało więc być około roku 30, kiedy rozpoczęto budowę grobowca Ramose'a, ponieważ to głównie wysocy urzędnicy królewscy przekazywali dary z okazji tych okazji. Obie strony wejścia do grobowca są ozdobione zwykłymi scenami składania ofiar bóstwom słonecznym i bogom pochówku. W jednej ze scen na Murze Wschodnim, w której Ramose'owi towarzyszą urzędnicy, tekst brzmi: „Składanie ofiary ze wszystkich dobrych i czystych rzeczy [dla] Amona-Re, króla bogów, [dla] Re-Harakhtiego, [dla] Atuma, Chepery... [Ramose... mówi: „Chwalę Re-Harakhtiego], gdy wszędzie, aby sprawił, że będę wśród jego zwolenników, a moja dusza mogła odpoczywać w wieczornej łodzi dzień po dniu”. W podscenie trzej śpiewacy śpiewają: „Dwie krainy Horusa obwołują Amona na wielkim tronie, gdy jaśnieje jako Amon-

Re... Niech przedłuży lata Neb-Maat-Re (Amen-hotepa III), któremu dane jest życie... O burmistrzu-wezyrze Ramose. Twój pan, Amun-Re nagradza cię w twoim mieszkaniu żywych. Wszyscy bogowie zachodu radują się z twojego powodu, że składasz rytualną ofiarę Amunowi-Re-Harakhtiemu; Atumowi, władcy On (Heliopolis) ... Ozyrysowi-Khentiamentiemu; Hat-Horowi, regentowi nekropolii; Anubisowi... i wszystkim bogom podziemi. Jak widać, w tej sekcji wymienione jest imię Amenhotepa III, Amon jest nadal królem bogów, wiele z jego imion występuje, ale jednocześnie szczególne znaczenie przypisuje się Re-Harakhtiemu, imieniu, które Echnaton nadał swemu Bogu na samym początku. Na ścianie wschodniej znajduje się również scena nekropolii, przedstawiająca syna Habu. Chociaż Amenhotep III nie jest wymieniony konkretnie, jest oczywiste, że nadal był królem, ponieważ wszystkie inne postacie przedstawione na scenie to urzędnicy królewscy, którzy zmarli przed nim, ale inskrypcje wprowadzają nowe i dziwne wyrażenie w cytacie przypisywanym Ramose: „Miałem pożytecznego ducha, czyniąc sprawiedliwość królowi moich czasów. Zostałem za to nagrodzony przez mojego boga (króla)”. Inna scena na tej ścianie przedstawia obrzędy posiłku zmarłych, a także ceremonię używania świętych olejów i maści, a Ozyrys – jeden z bogów zniesionych przez Echnatona – i Ozyrys Ramose (martwy Ramose) są tematem inskrypcji. Górną połowę ściany południowej zajmują sceny pogrzebowe, w których Ramose jest ukazany jako już martwy. Na ścianie zachodniej, zgodnie z tebańskim zwyczajem pokazywania panującego króla po obu stronach wewnętrznego wejścia, mamy pokazanego króla. Kartusz z jednej strony, noszący nomen króla, jest wymazany, ale jego praenomen (lub imię koronacyjne), Amenhotep, jest dobrze zachowany. Po nim następuje epitet Echnatona, „wielki w swoim trwaniu”, potwierdzający, że to Amenhotep IV jest tutaj przedstawiony jako panujący król. Młody król jest ukazany w starym stylu artystycznym i wygląda dokładnie jak jego ojciec pod względem twarzy i wyglądu. Są też dwie figury Ramose. Pierwsza przedstawia go trzymającego mocną łaskę, zakończoną koronowaną głową barana Amona, a tekst brzmi: „Powiedziane przez burmistrza-wezyra Ramose: „Dla twojej ka (duszy), bukiet twojego ojca [Amona Re, Pana] z Tronów Egiptu, Prezydenta Karnaku. Niech cię chwali... Niech obali twoich wrogów... podczas gdy ty jesteś mocno osadzony na tronie Horusa”. „Wrogowie króla wymienieni tutaj to zazwyczaj obcokrajowcy atakujący granice kraju, ale wiadomo, że Echnaton nie walczył, zwłaszcza w swoich wczesnych latach. Ponieważ po tym odniesieniu następuje życzenie, aby król został osadzony na tronie, wrogami w tym przypadku mogli być tylko ci, którzy sprzeciwiali się jego mianowaniu na króla. Tekst przemówienia Ramose'a towarzyszący drugiej postaci brzmi: Tor your ka, bukiet twojego ojca, żyjącego Re-Harakhti, który raduje się na horyzoncie... którego blaskiem jest Aton”. Styl dzieła, a także przedstawienie nowego Boga, „Re-Harakhti... którego blaskiem jest Aton”, wskazuje na bardzo wczesny okres panowania Echnatona. Tarcza słoneczna jest pokazana w swojej wczesnej formie, podczas gdy Amon jest nadal przedstawiany jako ojciec króla, „Władca Tronów Egiptu”. Wczesny okres potwierdza również nieobecność królowej Nefertiti, którą zawsze później widuje się towarzyszącą mężowi. Davies opisuje jednak dramatyczną zmianę stylu, gdy Amenhotep IV jest przedstawiony po przeciwnej stronie drzwi: „Kontrast, jaki ta ściana przedstawia ze ścianą po drugiej stronie drzwi, jest kwintesencją najbardziej uderzającego epizodu w historii Egiptu, gdy pozornie nierozzerwalna ciągłość egipskich tradycji została przerwana z nagłością, którą lepsza znajomość ruchów myśli i poglądów politycznych mogłaby pominąć, ale która mimo to nadaje całkowicie rewolucyjny charakter tej zmianie. Wydaje się, że trzy lub cztery lata wystarczyły, aby doprowadzić do zewnętrznego istnienia to, na co należałoby zaproponować co najmniej stulecie przygotowań”. Autor kontynuuje opis sceny: „Fizjonomie, poza, królewskie stroje, pałac, architektura, cudzoziemcy noszą nieznane sposoby; nawet tarcza słoneczna ze swoją strażniczą kobrą ma inny kąt widzenia. Zmiana ta nie jest też powierzchowna. Postawa króla wobec nadprzyrodzonej mocy uległa zmianie; słońce sięga ziemi, a insygnia świątynne zniknęły. Jego relacje z ludem również są bardziej intymne; nie siedzi już na tronie jak imponujący automat. Miejsce i sposób jego pojawienia się są inne, a każda postać i grupa przed nim nabrała większej witalności. Godność i dekoracyjna symbolika mogą być zmniejszone, ale zostały złamane przez nową wrażliwość i

ciepło uczuć... Egipt obudził się pewnego ranka, jak się wydaje, i zastał bogów w pełnym odosobnieniu, słońce świeciło, króla w oknie pałacu, a lud tańczył na ulicach... Aton został „znaleziony”. Amenhotep IV i królowa Nefertiti są ukazani po raz pierwszy w tym, co później stało się znane jako styl sztuki Amarne, pojawiając się w oknie pałacu, który wydaje się być budynkiem młodego króla w kompleksie Malkata jego ojca. Tarcza słoneczna z rozciągniętymi promieniami kończącymi się w dłoniach, nowy symbol Atona, świeci z górnego środka obrazu, prezentując klucz życia do nozdrzy pary królewskiej. Imiona Atona, podobnie jak imiona króla, są umieszczone w dwóch kartuszach i, dodane do kartuszy Boga, jest królewskim salutem: „Niech Aton żyje, bogaty w okresy świąt, pan nieba i ziemi, w Gem-paton w świątyni Atona”. Oznacza to, że świątynia Atona w Luksorze została już zbudowana, a święto sed króla obchodzone. Wszystkie kartusze króla, królowej i Atona, z wyjątkiem tego z imieniem Amenhotepa, zostały w dużej mierze zniszczone po upadku Amarny, a twarze pary królewskiej zostały odłupane. Tekst przedstawia przemowę króla do Ramose'a, który stoi pod oknem: „[Powiedziane przez] króla Górnego Egiptu, żyjącego prawdą... Amenhotepa... do... burmistrza-wezyra Ramose'a: „... sprawy, które powierzyłem twojemu opiece... które nakazałem. Wszystko, co istniało... królowie od czasów Boga”. Na co Ramose odpowiada: „Niech [Aton] uczyni zgodnie z tym, co nakazałeś... twoje pomniki będą trwałe jak niebo, a twoje życie tak długie, jak (życie) Atona w nim. Niech twoje pomniki wzrosną jak wzrost nieba. Jesteś wyjątkowy... Góry prezentują ci to, co trzymały w ukryciu; bo twój donośny głos zdobywa ich serca, tak jak twój donośny głos zdobywa serca ludzi; oni słuchają ciebie tak jak słuchają ludzie.’ Górna połowa ściany przedstawia Ramose'a, którego król czci w serii scen, z których jedna pokazuje go obładowanego tak wieloma naszyjnikami ze złotych paciorków, że jego szyja nie może ich wszystkich pomieścić. Poza imieniem Amenhotepa, słowo „Amon” nie pojawia się na tej ścianie. Z fasady grobowca nie pozostało nic poza skrawkiem postaci Ramose'a u stóp lewego framugi. Jednak na grubości kamiennego frontu grobowca Ramose jest pokazany „wchodzący (do grobowca) z łaskami dobrego boga (króla, Amenhotepa III lub Amenhotepa IV?), aby odpocząć w...” i znaleziono małe fragmenty z napisami „...wydający się prawdą” ... i ponownie dziwne wyrażenie „król moich czasów”. Część grobowa grobowca nie jest opisana, ale wewnętrzna strona drzwi jest ozdobiona piękną płaskorzeźbą. Po jednej stronie Ramose składa oddzielne modlitwy, jedną do króla, a drugą do bogów podziemi. Modlitwa do króla brzmi: „Przychodzę w pokoju do mojego grobu z łaską dobrego boga (króla, Amenhotepa III lub Amenhotepa IV?). Uczyniłem to, co zostało zaaprobowane przez króla moich czasów (?), ponieważ nie umniejszyłem istoty tego, co nakazał, ani nie popełniłem żadnego przestępstwa przeciwko ludziom, abym mógł spocząć w moim grobie na wielkiej prawej ręce (zachodniej części) Teb”. Chociaż grób Ramose nie jest datowany, dostępne dowody pozwalają nam ustalić cztery daty, dwie dla Amenhotepa III i dwie dla jego syna, Amenhotepa IV. Ponieważ Ramose został już mianowany na stanowisko burmistrza i wezyra przed 30 rokiem panowania tego króla, powinniśmy się spodziewać, że prace nad jego grobowcem rozpoczęły się mniej więcej w tym czasie, a ponieważ syn Habu jest pokazany jako już martwy, w jednej ze scen, a zmarł około 34 roku, scena ta musi być datowana niedługo po tym roku starego króla. W przypadku Amenhotepa IV sceny po obu stronach drzwi prowadzących do wewnętrznej sekcji grobowej różnią się wyraźnie stylem i można je datować na różne okresy jego panowania. Pierwsza scena przedstawia króla w starym stylu. Na początku swojego panowania Echnaton został pokazany w kamieniołomie piaskowca w Gebel Silsilah w Nubii, czczącego Amona-Re. Poniższa inskrypcja odnotowuje, że wydobywał piaskowiec na „wielkiego ben-ben (świątynię) Harakhti w Karnaku”. Król opisuje siebie jako „pierwszego proroka Re-Harakhti”. Oczywiście jest, że napis w Silsilah odnosi się do świątyni Re-Harakhtiego w Karnaku, a ponieważ na panelu widać również Amona-hotepa IV oddającego cześć Amonowi, trudno datować go na okres późniejszy niż pierwszy lub drugi rok panowania, ponieważ budowę świątyni Re-Harakhtiego rozpoczęto bardzo wcześnie za jego panowania. Druga scena, po przeciwnej stronie drzwi, jest w nowym stylu sztuki Amarne, po raz pierwszy znajdujemy ją w grobowcu przed grobowcami skalnymi Amarne, datowanym na 8 lub 9 rok panowania Echnatona. Nowy symbol Atona już się pojawił; Bóg

nazywa się teraz Aton zamiast Re-Harakhti i jest umieszczony w dwóch kartuszach. W tej scenie nie ma żadnej wzmianki o Amonie. Odniesiono się do świątyni Echnatona w Karnaku. Jest również odniesienie do jubileuszu Echnatona, obchodzonego w jego roku. Taka prezentacja nie byłaby możliwa przed ostatnimi dniami Amenhotepa IV w Tebach, krótko przed tym, jak w ósmym miesiącu 6 roku powiadomił o zmianie imienia z Amenhotepa IV na Echnaton na steli granicznej w Amarnie. Scenę tę należy zatem przypisać jego późnej klasie 5 lub wczesnej klasie 6. Pewne dodatkowe światło na datowanie grobowca Ramosego można uzyskać, rozważając, kto go podarował. Chociaż prawdą jest, że Amenhotep III mianował Ramosego na swoje stanowiska burmistrza i wezyra, wydaje mi się, że z kilku powodów to Amenhotep IV podarował Ramosemu jego grobowiec:

- Imię Amenhotepa III pojawia się tylko raz, przy wejściu do grobowca, używając swojego imienia, Neb-Maat-Re, w modlitwie Ramosego do Amona-Re, aby „przedłużyć lata Neb-Maat-Re”. Sugeruje to, że ten król cierpiał już na jakąś chorobę, która, z listu Tushratty i przybycia Ushtera do Egiptu, może być datowana na około 36 rok (patrz rozdział ósmy);
- Natomiast Amenhotep IV jest przedstawiony w specjalnej pozycji po obu stronach wewnętrznego wejścia, która była używana w XVIII dynastii do scen „rządzącego króla”: gdyby stary król był donatorem grobowca, Ramose pokazałby go przynajmniej po jednej stronie wejścia;

- Dziwne – i, o ile wiem, wyjątkowe – odniesienie się urzędnika do władcy jako „króla moich czasów” można lepiej zrozumieć, jeśli zinterpretujemy to jako „mój pan”, który dał mi mój grobowiec i nakazał mi wykonać dla siebie pewne prace, i wydaje się, że chodzi o Echnatona, a nie jego ojca. Chociaż to Amenhotep III mianował go na stanowisko burmistrza i wezyra, Ramose był odpowiedzialny za pewne prace budowlane w świątyniach Echnatona w Karnaku i Luksorze;

- Fakt, że Ramose przeprasza za wykonywanie rozkazów „króla moich czasów” sugeruje coś niezwykle zarówno w królu, jak i w naturze rozkazów, co może być odniesieniem jedynie do Echnatona. Ramose próbuje zaprzeczyć, że wykonał rozkazy króla tylko po to, aby uzyskać swój grobowiec w Tebach Zachodnich. Ten protest nie byłby konieczny, gdyby Amenhotep III był dawcą grobowca;

- Fragment znaleziony na fasadzie nosił tekst „... pojawiający się jako (nie)prawda”, co jest epitetem Echnatona.

To Echnaton dał Ramose'owi jego grobowiec i dlatego jest w nim przedstawiony, podobnie jak jego ojciec. W rzeczywistości widzimy młodego króla nagradzającego wezyra zbyt dużą ilością złota za wypełnienie jego rozkazów, które wydają się odnosić do budowy jego nowych świątyń dla Re-Harakhtiego w Karnaku i dla Atona w Luksorze. Powiązanie Amona-Re z Re-Harakhtim w tym grobowcu przedstawia bardzo wczesny etap inskrypcji Echnatona, ponieważ Re-Harakhti było imieniem, które początkowo nadał swojemu Bogu. W prawie każdej scenie, czy to w pobliżu wejścia, czy wewnątrz, Re-Harakhti jest kojarzony z Amonem, kiedykolwiek pojawia się ten ostatni bóg. Dotyczy to tego, co Redford wybiera, aby opisać jako wczesne sceny – te w pobliżu wejścia, po których następują sceny pogrzebowe – jak również ostatnie. Powiązanie Amona i Harakhtiego w rzeczywistości przedstawia powiązanie Amenhotepa III i jego syna w koregencji. Ramose, wbrew powszechnemu przekonaniu wśród uczonych, nigdy nie nawrócił się na atenizm. Nigdy nie pokazano go czczącego Boga Echnatona. Wszyscy zwykli bogowie są przedstawieni w jego grobowcu, nawet w ostatniej scenie na odwrocie drzwi do wewnętrznej sekcji grobowej. Należy to uznać za późniejsze niż sceny w stylu amarneńskim, ponieważ jest to zawsze najbardziej odległa scena, czasami zawierająca najnowsze informacje o zmarłym, dodane po jego śmierci. Jednak tutaj nadal wykazuje tę samą lojalność wobec innych bogów i trzyma się starego stylu, co wskazuje, że grób został ukończony po tym, jak Echnaton opuścił już Teby.

Sam Ramose nie podążył za Echnatonem do Amarneńskiego, ale pozostał w Tebach jako burmistrz i wezyr Amenhotepa III aż do czasu swojej śmierci lub śmierci starego króla.

(v) Listy Tushratty

Tushratta pojawił się na scenie po raz pierwszy przed wysłaniem czterech listów, które stanowią część debaty o koregencji. Wysłał list do Amenhotepa III, w którym poinformował go, że pomimo wewnętrznej walki o władzę udało mu się zabezpieczyć tron po śmierci jego ojca, Shutarny. Przypomniał faraonowi o przyjaznych stosunkach między nim a Shutarną, a także wykorzystał okazję, aby podkreślić, że jego siostra, Gilukhipa, była jedną z żon faraona. Ponadto wspominał o ataku Hetytów na jego kraj, którego całkowicie zniszczył. Z otrzymanej nagrody dołączył prezent dla Amenhotepa III. List ten nie jest datowany, ale uważa się, że dotarł około 30 roku panowania Amenhotepa III. Drugi list, który od niego otrzymaliśmy, wskazuje, że Amenhotep III chciał zacieśnić stosunki między dwiema rodzinami, poślubiając również córkę Tushratty, Tadukhipę. Tushratta wysłał następnie posłańca do Egiptu z trzecim listem, żądając złota w zamian za rękę córki. Sprawa ta wydaje się być rozwiązana polubownie, ponieważ czwarty list wydaje się nadejść w tym samym czasie co przyszła panna młoda, Tadukhipa. W końcu, przed śmiercią Amenhotepa III, nadszedł piąty list, datowany przez egipskie dokumenty na „Rok 36, czwarty miesiąc zimy”, któremu towarzyszył wizerunek mitannijskiej bogini Isztar. Sugeruje to, że Amenhotep III był już chory i żywno nadzieję, że Isztar go wyleczy. Jednak mitannijska magia najwyraźniej nie zadziałała, a król stawał się coraz mniej aktywny aż do swojej ostatecznej śmierci na początku 39 roku. Po tej dacie nadeszły cztery listy – jeden adresowany do królowej Teje, pozostałe trzy do Echnatona – które stanowią część debaty o koregencji. Pełniejszy opis ich treści znajduje się w kolejności, w jakiej według mnie nadeszły. Nie. EA27 (adresowany do Echnatona): Ten pierwszy list do Echnatona rozwodzi się nad kwestią złota. Król Mitanii skarży się: „Twój ojciec ... napisał ... w swoim liście, w czasie, gdy Mani (posłaniec egipski) przyniósł cenę za żonę ...: Te narzędzia, które teraz ci wysyłam, są (jeszcze) niczym ... gdy mój brat da żonę, której pragnę, i przyniosą ją do mnie, abym ją zobaczył, wtedy wyślę ci dziesięć razy więcej niż te. I złote wizerunki ... wizerunek dla mnie i drugi jako wizerunek dla Tadukhipy, mojej córki, pożądałem od twojego ojca ... „Twój ojciec powiedział: „... dam ci również lapis lazuli i bardzo dużo innego złota oprócz (i) narzędzi niezliczonych, dam ci razem z wizerunkami”. A złoto na wizerunki, moi posłańcy ... widzieli na własne oczy. Twój ojciec również kazał odlać wizerunki w obecności moich posłańców i uczynił je kompletnymi i pełnej wagi... I pokazał bardzo wiele innego złota, bez miary, które miał mi wysłać, i przemówił do mojego posłańca, mówiąc: „Oto wizerunki i oto bardzo wiele złota i narzędzi bez liczby, które mam zamiar wysłać mojemu bratu, i spójrz na to własnymi oczami”. A moi posłańcy zobaczyli to własnymi oczami. A teraz, mój bracie, nie wysłałeś (tych) ... wizerunków ... ale wysłałeś takie, które były zrobione z drewna z Mani.’ List podkreśla, że jeśli Echnaton ma jakiegokolwiek wątpliwości co do prawdy dotyczącej obiecanego złota, powinien „zapytać swoją matkę”. Nr EA26 (adresowany do królowej): Tekst zaczyna się: „Do Teje, królowej Egiptu... Tuszratty, króla Mitanii. Niech ci będzie dobrze; niech ci będzie dobrze; oby Tadukhipa [moja córka], twoja narzeczona, miała się dobrze.’ Następnie Tushratta narzeka: „Prezentu, który twój mąż kazał przynieść, nie posłałaś mi; a złote posągi... Teraz jednak Napkhuriya (Echnaton), twój [syn]... zrobił (je) z drewna. Nie. EA29 (adresowany do Echnatona): Po jeszcze głębszym zagłębieniu się w historię przyjaznych stosunków między dwoma rodzinami królewskimi, aby przekonać nowego króla do ich kontynuowania i wysłania obiecanego złota, list ponownie zaprasza go do poszukiwania potwierdzenia u matki, że Tushratta mówi prawdę: „Od dni mojej młodości Nimmuriya (Amenhotep III), twój ojciec, pisał do mnie o przyjaźni... Tiye, znakomita żona Nimmuriya, ukochanej, twojej matki, ona zna ich wszystkich. Zapytaj Tiye, twojej matki... A kiedy Nimmuriya, twój ojciec, wysłał do mnie i chciał mojej córki, nie zgodziłem się jej dać... I wysłałem Khamashshi, posłańca mojego brata, do Nimmuriya, aby zapłacił posąg, w ciągu trzech miesięcy... I w końcu oddałem moją córkę. A kiedy ją przyprowadził i Nimmuriya, twój ojciec, ją

zobaczył... bardzo się uradował... Tiye, twoja matka, wie, co powiedziałem, a Tiye, twoja matka, zapytaj ją, czy wśród słów, które powiedziałem, było jedno, które nie było prawdą... dlatego poprosiłem o wizerunki... a Nimmuriya powiedział do mojego posłańca: „Oto wszystkie złote wizerunki, o które prosi mój brat”.... A kiedy mój brat Nimmuriya umarł... Płakałem tego dnia (kiedy posłaniec przybył z nowiną); pozostałem siedząc, nie cieszyłem się jedzeniem i piciem tego dnia i opłakiwałem... „Kiedy Napkhuriya (Echnaton), wybitny syn Nimmu-riyi i jego znakomitej żony Tiye, objął panowanie, powiedziałem: „Nimmuriya nie umarł”. ... [Teraz mój brat] kiedy on poprzednio pisał do mnie, w czasie kiedy odesłał Giliya (z wiadomością o śmierci Amenhotepa III i listem od Tiye) ... wysłał Mani, mój brat wysłał tylko drewniane (posągi), ale złoto [nie wysłał] ... Pirizzi i Puipri wysłałem, aby wyrazić współczucie (przyniesli list datowany na Rok 2 lub Rok 12: patrz Rozdział Ósmy) ... Teraz słowo, które twoja matka powiedziała do Giliya, [usłyszałem i dlatego] ... i wizerunki [ze złota] ... o które prosiłem, nie dałeś mi ... moi posłańcy przez cztery lata ... „Obrazy, o które prosiłem twojego ojca, daj; i teraz [gdym wysłałem] moich posłańców po raz drugi [jeśli on] nie przygotuje i nie da [ich], zasmuci moje serce... Twoja matka Tiye wie wszystko o tych rzeczach i (dlatego) zapytaj swoją matkę Tiye... [Teraz mój brat powiedział:] „Giliya powinien wrócić do niego. Ponieważ w przeciwnym razie zasmuciłbym serce mojego brata, odeślę Giliya z powrotem”. [Jednakże powiedziałem]: „Ponieważ szybko odesłałem posłańców mojego brata, niech mój brat zawsze moi posłańcy [odsyłają szybko]... da mi znać i wyśle Mani do mnie, wtedy ja... Giliya, z przyjaznymi intencjami, do mojego brata”. Z tego listu jasno wynika, że posłaniec Mani jest w Egipcie, ponieważ Tushratta prosi, aby wysłano go ze złotem. W liście nr EA28 dowiadujemy się jednak, że nie tylko przebywa on w Mitanni, ale jest przetrzymywany jako zakładnik przed powrotem dwóch posłańców Tushratty. Po zwyczajowych początkowych, przyjacielskich formalnościach, Tushratta przechodzi od razu do sedna: „Pirizzi i Puipri, moi posłańcy, wysłałem ich do mojego brata na początku jego panowania i rozkazałem im wyrazić bardzo silny smutek. A potem wysłałem ich ponownie. A tę wiadomość, przy poprzedniej okazji, dałem mojemu bratu:” – tego listu teraz brakuje – „Mani, posłańca mojego brata, zatrzymam, dopóki mój brat nie wyśle mojego posłańca i dopóki on nie przybędzie... Teraz jednak mój brat generalnie nie pozwolił im odejść i zatrzymał ich bardzo mocno”.

Sprawa Mos

ABY zacząć od samego początku akcji Mos, napisy na grobowcu zaczynają się od słów: „Kopia badania [przeprowadzonego przez] kapłana [lektury] Aniy, który był urzędnikiem sądu, Hunpet kapitana statku Neshi [który znajdował się w] wiosce Neshi, w następujący sposób:

„Przybyłem do wioski Neshi, miejsca, gdzie znajdują się ziemie i o których mówiły obywatelka Ur[nero] i obywatelka Takharu. Zebrały spadkobierców [Neshi] wraz z notablami miasta”

Jak widzieliśmy w rozdziale dziewiątym, matka Khayri rozpoczęła postępowanie prawne w roku 14-plus – brakuje liczby miesięcy – Ramzesa II, aby ustalić własność ziemi przez jej syna, argumentując, że był potomkiem Neshi poprzez swoją babcię, Urnero. W relacji z grobu o następujących wydarzeniach Khayri jest wymieniony z imienia tylko raz, a gdzie indziej jest nazywany mos (syn i dziedzic), aby wskazać, że rości sobie prawo do bycia prawowitym dziedzicem: „Wtedy Nubnofret, moja (Mosa) matka, przyszła uprawiać część Neshi, mojego ojca. [Ale] ktoś przeszkodził w jej uprawianiu. Poskarżyła się powiernikowi Khay (pozwanemu). Ktoś [sprawił, że pojawili się przed] [wezyrem] (w) Heliopolis w roku 14-plus króla [Usermre-Settepenre] Ramzesa Meiamuna, obdarzonego życiem”. W późniejszych etapach pozwu słowo mos jest ponownie używane, ale w tym przypadku, aby wykazać, że Huy, ojciec powoda, był prawowitym dziedzicem Neshi, pierwotnego właściciela ziemi. Po przybyciu pasterza kóz Mesmana:

Papa, kapłan świątyni Ptaha: „Znałem... [pisarza Huya], dziecko (mos) Urnera [które] uprawiało tę ziemię [rok] po roku. Zajmował się uprawą, mówiąc: „Jestem dzieckiem (mos) Urnera, córki Neshiego”.

[Hori], pszczelarz Skarbca Faraona: „[Co do skryby Huya], (on był) dzieckiem (mos) Urnera, a co do Urnera (ona była)

córką Neshiego”. Nebnufer, szef stajni: „Co do skryby Huya, on [uprawiał swoją ziemię rok] po roku. Postępował zgodnie ze wszystkimi swoimi pragnieniami. Przywozili mu plony z pól rok po roku. On miał zwyczaj spierać się z obywatelką Takharu (siostrą swojej matki), matką żołnierza Sementawi, a następnie spierał się z jej synem Sementawi, aby [ziemia] została oddana [Huyowi] i zostali oni zatwierdzeni. Obywatelka Tentpaihay: „Jak Amun znosi, i jak znosi władca, jeśli mówię fałszywie, niech zostanę (wygnana) na tył domu. Co do [pisarza Huya] (on jest) dzieckiem [mos] Urnero, a co do Urnero, (ona jest) córką Neshiego”.

Pi-Ramses i Zarw

OSTATNIE odkrycia archeologiczne w Kantarze (patrz rozdział leven) sprawiły, że zbędne stało się szczegółowe argumentowanie, jak wcześniej przewidywałem, że to właśnie tutaj znajdowało się Pi-Ramses, miasto Exodusu, na terenie stolicy Hyksosów Awaris i ufortyfikowanego miasta Zarw. Jednak pewne dalsze dowody, które doprowadziły mnie do tego wniosku, mogą zainteresować czytelnika.

(i) Miasto Pi-Ramsesa

Pi-Ramses był wschodnią rezydencją i stolicą Deltę królów XIX, XX i początku XXI dynastii, aż do czasu, gdy w okresie XXI dynastii, ustanowiono nową stolicę w Tanis, na południe od jeziora Menzalah w północnej części Deltę. Jednym z powodów, dla których dokładna lokalizacja Pi-Ramsesa była przedmiotem znacznej debaty i nieporozumień, jest to, że wydaje się, że została zbudowana w istniejącym miejscu: innym jest to, że Ramzes II, trzeci król XIX dynastii, który nadał miastu nazwę, rządził przez sześćdziesiąt siedem lat i pozostawił wiele konstrukcji w całej Wschodniej Deltę. Teksty z okresu Ramessydów często wspominają o miejscu zwanym Pi-Ramses myr Amun, Dom Ramzesa, Ukochanego Amona. Dowiadujemy się na przykład z jego triumfalnego poematu znanego jako Poemat Penatura, wspomnianego krótko w rozdziale jedenastym, że kiedy latem swojego 5 roku Ramzes II wyruszył na swoją pierwszą azjatycką kampanię, „przeszedł obok twierdzy Zarw” i wydaje się, że przez jakiś czas pozostał w miejscu poza twierdzą. Następnie tekst mówi, że „Jego Wysokość będąc w [mieście] Ramzesa, Ukochanego Amona” rozpoczął swój marsz na Palestynę z tego punktu. Ten tekst wskazuje, że rezydencja Ramzesa nie tylko znajdowała się za twierdzą Zarw, ale na początku „drogi Horusa” prowadzącej do Gazy. Potwierdzeniem tej lokalizacji jest fakt, że po powrocie z tej kampanii pierwszym wspomnianym miejscem był „Dom Ramzesa, Ukochanego Amona Wielkiego Zwycięstwa”. Dopiero podczas podróży z Egiptu do Palestyny musiał minąć twierdzą Zarw, aby dotrzeć do swojej rezydencji we Wschodniej Deltę. Dr Kitchen z Uniwersytetu w Liverpoolu jest jednym z wielu uczonych, którzy nie akceptują tej interpretacji. Zamiast tego uważa, że „miasto Ramzesa, Ukochanego Amona” jest innym miastem, które Ramzes II zbudował w Fenicji, na południe od Syrii. Pogląd ten opiera się na fakcie, że w tekście brakuje pięciu kwadratów, po których następuje egipskie słowo oznaczające „cedr”. Następnie tekst mówi nam, że król „udał się na północ i dotarł do wyżyny Kadesz (w Syrii)”. To właśnie zestawienie „cedru” i Kadesz doprowadziło takich uczonych do przekonania, że odniesienie dotyczy miasta w Fenicji. Gardiner odrzucił jednak ten pogląd, ponieważ nie ma dowodów z żadnego innego źródła, które wskazywałyby na istnienie takiego miasta Ramzesa w Fenicji. Następnie, ponieważ zachowany tekst wspomina tylko o dwóch punktach – punkcie początkowym, „mieście Ramzesa” i punkcie przybycia, Kadesz – wydaje się dziwne, że skoczył z twierdzy Zarw do miasta w Fenicji bez żadnego wyjaśniającego powodu. W rzeczywistości wzmianka o „cedrze” nie może być traktowana jako dowód na fenicką lokalizację miasta Ramzesa. W Steli Kamose król, po przybyciu do

stolicy Hyksosów, Awaris, podczas swojej wojny wyzwoleniczej, mówi o „statkach świeżego cedru”, a także o „wszystkich dobrych produktach Retenu (Palestyny)”, które zdobył w wojnie z obszaru Awaris (Zarw). Kolejnym punktem jest to, że wzmianka w tekście o przejściu przez twierdzę Zarw mogła przyczynić się do nieporozumienia co do jej dokładnej lokalizacji. Z pozycji zajmowanych przez wszystkich znanych burmistrzów Zarw jasno wynika, że składała się ona z dwóch bytów – twierdzy i miasta. Ich związek jest jasno przedstawiony na reliefach Setiego I w Karnaku. Twierdza znajdowała się po obu stronach kanału łączącego Wody Horusa z Morzem Trzciny; miasto leżało za nią na wschód, na początku „drogi Horusa” prowadzącej do Palestyny. Każdy, kto przybywał z Egiptu i chciał dotrzeć do Synaju, musiał zatem wejść do zachodniej części twierdzy, przejść do wschodniej części – gdzie zbudowano Pi-Ramzesa – przez most (kantarah), który łączył dwie sekcje, a następnie przejść przez miasto Zarw. Inny tekst znaleziony w papirusie znanym jako Anastasi V wspomina o liście, również krótko wspomnianym w rozdziale jedenastym, wysłanym przez dwóch oficerów armii do Królewskiego Kamerdynera, w którym opisują, jak zostali wysłani z pałacu, w którym rezydował faraon – być może z Memfis – aby dostarczyć trzy stele Pi-Ramzesowi. Opisują, jak dotarli łodzią do Zarw i zamierzają rozładować swoje statki w „Mieście Ramzesa, Ukochanego Amona”, skąd będą musieli przeciągnąć stele do ich ostatecznego miejsca przeznaczenia. Tekst ten wydaje się zgadzać z Poematem Penatura, umieszczając Pi-Ramzesa w pobliżu Zarw, ale poza nim od strony egipskiej.

Również w Zarw Seti I, drugi król XIX dynastii, został powitany – jak widać z jego zapisów w Karnaku – przez arcykapłanów i urzędników po powrocie z pierwszego roku kampanii przeciwko Szasu na Synaju i w południowej Palestynie. Wskazuje to, że rodzina królewska musiała mieć rezydencję w tym rejonie od wczesnych dni XIX dynastii. Ponieważ nie mieli możliwości dokładnego określenia, kiedy Seti I powróci ze swojej kampanii, implikuje to, że arcykapłani i urzędnicy, którzy go witali, mieszkali w Zarw w momencie jego przybycia. Jeśli chodzi o samego Setiego, zarówno on, jak i jego ojciec byli burmistrzami Zarw i dowódcami wojsk podczas panowania Horemheba i logicznym wnioskiem jest, że miał tam rezydencję od tego czasu. To bynajmniej nie koniec dowodów łączących Zarw z Pi-Ramzesem. W 1886 roku Francis Griffith, angielski egiptolog, znalazł część obelisku w Kantarze, na którym widniały imiona Ramzesa I, Setiego I i Ramzesa II. Clédat później odkrył brakującą część obelisku i prawidłowo rozpoznał, że pochodzi ona z Zarw. Griffith znalazł również w tym miejscu podstawę pod wizerunek, poświęconą przez Ramzesa I. Zarówno obelisk, jak i podstawa wizerunku wspominały o bogu „Horusie z Mesen” (Setu), często określanym jako bóg czternastego nomu wschodniej Delt. Chociaż od wczesnych czasów egipskiej historii Set był uważany za boga Górnego Egiptu, był również kojarzony z obszarem wschodniej Delt na granicy, w pobliżu początku pustyni Synaj i drogi do Azji. Uważa się nawet, że cały czternasty nom, północno-wschodni obszar Delt między Kantarą a starożytną odnogą Pelusiackiego Nilu, został nazwany Setroitem na jego cześć. Od końca VI dynastii, w dwudziestym drugim wieku p.n.e., Set, jak wspomniano wcześniej, został zdyskredytowany w wyniku rozwoju mitu, że był odpowiedzialny za zabójstwo dobrego boga Ozyrysa: został powiązany ze Złem i jest źródłem późniejszego imienia Szatan. Jednak po kolejnych czterech stuleciach, jak widzieliśmy w rozdziale jedenastym, Nehesy, król słabej XIII dynastii, przywrócił kult „Seta, Pana Awaris” jako głównego bóstwa czternastego nomu. Według Manfreda Bietaka, austriackiego egiptologa: „Nehesy (ok. 1715 p.n.e.) jest znany z kilku zabytków jako pierwszy król z tytułem: Ukochany Seta, Pana Awaris. Ten Set stał się później głównym bogiem Hyksosów, ale został wyraźnie ustanowiony w Awaris przez lokalną dynastię przed powstaniem rządów Hyksosów. Obelisk tego Nehesy'ego został znaleziony w Tanis, ale musiał zostać tam przywieziony z pierwotnego miejsca, ponieważ nie znajdował się in situ. John van Seters, amerykański egiptolog, który badał pochodzenie Hyksosów, próbował zidentyfikować pochodzenie obelisku na podstawie jego tekstu: „Na jednym fragmencie... były ślady dedykacji „najstarszego syna królewskiego, Nehesy'ego, ukochanego Sety, Pana Rakhit”, a na innym fragmencie napis „ukochany Hershefa (Arsaphesa)”. Istnieje pewien stopień niepewności co do lokalizacji nazwy miejsca Rakhit,

która oznacza „bramę pól uprawnych”. Wspomniana brama byłaby wówczas regionem Sile (Zarw), gdzie obszar uprawny spotyka się z pustynią. Jest oczywiste, że Nehesy ustanowił Seta, Pana Awaris, w tym samym miejscu co Zarw. Dalsze potwierdzenie tego faktu stanowi 400-letnia stela, najważniejszy dowód dotyczący ciągłości kultu boga Seta w Awaris i Pi-Ramsesa przez cztery stulecia. Chociaż stela została faktycznie znaleziona w Tanis, które stało się nową stolicą pod koniec XXI dynastii i jest jednym z innych miejsc sugerowanych jako lokalizacja Pi-Ramsesa, nie znajdowała się in situ, a Jean Clédat, francuski egiptolog, uważał, że musiała zostać tam przeniesiona z Zarw, ponieważ, chociaż została wykonana za panowania Ramzesa II, zawiera upamiętnienie wydarzenia – czterech wieków kultu Seta – które miało miejsce w Zarw za panowania Horemheba, gdy jego dziadek, Ramzes I, i ojciec, Seti I, byli burmistrzami Zarw i dowódcami twierdzy: „Teraz przybył Dziedziczny Książę; Burmistrz Miasta i Wezyr; Noszący Wachlarz po Prawej Ręce Króla, Dowódca Wojsk; Nadzorca Krajów Zagranicznych; Nadzorca Twierdzy Sile (Zarw); ... Seti, triumfujący, syn Dziedzicznego Księcia; Burmistrz Miasta i Wezyr; Dowódca oddziału, nadzorca krajów obcych, nadzorca twierdzy Sile, królewski skryba i kawalerzysta...” Obchody ku czci Seta w Zarw są kolejnym wskaźnikiem, że ufortyfikowane miasto znajdowało się w tym samym miejscu co Pi-Ramzes i Awaris, a fakt, że obaj wysocy urzędnicy Horemheba, którzy zostali pierwszymi dwoma królami XIX dynastii, mieli wszystkie tytuły odnoszące się do Zarw i nigdzie indziej, jest kolejnym dowodem na to, że musieli mieć rezydencję w Zarw podczas swoich wezyrów. To właśnie ta rezydencja została najprawdopodobniej przebudowana, aby stać się tym, co później nazwano Pi-Ramzes.

(ii) Ufortyfikowane miasto Zarw

Pierwsza wzmianka o Zarw, jaką znajdujemy, pochodzi z kampanii Ahmosisa I, która zakończyła się pokonaniem Hyksosów i ustanowieniem XVIII dynastii: „Wojna z Hyksosami mogła trwać dłużej, niż się zwykle uważa... Upadek Awarisa zwykle umieszcza się na początku panowania Ahmosisa I. Jednak zaniedbany kolofon (część pisemna) na Papirusie Matematycznym Rhinda opowiada o walce w jedenastym roku panowania nienazwanego króla. Ponieważ główny tekst na papirusie datowany jest na trzydziesty trzeci rok panowania Apopisa, któremu sprzeciwiał się Kamose (brat i poprzednik Ahmosisa I), może to być tylko... następcą... Dwudziestego dnia pierwszego miesiąca (roku 11) „Południowiec” oblegał graniczną twierdzę Zarw, w pobliżu współczesnej Kantarah, i wkroczył do niej kilka dni później... Z tego sprawozdania jasno wynika, że Zarw i Awaris zajmowali to samo miejsce. Od tego momentu jednak imię Awaris znika ze sceny, a następną wzmianką jest Zarw, która pojawia się ponad wiek później, za panowania Totmesa III i w czasie pierwszej azjatyckiej kampanii, która nastąpiła po śmierci królowej Hatszepsut: „Rok 22, miesiąc czwarty w Peret, dzień 25... Zarw, pierwsza zwycięska wyprawa...”. Następnie mamy dowody w postaci steli Totmesa IV, znalezionej w Serabet El-Khadim na Synaju, która jasno wskazuje, że Neby, jego burmistrz Zarw, był również „królewskim posłańcem we wszystkich krajach, zarządcą haremu królewskiej żony”, co wskazuje, że królowa Totmesa IV, Mutimuya, matka Amenhotepa III, musiała mieć majątek lub rezydencję w Zarw. Björkman, komentując tytuły Neby, napisała: „... konstelację tytułów... można interpretować jako niejasną wskazówkę istnienia haremu królowej w Zarw, nadzorowanego przez lokalnego burmistrza, Neby'ego”. Na pieczęciach na dzbanach znalezionych w kompleksie Malkata w Tebach za panowania Amenhotepa III, który ostatecznie podarował miasto swojej żonie, królowej Teje, znajduje się wzmianka o innym „burmistrzu Zarw”. Nazwa ta zachowała się do czasów greckiej dynastii Ptolemeuszów, kiedy miasto nazywało się Sile.

iii) Sprawa przeciwko Qantir/Tell el-Dab'a

Manfred Bietak, austriacki archeolog odpowiedzialny za wykopaliska w Tell el-Dab'a i Qantir, które są oddalone od siebie o nieco ponad milę, w 1979 r. przedstawił tymczasowy raport na temat odkryć ekspedycji. Na północ od Tell el-Dab'a znajduje się naturalny basen jeziora, podczas gdy stare

stanowiska pomiarowe, częściowo potwierdzone badaniami naziemnymi, wykazują ślady kanału dopływowego z kierunku dawnej odnogi Pelusiac Nilu i kanału odpływowego płynącego z jeziora w kierunku większego systemu drenażowego Bahr el-Baqar. Na północ i wschód od jeziora znaleziono pozostałości Średniego Państwa (Jedenasta i Dwunasta Dynastia, ok. 1991–1785 p.n.e.) i następującego po nim Drugiego Okresu Przejściowego, w tym słabe Trzynasta i Siedemnasta Dynastia (ok. 1785–1575 p.n.e.), w którym to czasie Azjaci zinfiltrowali Wschodnią Deltę i rozpoczęli tam erę rządów Hyksosów, która trwała nieco ponad wiek, aż zostali pokonani w bitwie przez Ahmosisa, założyciela XVIII Dynastii (ok. 1575 p.n.e.). Wśród innych znalezisk w tym nowym obszarze znajdowały się nadproże domu należącego do wezyra Pasera z Ramzesa II i, prawie dwa mile na wschód od Tell el-Dab'a, stara studnia nosząca imię tego samego króla. W sumie znaleziono jedenaście warstw. Pozostałości na samym dole należały do najwcześniejszej osady, która zaczęła się przed 1750 r. p.n.e., a najpóźniej do wczesnej osady ptolemejskiej na ograniczonym obszarze, datowanej na III wiek p.n.e. Warstwy obejmujące okres Hyksosów (E3-1 i D3-2) charakteryzują się rosnącą gęstością osadnictwa. Znaleziono pozostałości dwóch świątyń kananejskich, datowanych odpowiednio na ok. 1690–1660 r. p.n.e. i 1660–1630 r. p.n.e., a także dowody na to, że od ok. 1630–1610 r. p.n.e. do 1610–1590 r. p.n.e. osada zaczęła rozwijać własną azjatycką linię kulturową, odrębną od Syrii i Palestyny. Miejsce to zostało w dużej mierze opuszczone po okresie Hyksosów, ale zostało ponownie zajęte pod koniec XVIII dynastii, w czasach Horemheba. Znaleziono pozostałości świątyni, w tym nadproże sanktuarium poświęcone „Sethowi, wielkiemu w potężu” i noszące imię Horemheb. Bietak ujął wnioski ekspedycji w następujących słowach: „Podsumowując krótko, oprócz późniejszych pozostałości istnieją dowody, rozciągające się przez szereg warstw, ogromnego miasta azjatyckiej (kananejskiej) społeczności syropalestyńskiej kultury epoki brązu średniego IIA i B w północno-wschodniej delcie Nilu od czasów XIII dynastii do początku XVIII dynastii. Chociaż od początku naszych wykopalisk odkryto i zidentyfikowano kilka innych stanowisk tej kultury, Tell el-Dab'a jest największym i najbardziej imponującym ze wszystkich stanowisk, a dzięki pięknym szeregom warstw i licznym wykopanym materiałom, najbardziej reprezentatywnym”. Kontynuował: „Świątynie warstw E3–2 są kananejskie, a rozmiar głównego obszaru sakralnego, który do tej pory został wykopany, pokazuje, że mamy tutaj, na początku Drugiego Okresu Przejściowego, najważniejsze miasto-państwo syropalestyńskiej kultury środkowej epoki brązu we wschodniej delcie Nilu. Nietrudno zatem wywnioskować, że ta azjatycka społeczność, po tym, jak miała czas, aby się osiedlić we wschodniej delcie Nilu, musiała być odpowiedzialna za panowanie Hyksosów w Egipcie... „Po przerwie w okupacji mamy dowody na istnienie zaplanowanego wcześniej miasta z okresu Ramessydów, obejmującego cztery do pięciu kilometrów kwadratowych (około 250 akrów).” W tym ostatnim oświadczeniu Bietak nie komentuje wyników wykopalisk w Tell el-Dab'a, ale przedstawia pozostałości w Qantir, nieco ponad milę na północ, bez żadnego uzasadnienia poza bliskością tych dwóch lokalizacji. I do jakich wniosków doszedł na temat implikacji odkryć ekspedycji? „Wszystkie dowody razem wzięte – kulturowe i stratygraficzne – dobrze pasują do identyfikacji stanowiska z jednej strony ze stolicą Hyksosów, Awaris, a z drugiej strony z rezydencją Ramesydów w delcie, Pi-Ramzes, jak już utrzymywali M. Hamza, W. C. Hayes, L. Habachi i John van Seters”. W rzeczywistości, w świetle tego, co wiadomo o Pi-Ramzesie, zamiast potwierdzić stanowisko Tell el-Dab'a jako stanowisko Pi-Ramzesa/Awarisa, wyniki uzyskane przez austriacką ekspedycję sprawiają, że taki wniosek jest niemożliwy.

- Pi-Ramses/Avaris, według tekstów XIX dynastii, które badaliśmy wcześniej, leżało w pobliżu i poza Zarw. Zarw było twierdzą graniczną, na czele każdego obcego kraju, krańcem Egiptu,

położonym między Palestyną a Egiptem. Tego opisu nie można odnieść do Tell el-Dab'a, które, choć znajdowało się nad Nilem i we wschodniej delcie, było położone około trzydziestu mil w głąb lądu od „krańca Egiptu”;

- Pi-Ramses leżało w centrum wielkiej winnicy. W dowodach znalezionych w Tell el-Dab'a nie ma niczego, co potwierdzałoby lub nawet wskazywało, że był to obszar produkcji wina. Pięć ostraków dzbanów na wino znalezionych w pobliskim Qantir miało pochodzić z zachodu Pi-Ramses. Jednak ta lokalizacja nie została zidentyfikowana, a zatem mogła znajdować się w innym obszarze. Ponadto stela Kamose, brata Ahmosisa, który wygnał Hyksosów, jasno wskazuje, że Awaris, ich stolica, znajdowała się w regionie produkcji wina, ponieważ jednym z gróźb zawartych w steli jest to, że gdy Awaris zostanie zdobyty, „napiję się wina z twojej winnicy, które Azjaci, których pojmałem, tłoczą dla mnie”. Istnienie winnic w Pi-Ramses potwierdza również Papirus Anastasi, a pozostałości dzbanów na wino, pochodzących z Zarw, które znaleziono w pałacu Malkata, a także w grobowcu Tutanchamona, potwierdzają, że Zarw był również regionem produkcji wina. Z innych źródeł wiemy, że ponadto obszar na zachód od Aleksandrii, a także Memfis i Fajum były regionami produkcji wina, ale nie ma żadnego, który wskazywałby, że były nimi Qantir lub Tell el-Dab'a;

- Do Pi-Ramses można było dotrzeć drogą wodną z Memfis. To samo dotyczy Tell el-Dab'a. Mamy jednak historię o trzech stelach wysłanych z miejsca, w którym przebywał faraon – prawdopodobnie z Memfis – które musiały zostać rozładowane w „Mieście Ramzesa, Ukochanego Amona” po przejściu przez twierdzę Zarw. Bietak sugeruje, że po przybyciu do Zarw stela została zabrana drogą wodną do Pi-Ramzesa, co dla niego jest Qantir/Tell el-Dab'a. To nie ma sensu. Po pierwsze, list do Królewskiego Kamerdynera mówi o rozładowaniu steli po tym, jak statek minął Zarw, a następnie został przeciągnięty na pozycję; po drugie, jeśli były w drodze z Memfis do Qantir/Tell el-Dab'a, dlaczego najpierw zostały przetransportowane do Zarw na granicy, jakieś trzydzieści mil na wschód, a następnie przywiezione z powrotem? Każdy statek płynący z Memfis do Zarw wzdłuż dawnej odnogi Pelusiac Nilu musiałby minąć Qantir/Tell el-Dab'a. Po co kontynuować podróż do Zarw, skoro jeśli Qantir/Tell el-Dab'a było ostatecznym celem, prościej byłoby opuścić rzekę i skorzystać z kanału, który łączył ją z jeziorem portowym na północ od Tell el-Dab'a?;

- Pi-Ramses był połączony wodą z twierdzą Zarw i z Wodami Shi-hor (na północ i północny zachód od Zarw) i Wodami Pa-Twfy, które dostarczały mu papirusu i zostało zidentyfikowane jako Jezioro Ballah, na południe od Zarw, i jako jezioro przyjemności wspomniane w skarabeuszu Amenhotepa III. W tym sensie, że Qantir/Tell el-Dab'a miał port połączony kanałem z Nilem, można powiedzieć, że był również połączony wodą z Wodami Shi-hor i Wodami Pa-Twfy. To połączenie jest jednak wątpliwe: można również dobrze argumentować, że Qantir/Tell el-Dab'a był połączony wodą z Tebami, oddalonymi o około 400 mil, lub z jakąkolwiek inną miejscowością na ośmiu odnogach Nilu w tamtym czasie. Logicznym wnioskiem z wzmianki o połączeniu tych dwóch miejsc wodą jest to, że były blisko siebie, tak jak można powiedzieć, że wyspa Wight jest połączona wodą z wybrzeżem Hampshire, najbliższym punktem na brytyjskim lądzie stałym.

Wszystkie trzy miejsca – twierdza Zarw, Wody Shi-hor (opisane w Biblii jako wyznaczające granicę Egiptu) i Wody Pa-Twfy – można zatem uznać za połączone wodą z innymi miejscami w Egipcie, ale stanowią one część samego obszaru Zarw;

- Set był głównym bogiem Pi-Ramzesa/Awarisa. Chociaż świątynie Seta zostały znalezione w Tell el-Dab'a na terenach datowanych na Średnie Państwo i czasy Horemheba, nie znaleziono o nim żadnej wzmianki na terenach datowanych na okresy Hyksosów i Ramessydów. Jeśli chodzi o Kantir, chociaż Set był jednym z czczonych tam bogów, głównym bóstwem był z pewnością Amon, zgodnie z odkryciami egipskiego archeologa Muhammada Hamzy. W 1928 roku Hamza odkrył dużą liczbę płytek fajansowych pochodzących z pałacu Ramessydów w rejonie Kantir. Pałac został zbudowany przez Setiego I i rozbudowany przez Ramzesa II. Hamza znalazł również w niewielkiej odległości na północ fabrykę fajansu, w tym około 800 form o różnych nazwach i tytułach. Pozostałości pałacu, w tym obszar warsztatu, zajmują ponad 300 jardów kwadratowych. W Kantir znaleziono dwie statuy Ramzesa II.

Obszar świątynny, który mógł obejmować więcej niż jedną świątynię, ma około 600 jardów kwadratowych, i odkryto również wiele drzwi prywatnych domów.

A jednak ani imię Pi-Ramzesa, ani żadne z głównych bóstw, o których wiemy, że były tam czczone, nie zostały znalezione w Kantirze, nawet na 800 różnych formach. W rzeczywistości na niektórych z nich znaleziono zupełnie inny epitet, „w krainie Amona”, na co Hamza skomentował: „Kantir był uważany za krainę Amona. Za Ramzesa III bóg ten był czczony w Kantirze pod szczególnym tytułem „Ten, który słyszy tego, który jest daleko”. Prawdą jest, że Amon, oprócz Seta, był zaliczany do głównych bogów w mieście Ramzesa, ale tam miał inny epitet – „Amon Ramzesa, Ukochany Amona” – którego nigdy nie znaleziono w rejonie Kantiru. Nie mamy jeszcze dowodów archeologicznych na tożsamość głównego boga czczonego w Zarw i będziemy musieli poczekać na wyniki obecnych wykopalisk Egipskiej Organizacji Starożytności;

- Pi-Ramzes/Awaris znajdował się w czternastym egipskim nomie. Dotyczy to również Qantir/Tell el-Dab'a i Zarw. Obecnie wszyscy naukowcy przyjmują, że Zarw był stolicą tego nomu. Jednak jeśli Pi-Ramzes był stolicą całego Imperium, jak mógłby być mniej ważny niż Zarw w swoim własnym nomie?

- Jedną z istotnych kwestii dotyczących Pi-Ramzesa/Awarisa jest to, że oba były obszarami ufortyfikowanymi militarnie. Każdy z nich miał fortecę, która była przebudowywana co najmniej trzy razy – przez królów Średniego Państwa, przebudowywana przez Hyksosów, a później ponownie fortyfikowana przez królów XVIII dynastii. Chociaż wiemy z pism Manethona; stela Kamose, brata Ahmose I, który pokonał Hyksosów, i autobiografia Ahmose, jednego z oficerów marynarki wojennej króla w kampanii, że Awaris był głównie obszarem ufortyfikowanym, nie znaleziono żadnych pozostałości fortyfikacji żadnego rodzaju w sekcji Hyksosów wykopalisk w Tell el-Dab'a. Nie znajdujemy również żadnych prawdziwych pozostałości fortyfikacji Ramessydów w Qantir;

- Pi-Ramzes/Awaris byli również nazywani „Siedzibą Lwa”. Ponieważ nie uzyskano żadnych dowodów tekstowych ani z Qantir, ani z Tell el-Dab'a, nie mamy stamtąd żadnych wskazówek na ten temat, ale wiemy z samego sposobu, w jaki napisano Zarw, że siedzący lew stanowił część jego nazwy. Co więcej, zgodnie z mitologiczną opowieścią o walce między Horusem z Edfu, synem Ozyrysa, a Setem, bratem Ozyrysa, który go zamordował i przejął tron, a która pojawiła się na piśmie w okresie Ramessydów, walka ta miała miejsce w Zarw, gdzie Horus przybrał postać lwa.

Jeśli chodzi o sugestię, że dwie sąsiadujące ze sobą lokalizacje – Tell el-Dab'a, którą Bietak uważa za Awaris, i Qantir, oddalone o nieco ponad milę, którą uważa za rezydencję Ramessydów – stanowiły część tego samego miejsca, nie mamy żadnych dowodów archeologicznych, które potwierdzałyby to założenie, żadnej starożytnej drogi łączącej, żadnych murów otaczających obie lokalizacje ani, jak w przypadku zaplanowanej wcześniej nowej stolicy Echnatona w Amarnie, żadnych stel granicznych. Mamy uwierzyć na słowo Bietaka. Obszar, który oddziela te dwie lokalizacje, nie dostarczył niczego, co sugerowałoby, że stanowiły one jedno starożytne miejsce. Ponadto wiemy, że Ramessydzi zbudowali swoją rezydencję na istniejącym miejscu Awaris, podczas gdy miejsce Qantir nie było wcześniej używane. Wiemy również, że oblężenie Awaris prowadzone przez Ahmosisa trwało wiele miesięcy. Powodem było to, że nie mógł zaatakować go pieszo, ale musiał zbliżyć się do niego wodą. W przypadku Zarw, Wody Shi-hor zakrywały podejścia na północy i zachodzie, Wody Pa-Twfy chroniły południe, a kanał, przecięty strzeżonym mostem, łączył te dwa zbiorniki wodne, całkowicie zamykając zachodnią stronę. Na wschodzie leżała pustynia Synaj. Dlatego oblężenie Ahmosisa trwało tak długo. W przypadku Qantir i Tell el-Dab'a, jednakże, obie lokalizacje były łatwo dostępne drogą lądową z niemal każdego kierunku, a także brakowało im ciężkich fortyfikacji, aby oprzeć się atakowi. Co więcej, wykopaliska w Tell el-Dab'a nie ujawniły żadnego osadnictwa na tym obszarze od końca panowania Hyksosów do czasów Horemheba. Jeśli Pi-Ramzesa należy uważać za Ramzesa ze Starego Testamentu, miasto

odbudowane przez Izraelitów – którzy przybyli do Egiptu za panowania Amenhotepa III i osiedlili się w samym obszarze Pi-Ramzesa – brak jakichkolwiek śladów ich istnienia w Tell el-Dab'a jest kolejnym dowodem, że nie mogło to być miejsce Pi-Ramzesa. W każdym razie, ponieważ wierzę, że Izraelici opuścili już właściwy Egipt i udali się na Synaj w drugim roku panowania Ramzesa I, miasto Ramzesa musiało powstać przed tą datą.

(iv) Tebańska osada miasta Tiye

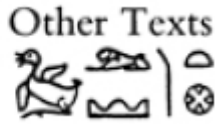
Jednym z naukowców, który poparł stanowisko Zarw-kha, miasta Tiye, oddalonego od Wschodniej Delt, jest Georg Steindorff, niemiecki egiptolog, który zasugerował, że jezioro przyjemności, o którym mowa w skarabeuszu, było w rzeczywistości jeziorem znanym dziś jako Birket Hapu, wykopany na południowy wschód od królewskiego kompleksu Malkata Amenhotepa III w Tebach Zachodnich, gdzie służyło jako port pałacowy połączony z Nilem. Steindorff doszedł do tego wniosku, ponieważ kompleks Malkata był znany jako „Dom Neb-Maat-Re Aton Gleams”, co powtarza nazwę statku w skarabeuszu jeziora przyjemności. Jednak naukowcy nie byli zadowoleni z tej teorii z różnych powodów: 1. Żadna z wielu znalezionych inskrypcji noszących nazwę Malkata nie wspomina Zarw-kha ani nie łączy Malkaty z królową Tiye; 2 Wymiary Birket Hapu wynoszą 2750 na 1080 jardów, czyli około cztery razy więcej niż jezioro przyjemności, i nie ma dowodów na to, że Birket Hapu zostało powiększone po jego pierwotnej budowie;

3 Podczas gdy pozostałości Malkata dowodzą, że król był tam od najmłodszych lat – znaleziono Rok 8 – większość budynków w kompleksie Malkata, które miały być połączone z budową jeziora, nie wydaje się być zbudowana przed początkiem trzeciej dekady Amenhotepa, co przeczy datowaniu skarabeusza na Rok 11;

4 Ponieważ jezioro skarabeusza zajmuje powierzchnię około 720 000 jardów kwadratowych, nie byłoby możliwe jego ukończenie w piętnaście dni, chyba że wiązałoby się to z wykopaniem krótkiego kanału w celu wypełnienia istniejącego zagłębienia wodami Nilu: znacznie większe, sztuczne jezioro, takie jak Birket Hapu, musiało zajmować znacznie więcej czasu, aby je stworzyć.

v) Środkowoegipskie miejsce miasta Tiye

Niedawno fakt, że podobna nazwa do Zarw-kha – Darwha – została znaleziona na dwóch papirusach XX dynastii, doprowadził Yoyotte'a do sugerowania możliwości identyfikacji miasta Tiye z miejscem wymienionym w tych tekstach Ramessydów – okolicami miasta Akhmim w Środkowym Egipcie. Ponieważ niektóre tytuły noszone przez Yuya i Tuya, rodziców królowej Tiye, wskazują, że zajmowali stanowiska w Akhmim, wielu uczonych uważa, że musiało to być ich miasto pochodzenia. Z drugiej strony, podczas gdy możliwe jest, że Tuya mógł pochodzić z Akhmim, podejrzewano, że Yuya nie miał egipskiego pochodzenia (i argumentowałem, że był w rzeczywistości Józefem, patriarchą izraelskim). Ale nawet jeśli, jak sugeruje Yoyotte, Tiye urodziła się w Akhmim, nie czyni to jej miasta w tym sensie, że była jego właścicielką, co jest implikacją tekstu o skarabeuszu. Co więcej, Yoyotte umieszcza miasto Tiye w pobliżu Akhmim, w którym to przypadku, na podstawie własnego argumentu Yoyotte, „jej miasto” nie mogło być nawet miastem jej urodzenia, ale innym miastem, które nabyła później, a odniesienie do skarabeusza nie może odnosić się do Akhmim. Akhmim nie jest również nazywane Zarw-kha w żadnym tekście. Wreszcie, ponieważ lokalizacja sugerowana przez Yoyotte pochodzi z tekstu XX dynastii, mogło to być nowe miejsce, które nie istniało w czasach XVIII dynastii dwa wieki wcześniej. Yoyotte zaproponował tę alternatywną lokalizację miasta Tiye, ponieważ sprzeciwia się identyfikacji miasta granicznego Zarw głównie z powodów filologicznych, a jego powodem jest to, że nazwa Zarw-kha jest zapisana w skarabeuszu innymi znakami hieroglificznymi niż te, które znajdujemy w innych tekstach:

Jeśli usuniemy dwa ostatnie znaki, ponieważ nie należy ich uważać za litery, ale za determinanty wskazujące miasto, zostanie nam pięć liter. A jeśli usuniemy ostatnią literę „kha” ponieważ nie należy tego uważać za część nazwy, a jedynie za wskazanie, że nazwa ta należy do miasta, na skarabeuszu pozostały nam cztery znaki. Henri Naville, szwajcarski egiptolog, był w stanie wykazać, że pierwszy znak w Zarw, jest odpowiednikiem hebrajskiej litery sadhê, arabskiej çade, takiej samej jak pierwsza litera hieroglificzna pojawiająca się w innych tekstach (Fakt, że nie ma odpowiadającej litery ani w języku greckim, ani w językach zachodnich, wyjaśnia, dlaczego występują różne odczyty – Thel, Sile i Djarw, a także Zarw.) W prywatnej dyskusji Yoyotte zgodził się, że interpretacja pierwszego znaku na skarabeuszu dokonana przez Naville'a była prawidłowa. Nie ma też żadnych zastrzeżeń do ostatniego hieroglifu, co można interpretować jako „w” lub „u”. To symbole pomiędzy nimi przekonały go, że mamy do czynienia z dwoma różnymi miastami, a nie jednym. Na skarabeuszu mamy czyli hebrajskie i arabskie 'ayin, plus „r” – podczas gdy w innych tekstach mamy po prostu siedzącego lwa . Jednakże rozróżnienie to jest bardziej widoczne niż rzeczywiste. Naville był w stanie wykazać, że czasami stosowano siedzącego lwa, na którego określenie w starożytnym Egipcie używano słowa „r”, jako alternatywnej metody wyrażania dwóch spółgłosek, 'ayin, plus „r”: „Odczyt lwa to 'r; mamy znaczną liczbę przykładów”. Następnie przytoczył różne słowa, czasami pisane w jeden sposób, czasami w inny: „Dlatego w nazwie Zarw, znajdujemy zgodnie ze zwykłą transkrypcją egipskiego na hebrajski, $\text{זר} = \text{ç}$ i $\text{ר} = \text{r}$. To by brzmiało Ça'rw. Ponadto Naville zauważył, że „ayin” w języku egipskim nie zawsze jest używane jako spółgłoska i w związku z tym nie może być odnotowane jako istotna część nazwy. Nie ma zatem żadnego filologicznego uzasadnienia dla sugerowania, że ponieważ nazwa Zarw jest zapisana w jeden sposób na skarabeuszu, a w innych tekstach jest tylko siedzący lew, mamy do czynienia z dwoma różnymi miastami.

Ciało w grobowcu nr 55

Dość niejasne dowody dotyczące tożsamości ciała w grobowcu nr 55 sugerują, że ostatnie dni wspólnych rządów Echnatona i Semenckare zbiegły się z okresem wewnętrznych zawirowań w sprawach Egiptu.

Zawartość grobowca

Wewnątrz grobowca znaleziono pozostałości dużej drewnianej połączanej kapliczki z inskrypcjami wskazującymi, że została ona poświęcona przez Echnatona na pochówek jego matki, królowej Teje. Ponadto imiona Teje i jej męża, Amenhotepa III, znajdowały się na różnych małych przedmiotach. W innej części komnaty znajdowała się trumna z inskrypcjami obejmującymi tytuły i kartusze Echnatona. Wewnątrz trumny znajdowała się mumia, a w pobliżu cztery urny kanopskie. Znaleziono również in situ cztery magiczne cegły, które miały chronić zmarłych w podziemiach, z wrytym imieniem Echnatona. Według Weigalla wejście do grobowca zawierało pozostałości co najmniej dwóch zamknięć. Była tam

część oryginalnego muru z surowych bloków wapiennych, zacementowanych na zewnątrz, a nad ruinami znajdował się drugi, luźniej skonstruowany mur. Drugi mur został częściowo zburzony i nie został ponownie zbudowany. Na fragmentach cementu znaleziono odciski pieczęci nekropolii, szakala pochylającego się nad dziewięcioma jeńcami, a także fragmenty małych glinianych pieczęci, z wrytym imieniem „Neb-kheprw-re” (Tutanchamon), rozrzucone w śmieciach. Wszystkie zabytki odzyskane z tego grobowca znajdują się obecnie w Muzeum Kairskim, z wyjątkiem kilku przedmiotów, w tym jednego z czterech kanop, które zostały przekazane Davisowi, amerykańskiemu sponsorowi wykopalisk, a obecnie znajdują się w Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku.

Mumia

W wyniku znalezienia imienia królowej Tiye na kapliczce, jak również na innych przedmiotach pogrzebowych, Davis doszedł do wniosku, że grób i znajdująca się w nim mumia należą do niej. Trumna pierwotnie leżała na marach, ale gdy drewno zgniło z powodu wilgoci, trumna zawaliła się, a mumia częściowo wystawała spod pokrywy. W rezultacie ciało mumii również zgniło, pozostawiając szkielet jako jedyne szczątki cielesne. Kiedy otworzył grób, Davis wezwał dwóch lekarzy (dr Pollocka z Luksoru i „wybitnego amerykańskiego położnika”), aby zbadali szkielet. Zgodzili się z nim, że należał on do kobiety, co wzmocniło jego przekonanie, że szczątki należały do królowej Tiye. Później Davis był rozczarowany, a nawet osobiście zdenerwowany, gdy szczątki zostały zbadane przez Graftona Elliota Smitha, wówczas profesora anatomii w Kairskiej Szkole Medycznej, który doszedł do wniosku, że szkielet należał do mężczyzny i, pod wpływem innych opinii w tamtym czasie dotyczących własności mumii, ogłosił, że nie sądzi, aby „mogły być jakiegokolwiek poważne wątpliwości, że są to naprawdę szczątki Khouniatonu (Echnatona)”. Smith doszedł również do wniosku, że szczątki należały do mężczyzny, który w chwili śmierci miał około dwudziestu pięciu lub dwudziestu sześciu lat. Wiadomo, że Echnaton rządził przez co najmniej siedemnaście lat, był żonaty albo w momencie objęcia tronu, albo krótko przedtem, a jego pierwsza córka Merytaten urodziła się albo pod koniec pierwszego roku, albo w trakcie drugiego roku. W związku z tym egiptolodzy uważali, że nie mógł mieć mniej niż trzydzieści lat (trzydzieści trzy według naszych wniosków) w chwili domniemanej śmierci. Niemniej jednak, nawet to nie wydawało się skłonić Smitha do zmiany zdania: „Jeśli przy tak jasnych dowodach archeologicznych wskazujących, że są to szczątki Khouniatonu, historyk może przedstawić niezbite fakty pokazujące, że heretycki król musiał mieć dwadzieścia siedem, a nawet trzydzieści lat, byłbym skłonny przyznać, że ciężar dowodów anatomicznych w opozycji do przyznania tego faktu jest zbyt niewielki, aby uznać go za absolutnie niemożliwy”. Pogląd ten był podtrzymywany przez długi czas i popierany przez niektórych egiptologów, zwłaszcza Weigalla i Aldreda. W swoim raporcie Smith wskazał również, że szczątki szkieletowe z Grobowca nr 55 miały pewne cechy podobne do cech dwóch przodków Echnatona. Odkrył, że „konfiguracja górnej części twarzy, w tym czoła, była identyczna z konfiguracją Juji, dziadka ze strony matki Echnatona”, podczas gdy „ciekawym i niezwykłym grzebień kostny przechodzący od kolca nosowego do punktu zębodołowego w jego czaszce występuje również jako osobliwość czaszki Amenhotepa III (ojca Echnatona), również w zębach trzonowych”. Ponadto zauważył: „Ogólna struktura twarzy, a zwłaszcza szczęki, jest dokładnie taka, jaką przedstawiono na posągach Echnatona. Te cechy fizyczne dowodzą dość jednoznacznie, że mumia jest mumią męskiego członka rodziny królewskiej, który miał w żyłach krew zarówno Juji, jak i Amenhotepa III”. Minęło ponad dziesięć lat. Następnie Smith, najwyraźniej nadal przekonany, że szczątki znalezione w grobowcu nr 55 należą do Echnatona, próbował przezwyciężyć sprzeciw egiptologów dotyczące sprzeczności między dowodami anatomicznymi odnoszącymi się do wieku mumii a ich żądaniem, aby Echnaton miał co najmniej trzydzieści lat, gdy stracił władzę w roku 17. Napisał: „Rozważając ten trudny problem, naturalnie zwróciłem się ku rozważeniu tych stanów patologicznych, które mogą powodować opóźnienie w zrostach nasad kości (rosnących końców trzonów kości długich). Spośród nich najbardziej prawdopodobny wydawał się zespół opisany przez Fröhlicha w 1900 r., obecnie znany jako dystrofia

adiposogenitalis. U pacjentów prezentujących ten stan odnotowano przypadki, w których kości w wieku trzydziestu sześciu lat ujawniały stan, który u normalnego osobnika wykazują w wieku dwudziestu dwóch lub dwudziestu trzech lat, co sugerowało możliwość dostosowania dowodów anatomicznych do danych historycznych. Za tym rozwiązaniem przemawiają bardzo osobliwe cechy anatomiczne Echnatona za życia, które zostały nam znane dzięki dużej serii współczesnych portretów. Czterdzieści lat temu archeolodzy byli zdezorientowani wizerunkami tego faraona i sugerowano, że była to kobieta przebrana za mężczyznę. W świetle naszej obecnej wiedzy wydają się one jednak dość charakterystyczne dla zespołu Fröhlicha i stanowią cenne wsparcie dla sugestii, że to była prawdziwa przyczyna opóźnienia w zróżnicowaniu się nasad kości. Oprócz tego czaszka – zarówno mózgowcza, jak i twarz – ujawniają pewne ważne osobliwości. Występuje niewielki stopień wodogłowia (woda w mózgu), który często wiąże się z zespołem Fröhlicha, a także nadmierny rozrost żuchwy, który może być wynikiem zakłócenia pracy przysadki. Można się zastanawiać, co anatomowie za trzy tysiące lat mogliby zidentyfikować jako anomalię, której doświadczały niektóre z modelek pozujących do obrazów Picassa? Smith mógł zostać wprowadzony w błąd przez fakt, że rewolucja amarneńska wytworzyła dwa odrębne rodzaje sztuki: podczas gdy jeden był naturalistyczny, przedstawiający obraz tak bliski oryginałowi, jak to tylko możliwe, jak na przykład wapienna dyada Echnatona i Nefertiti w Luwrze; drugi był romantyczny, nadając swoim modelom przesadną formę, najlepszym przykładem tego są cztery ozyryjskie kolosy Echnatona znalezione w Karnaku. Uznanie tej reprezentacji, która jest niemal karykaturą, za przedstawiającą formę oryginału, nie jest uczciwe, szczególnie gdy Smith miał szkielet, choć uszkodzony, w swoim laboratorium, aby zbadać go w wolnym czasie. Bez wątplenia jego całkowite przekonanie, że te kości należą do Echnatona, pomogło mu popełnić błąd w osądzie. Niedługo potem D. E. Derry, profesor anatomii na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Kairskiego, przeprowadził kolejne badanie szczątków. Derry, którego badanie obejmowało odtworzenie czaszki, odrzucił wnioski Smitha: „Następnie przeprowadzono całkowite ponowne zbadanie kwestii wieku kości. Po pierwsze, stwierdzono, że budowa czaszki nie potwierdza stwierdzenia, że osoba, do której należała, cierpiała na wodogłowia. Czaszka ma niewątpliwie nietypowy kształt, ale ten typ nie był niezwykle w Starym Cesarstwie, szczególnie u członków rodzin królewskich... Wydaje się, jak zostanie to pokazane później, że znajduje się w głowie króla Tutanchamona. Należy do typu znanego antropologom jako platycefaliczny, w którym czaszka jest spłaszczona od góry do dołu i odpowiednio poszerzona. To rzeczywiście odwrotność kształtu, jaki powstaje w wyniku wodogłowia”. Ostateczny wniosek Derry'ego był taki, że szczątki należały do mężczyzny, który zmarł w wieku nie więcej niż dwudziestu trzech lat, a najwyżej dwudziestu czterech. Derry zwrócił również uwagę na to: „Podczas odwijania mumii Tutanchamona autor zauważył, że głowa króla przypominała głowę tzw. szkieletu Echnatona. Kiedy zmierzono głowę, o ile było to możliwe w danych okolicznościach, okazało się, że średnice obu czaszek były zbliżone. Jest to tym bardziej niezwykle, gdy pamiętamy, że kształt tzw. czaszki Echnatona jest niezwykle i że pod względem szerokości przewyższa jakąkolwiek czaszkę kiedykolwiek zmierzoną przez autora w Egipcie. Takie podobieństwo do jego domniemanego teścia u mężczyzny, który poślubił córkę Echnatona, mogło oznaczać jedynie pewne pokrewieństwo krwi, dlatego też wywnioskowano, że Tutanchamon musiał być synem Echnatona, prawdopodobnie z innej żony. Wiek szkieletu w chwili śmierci, plus fakt, że grób Tutanchamona został już znaleziony i że Reginald Engelbach, jeden z pierwszych uczniów Derry'ego, próbował argumentować, że trumna znaleziona w grobowcu nr 55 należała do Semenckare, przekonały Derry'ego do zaakceptowania tego punktu widzenia i doszedł do wniosku: „Jesteśmy zmuszeni zaakceptować niezwykle podobieństwo dwóch czaszek jako wskazujące na wspólne pochodzenie i że najprawdopodobniej Semenckare i Tutanchamon byli braćmi. Nie trzeba chyba wskazywać, że podobieństwo głów dwóch mężczyzn, którzy poślubili siostry, czyni teorię wodogłowia jeszcze bardziej nie do utrzymania, a zwłaszcza jeśli nie zaakceptujemy sugestii, że sami byli braćmi lub przynajmniej blisko spokrewnieni. Niemniej jednak wniosek ten nie został zaakceptowany przez Aldreda: „Możemy tutaj ograniczyć komentarz do raportu Derry'ego do dwóch

obserwacji. Po pierwsze, jego definicja wodogłowia jako powodującego jedynie wyęcie czaszki wymaga pewnych zastrzeżeń. Po drugie, nie jest całkowicie nieoczekiwane, że dwóch współczesnych członków rodziny królewskiej, takich jak Tutanchamon i mieszkaniec trumny, którzy prawie na pewno mieli kilku wspólnych przodków, mogło mieć podobne wymiary czaszki. Ale jeśli profile obu głów zostaną nałożone na siebie i zorientowane w tej samej płaszczyźnie, widać, jak bardzo się różnią. Czaszka jest zniekształceniem głowy mumii z jej prognatycznym profilem, przerośniętą żuchwą i widocznymi nadoczodołowymi (ponad oczodołem) grzbietami”. Podejrzmy jednak do problemu z innej strony. Na początku swego panowania, prawdopodobnie w roku 2, Amenhotep IV (Echnaton) zbudował świątynię Atona w Karnaku, z której pochodzą niezwykle figury kolosów, znajdujące się obecnie w Muzeum Kairskim (J.E. nr 49528–9 i 55938). Ostatni z nich, trafnie opisany przez Pendlebury’ego jako „cudowne studium patologiczne”, przedstawia młodego króla najwyraźniej całkowicie nagiego, bez żadnych oznak genitaliów...

„W przeszłości jedną z trudności na drodze do dokładniejszej identyfikacji patologii Echnatona zarówno na podstawie kości uważanych za jego [oczywiście przez Aldreda], jak i ekstrawaganckich przedstawień w Karnaku i el-Amarnie, była niemożność, aby był endokrynopatą [cierpiącym na zaburzenia gruczołów dokrewnych, które wydzielają do krwi hormony mające szczególny wpływ na inne organy lub części ciała], a także ojcem co najmniej sześciu córek. Jest to jednak sprzeczność, z którą trzeba będzie się zmierzyć bez wahania, a jeśli kiedykolwiek zostanie ostatecznie udowodnione, że cierpiał na przewlekłe zaburzenia endokrynologiczne, trzeba będzie poszukać innego kandydata na ojca dzieci Nefertiti. Pełne znaczenie ostentacyjnej parady Echnatona w jego życiu domowym również będzie musiało zostać właściwie ocenione. Jednakże wszelkie takie spekulacje lepiej odłożyć do czasu, aż dokładniejsze badanie kości zostanie w pełni zbadane. Aby zakwestionować wnioski Derry’ego, Aldred „skierował całą kwestię patologii Echnatona, przedstawioną na tych i innych rzeźbach, do dr A. T. Sandisona, starszego wykładowcy patologii na Uniwersytecie w Glasgow i honorowego konsultanta patologa w Western Infirmary w Glasgow” i był „bardzo wdzięczny mu za jego komentarze eksperckie”. Sandison został zapytany:

- a) Czy pomniki, zwłaszcza Kolosy Karnaku, pokazują, że Echnaton był nienormalny, a jeśli tak, jaka była prawdopodobna natura jego choroby;
- b) Czy szczątki szkieletu, zbadane i opisane przez Elliota Smitha i Derry’ego, pokazują, że obiekt prawdopodobnie był nienormalny, a jeśli tak, jaka była prawdopodobna natura jego choroby; i
- c) Czy odpowiedzi na pytania (a) i (b) można „pogodzić”. Sandison nie zawiódł Aldreda: „Dowody z pomników silnie sugerują, że Echnaton cierpiał na nieprawidłowość endokrynologiczną objawiającą się hipogonadyzmem [niedobór jednego z gruczołów płciowych] i otyłością, a także z resztkowymi dowodami wcześniejszej fazy hiperpituitaryzmu [nadmiernej czynności przysadki mózgowej, skutkującej gigantyzmem] objawiającej się zmianami czaszki i twarzy. Szczątki szkieletowe znalezione w Grobowcu Dolinowym nr 55 nie zostały opisane ani zilustrowane tak dokładnie, jak byłoby to pożądane. Niemniej jednak nieprawidłowość miednicy oraz struktura twarzy i czaszki potwierdzają diagnozę hipogonadyzmu i dysplazji czaszkowo-przysadkowej [nieprawidłowy rozwój lub wzrost]. Do czasu pełniejszej publikacji, dwie grupy zjawisk – te wynikające z badania pomników i te wynikające z badania szczątków – wydają się być do pogodzenia. Stanowi to znaczące wsparcie dla poglądu, od dawna podtrzymywanego, że domniemane szczątki Echnatona z Grobowca Dolinowego nr 55 są rzeczywiście szczątkami tego faraona. Jedną konsekwencją, którą należy jednak wziąć pod uwagę, jest niemal pewna pewność, że Echnaton nie był zdolny do prokreacji w chwili śmierci i przez wiele lat wcześniej. Nie jest jednak nie do pomyślenia, że w wcześniejszym okresie nadczynności przysadki mózgowej, np. krótko po okresie dojrzewania, jego potencja i płodność mogły nie być poważnie upośledzone. Fairman zareagował artykułem w tym samym wydaniu Journal of Egyptian Archaeology:

„Biorąc pod uwagę ilość uprzedzeń i sprzecznych stwierdzeń wywołanych przez szkielet znaleziony w trumnie, byłoby szczytem głupoty dla kogoś takiego jak ja, kto nie ma żadnych kompetencji medycznych, aby dyskutować na tematy anatomiczne. Nawet dla lekarza, w obecnych okolicznościach, bezcelowe jest spieranie się o same dowody w postaci opublikowanych opisów, pomiarów i fotografii ciała, a istnieje pilna potrzeba nowego i wyczerpującego badania anatomicznego i patologicznego ciała, przy użyciu technik antropometrycznych i radiograficznych. Ostatnie badanie, które rozpoczęło się w 1963 r. pod nadzorem R. G. Harrisona, zmarłego profesora anatomii na Uniwersytecie w Liverpoolu w Derby, potwierdziło wniosek Derry'ego, że szczątki należały do Semenkhekare. Ponadto ustalił, że szkielet należał do mężczyzny o wzroście około 5 stóp i 7 cali, który zmarł w dwudziestym roku życia. Harrison potwierdził również wnioski Derry'ego dotyczące podobieństwa wyglądu twarzy do Tutanchamona. Nie tylko wynik ponownego badania Harrisona rozczarował oczekiwania Aldreda, udowadniając, że szczątki nie mogły należeć do Echnatona: Harrison stwierdził również: „Można być pewnym, że w czaszce tych szczątków nie ma śladów wodogłowia... Można również wykluczyć obecność guza przysadki... Budowa ciała i proporcje są również w granicach normy i różnią się od tych, które występują w ustalonych endokrynopatiach”. Odnośnie wspomnianego powyżej stwierdzenia Aldreda, że „jeśli nałożymy na siebie profile dwóch głów [szkieletu i Tutanchamona]... zobaczymy, jak bardzo się różnią”, Harrison stwierdził: „Kiedy porówna się fotografie wierzchołków obu czaszek, widać podobieństwo w ich kształcie, ponieważ obie czaszki są brachycefaliczne. Nie tylko wymiary sklepień czaszki są podobne, ale istnieje również ścisła korespondencja w szerokości między kątami żuchw. Jeśli chodzi o próby Aldreda i Sandisona zdiagnozowania anatomicznej budowy ciała Echnatona na podstawie jego portretów, Harrison powiedział: „W naukowym, ale czysto teoretycznym traktacie, formułują oni rozległe wnioski, próbując dostrzec w dziwnym artystycznym przedstawieniu Echnatona w Amarnie przedstawienie przypadku zespołu Fröhlicha (dystrofia adiposogenitalis). Formułują rozległe wnioski w oparciu jedynie o już opublikowane opinie, teorie i daty oraz badanie pomników Echnatona. Pomniki te przedstawiają króla o wydłużonej twarzy, wydatnym i spiczastym podbródku, dużych pełnych ustach, grubym nosie, szerokiej miednicy, wydatnym brzuchu, pośladkach, udach i piersiach. Uda są duże, ale podudzia i ramiona są szczupłe, a dłonie i palce nie są nadmiernie duże. Aldred i Sandison uważają te zmiany w tułowie i kończynach za feminizację, spowodowaną zaburzeniem przysadki mózgowej. Hipotezują przejściową fazę hiperfunkcji przysadki przechodzącą w niedoczynność: w fazie hiperfunkcji zmiany akromegaloidalne ujawniły się w czaszce (znalezionej w grobowcu nr 55) i tkankach miękkich twarzy. Nie sugerują jednak, że Echnaton był prawdziwym akromegalczykiem (cierpiącym na gigantyzm), ponieważ nie ma powiększenia kończyn ani gigantyzmu. Uważają również, że zmiany w tułowie i kończynach na pomnikach Echnatona są zgodne ze zmianami występującymi w dystrofii adiposogenitalnej. Na podstawie opublikowanych dowodów dotyczących szczątków (znalezionych w grobowcu nr 55) doszli do wniosku, że odkrycia te w pewnym stopniu potwierdzają tymczasową diagnozę dysplazji przysadkowo-czaszkowej i że są one zgodne z dowodami, które wywnioskowali z pomników Echnatona. Choć zgadzając się z Aldredem i Sandisonem, że pomniki przedstawiają interesującą sylwetkę i że można na jej podstawie wysnuć pewne interpretacje, Harrison zauważył: „Ważne jest, aby ustalić, czy jego pomniki przedstawiają prawdziwe podobieństwo. Nawet jeśli tak jest, dopuszczalne są jedynie ograniczone i kwalifikowane interpretacje kliniczne”. Dowody archeologiczne również nie zgadzają się z założeniem Aldreda dotyczącym przedstawienia Echnatona. Jego argumentacja skupiała się na jednym z czterech posągów Ozyrydów Echnatona, wykonanych na początku jego panowania, gdy jeszcze przebywał w Tebach, które miały zostać umieszczone przy wejściu do świątyni, którą budował w Karnaku dla swojego nowego Boga. Chociaż w trzech z tych posągów król nosi rodzaj kiltu, czwarty, który ma większe dolne części, nie ma kiltu. Aldred twierdził, że król jest tu pokazany nago, bez genitaliów, co wskazuje na prawdziwy stan fizyczny. Jednak Julia Samson z University College London znalazła dowody przeczące wyjaśnieniom Aldreda w „rzeczywistej metodzie użytej do rzeźbienia kiltu, która rozstrzyga długą kontrowersję co do tego, w jaki sposób mógł

zostać dodany do nagiego posągu króla z Karnaku. Pas jest wykonany przez odcięcie powierzchni brzucha, aby pozostawić grzbiet, a następnie linie fałdy kiltu są rzeźbione na biodrach, wyginając się do klamry pasa. W przypadku jedynego niedokończonego kolosalnego posągu Echnatona znalezione w Karnaku, jedynego, który jest nagi, jego kilt zostałby dodany w ten sposób, ponieważ kamień jest już zagłębiany wokół tabliczek Atona w talii i zostałby dodatkowo przycięty, jak w przypadku ukończonych kolosów, aby utworzyć grzbiet dla pasa. Nie byłoby (wtedy) potrzeby dalszego określania postaci króla, na temat której narosło tak wiele domysłów... Podkreśla to omylność teorii dotyczących jego budowy fizycznej i stanu opartego na niedokończonych posągach. Zamiast tego, aby syn słońca wybrał przedstawienie go jako niezdolnego do spłodzenia dzieci, prawdopodobne jest, że jeden nagi, niedokończony posąg nigdy nie został podniesiony do pozycji stojącej. Jest mało prawdopodobne, aby kapłani Amona pozostawieni w Tebach po królewskiej przeprowadzce do Achetaton (Amarna) dołożyli wszelkich starań, aby ukończyć świątynię Atona, a jeśli córki Nefertiti były dziećmi kogoś innego, a nie Echnatona, to niewytłumaczalne jest, dlaczego syn nie został wprowadzony do rodziny królewskiej jako dziedzic.

Niektóre dalsze dowody przetrwania

(i) Sanktuarium

W grobowcu nr 55 odkryto, zdemontowano, DUŻĄ drewnianą świątynię z gipsu i złocenia, podobną do tych otaczających sarkofag Tutanchamona. Boki, z których jedną znaleziono w korytarzu, zostały rozebrane na kawałki, jakby podjęto próbę wyniesienia świątyni z grobowca, a następnie ją porzucono. Świątynia jest ozdobiona płaskorzeźbami przedstawiającymi królową Teje i jej syna, Echnatona, składających ofiary Atonowi. Wygrawerowane miedziane trzpienie (uchwyty) podają imiona i tytuły królowej, a inskrypcja głosi, że świątynia została wykonana dla królowej Teje przez jej syna, którego kartusz i figura zostały starannie wymazane. Nie ma wątpliwości ani niezgody, że świątynia ta należała do królowej Teje.

(ii) Małe przedmioty

Wśród gruzów Grobowca nr 55 znaleziono kilka małych przedmiotów, głównie artykułów toaletowych i tym podobnych. Na niektórych z tych przedmiotów widnieje imię królowej Teje lub jej męża, Amenhotepa III, co sprawia, że prawdopodobnie większość, jeśli nie wszystkie, z tych małych przedmiotów pierwotnie należały do królowej.

(iii) Trumna

Trumna w Grobowcu nr 55 była wykonana z drewna, całkowicie pokryta płatkami złota i inkrustowana półszlachetnymi kamieniami. Bardzo przypomina drugą z trzech trumien Tutanchamona. Jednak zamiast głowy trumny w typowym królewskim nakryciu głowy, ta ma nubijską perukę. Pierwotnie trumna była położona na marach, ale ponieważ te zgniły, trumna się zawaliła, a mumia częściowo wypadła z pokrywy. Na trumnie znajduje się obecnie uszkodzony tekst, który zawiera tytuły i kartusze Echnatona, które zostały wymazane. Większość spekulacji i nieporozumień dotyczących tożsamości pierwotnego właściciela trumny wynika z odciętych kartuszy i tytułów Echnatona, dowodów na to, że tekst na trumnie został dostosowany do obecnego właściciela, Semenchkare, i możliwości, że królewski emblemat, ureusz, został umieszczony później na czole trumny. Rozbieżne poglądy na tę kwestię są następujące:

- Georges Daressy, francuski egiptolog, doszedł do wniosku, że trumna została pierwotnie wykonana dla kobiety, którą uważał za królową Teje;
- Weigall uważał, że względu na kartusze Echnatona, że trumna należała do niego;

- Engelbach, około ćwierć wieku później, próbował udowodnić, że trumna pierwotnie należała do Semenchkare, datowana na czas przed jego objęciem tronu, a następnie zmieniona, aby wskazywała na jego królewski status;
- Gardiner argumentował w 1957 r. na podstawie filologii, że pierwotnym właścicielem grobowca był sam Echnaton;
- Aldred i Fairman przedstawili pogląd w latach 60., że trumna została pierwotnie wykonana dla najstarszej córki Echnatona, Merytaton, a następnie dostosowana do jej męża, Semenchkare.

Wewnątrz trumny leżały złote arkusze, które najwyraźniej stanowiły wyściółkę, na mumii. Na głowie mumii umieszczono pektorał ze złota, podobny do tego odkrytego na ciele Tutanchamona. Wśród gruzów znaleziono naszyjnik i kawałek złota, każdy z wyrytym wczesnym imieniem Atona, używanym przed 9. rokiem panowania Echnatona. Zarówno Weigall, jak i Smith twierdzą, że mumia była również owinięta bandażami z wyrytym imieniem Echnatona, ale później zaginęły one w laboratorium Smitha. Chociaż sugestia Aldreda-Fairmana dotycząca pierwotnego właściciela trumny wydaje się być ogólnie bardziej prawdopodobna, nie ma pewnych dowodów na poparcie któregokolwiek z wyżej wymienionych wniosków.

(iv) Usta kanopskie

W pobliżu trumny znaleziono cztery usta kanopskie. Zawierały one czarny materiał składający się z twardej, zwartej, smolistej masy otaczającej wyraźnie zdefiniowaną centralną strefę z innego materiału, brązowego koloru i kruchej. Rdzeń składał się z materiału azotowego zawierającego niewielką ilość substancji tłuszczowej, będącej zatem pozostałością wnętrza. Pokrywy tych urn były rzeźbione głowami noszącymi perukę. Ponieważ głowy nie miały brody, uważano, że usta zostały pierwotnie wykonane dla kobiety. Uważano również, że zwoje uraeusa, królewski znak, zostały później wycięte w prążkach peruk, co wskazuje, że ta kobieta nie była królewska. Ponieważ teksty, które zostały wyryte na korpusie urn, zostały zeszlifowane, potwierdza to, że pierwotny właściciel był inny niż ten, który ostatecznie ich używał. A. Lucas, chemik, był w stanie udowodnić, że wnętrze urn wskazuje, że urn były używane tylko raz. Chociaż niektórzy uczeni sugerowali, że dzbany należały pierwotnie do Echnatona, wydaje się to mało prawdopodobne, ponieważ jego imię nie widniało na dzbanach, które były używane tylko raz, a ponadto gdyby należały do niego, z tekstu zostałyby wymazane tylko jego kartusze, jak w przypadku kapliczki i trumny. Ponadto fakt, że wzór peruki użytej do tych dzbanów jest bardzo podobny do tego, który pojawia się na trumnie znalezionej w tym samym grobowcu, sugeruje, że zarówno dzbany, jak i trumna zostały pierwotnie wykonane dla tej samej kobiety, w tym przypadku Merytaton, najstarszej córki Echnatona, zanim wyszła za mąż za Semenchkare i została królową.

(v) Magiczne cegły

Cztery cegły wysuszonego, ziarnistego błota znaleziono in situ, rozłożone wokół grobowca. Chociaż ucierpiały, jak wszystko inne w grobowcu, z powodu wilgoci, imię Echnatona można było przeczytać na co najmniej dwóch ceglach, których funkcją była ochrona zmarłego przed intruzami. Cztery cegły tworzą kompletny zestaw, z których każda musiała zostać umieszczona w określonej pozycji względem mumii, aby spełnić swoją funkcję ochronną. To, że te magiczne cegły pierwotnie należały do Echnatona, nie jest przedmiotem sporu, a fakt, że znaleziono je in situ w grobowcu nr 55, był jednym z mocnych punktów, które skłoniły Aldreda i innych do przekonania, że szczątki w trumnie należały do niego. Jednak od tego czasu wykazano, że szczątki szkieletu należą do Semenchkare. Dlaczego więc nie podjęto próby wymazania imienia Echnatona ani dostosowania tekstu do Semenchkare? Obecnie przyjmuje się, że panowanie Echnatona zakończyło się kilka miesięcy, jeśli nie kilka dni, przed śmiercią Semenchkare. W tym przypadku, gdyby panowanie Echnatona zakończyło się jego śmiercią,

przygotowania do jego pogrzebu, które trwałyby siedemdziesiąt dni, mogłyby nawet nie zakończyć się, gdy rozpoczęły się przygotowania do pochówku Semenchkare. Jak zatem wyjaśnić, że oryginalne magiczne cegły Echnatona, które stanowiły istotną część rytuałów pogrzebowych, zostały znalezione in situ w grobowcu Semenchkare? Jedynym możliwym wnioskiem jest to, że nie były potrzebne Echnatonowi, który, chociaż stracił władzę przed śmiercią Semenchkare, sam wciąż żył. Fairman sprzeciwiał się wykorzystaniu dowodów w postaci magicznych cegieł Echnatona do udowodnienia, że szczątki znalezione w grobowcu nr 55 należały do króla. Dlatego też starał się osłabić ten wniosek, sugerując, że chociaż pierwotnie zostały wykonane dla Echnatona na początku jego panowania, król mógł później zmienić zdanie i odrzucić tę tradycyjną praktykę w wyniku rozwoju swoich idei religijnych: „Aby świadectwo magicznych cegieł było niepodważalne, konieczne są dwie rzeczy: najpierw należy udowodnić, że używanie takich magicznych cegieł było nadal zachowane w praktykach pogrzebowych pod koniec okresu amarneńskiego; a także należy udowodnić, że same teksty są takie, że można by rozsądnie oczekiwać, że były stosowane, gdy kult Atona był w pełni rozwinięty. Fairman nie ma racji w tych zarzutach. Przede wszystkim pochówek Semenchkare był pochówkiem „końca okresu amarneńskiego”, jedynym, jaki mamy. Gdyby Echnaton zmarł, gdy stracił władzę w 17. roku panowania, obowiązkiem Tutanchamona byłoby pochowanie go, tak jak obowiązkiem było pochowanie Semenchkare. Potwierdzają to pozostałości pieczęci młodego króla znalezione w grobowcu nr 55. W tym czasie, aż do 4. roku panowania, nazywano go nadal Tutanchatonem, a jego stolicą i rezydencją były Amarna. Nie ma dowodów na to, że staroegipscy bogowie, zwłaszcza ci zwykle kojarzeni ze światem podziemnym, byli reprezentowani w grobowcu nr 55. Na tym wczesnym etapie swoich rządów Tutanchamon zastosowałby tę samą procedurę pochówku w przypadku Echnatona, co w przypadku Semenchkare. Z drugiej strony, gdyby Echnaton, który pierwotnie nakazał wykonanie magicznych cegieł, później zmienił zdanie, nie zostawiłby cegieł zapomnianych w magazynach. Nakazałby albo wprowadzenie wszelkich zmian, które uważał za konieczne, albo nawet ich zniszczenie, gdyby jego rozwinięte przekonania religijne sprawiły, że odrzuciłby ich użycie. To była droga, którą obrał, zmieniając swoje imię z Amenhotepa IV na Echnatona i wymazując imię Amona w imieniu swojego ojca. Nie zostawiłby swojego imienia na przedmiotach, które obrażałyby jego monoteistyczne przekonania, ponieważ egipskie credo głosiło, że dopóki istniał napis w złej formie, złe przekonania trwały.

vi) Grobowiec Tutanchamona

W grobowcu Tutanchamona, który został pochowany dopiero dziewięć lat po zakończeniu rządów Echnatona, znaleziono kilka przedmiotów pogrzebowych – małe przedmioty, takie jak figurki i bransolety – wykonane pierwotnie dla Echnatona, ale najwyraźniej nigdy nieużywane do jego pochówku. Listę tych przedmiotów podał Martin. Podane numery odnoszą się do przedmiotów, które pojawiają się w *A Handlist to Howard Carter's Catalogue of Objects in Tutankhamun's Tomb*, opracowanym przez Helen Murray i Mary Nuttall z Griffith Institute w Oksfordzie i opublikowanym w 1963 r.: „Ci, którzy są związani z Echnatonem, wydają się być numerami. 54ee, 54ff, 54vv, 256 4t, 261a, 281a, 291a, 300a, 596a, 620(40) i nienumerowana pieczęć. Por. także przedmioty Echnatona, Semenchkare lub Merytatona nr. 1k, 46gg, 48h, 79 + 147, 101s, 256a, 256b(4), 261(1), 262, 405, 448, 620(13), 620(41), 620(42) oraz niezliczone złote cekiny. Tak więc dowody z królewskiego grobowca w Amarna nie tylko dowodzą, że Echnaton nigdy nie został tam pochowany: w Tebach, gdzie uważano, że został pierwotnie pochowany w grobowcu nr 55 lub że jego mumia została tam przeniesiona z Amarna, obecnie przyjmuje się, że szkielet w grobowcu nr 55 należy do Semenchkare, a nie do Echnatona. Następnie, ponieważ niektóre oryginalne, niezbędne części wyposażenia grobowego Echnatona zostały znalezione in situ w grobowcu nr 55, nie mogły być użyte dla Echnatona, co wzmacniało przekonanie, że żył on jeszcze w czasie pochówku Semenchkare.

Hebrajczycy

Słowem oznaczającym hebrajski w języku hebrajskim Biblii jest „Ibri”. Uczeni różnili się co do jego dokładnego znaczenia, ale najczęstszym poglądem jest to, że słowo to jest związane z hebrajskim przyimkiem „ibr” oznaczającym „przez” i że zostało zmodyfikowane, aby opisać Abrahama, założyciela plemienia Izraela, i jego potomków z powodu ich migracji z Ur w Mezopotamii przez rzekę Eufrat do krainy Palestyny-Jordanii. Wyrażenie „hebrajski” jest używane w Pięcioksięgu (pierwszych pięciu księgach Starego Testamentu) jako nazwa dla Izraelitów, aby odróżnić ich od Egipcjan i Filistynów. Dlatego też, ponieważ słowo Khabiru, które często występuje w listach Amarnańskich, zostało przez wielu uczonych uznane za podobne do słowa „hebrajski” („Ibri”), podjęto próbę utożsamienia ludzi, o których mowa w tych listach, z Izraelitami. Jednakże szereg czynników przyczyniło się do zamieszania w tej kwestii:

- Wiele listów amarnańskich wysłanych z palestyńskich miast-państw do Amenhotepa III, Echnatona i Tutanchamona wskazuje, że napotkali oni wiele problemów na swoich terytoriach z powodu ludzi, czasami nazywanych Khabiru, a czasami określanymi jako Sa-Gaz. (Istnieją znaczne dowody potwierdzające przekonanie, że oba narody były powiązane);
- Z listów jasno wynika, że ludzie ci składali się z małych grup, działających jednocześnie w różnych częściach Palestyny, zarówno na północy, jak i na południu, a nie zjednoczonej grupy pod jednym przywództwem;
- W czasie, gdy te listy zostały wysłane do Amenhotepa III, Echnatona i Tutanchamona, w XV i XIV wieku p.n.e., Izraelici nadal przebywali w Egipcie, według większości uczonych, niezależnie od tego, czy wierzymy w Exodus za panowania Ramzesa I czy Ramzesa II;
- Istnieją odniesienia do „Peru” (sposób, w jaki teksty egipskie przedstawiają słowo „Hebrajczyk”) przebywającego w Egipcie od czasów Amenhotepa III w drugiej połowie XV wieku p.n.e., aż do okresu amarnańskiego i aż do czasów Ramzesa IV, na krótko przed połową XII wieku p.n.e., długo po Exodusie, niezależnie od tego, którą datę przyjmujemy;
- W źródłach egipskich znajdujemy słowo „Peru” używane do określania robotników pracujących dla państwa przy ciężkiej pracy fizycznej w związku z operacjami budowlanymi królów, zwłaszcza wydobywaniem i transportem kamienia;
- Teksty babilońskie, znane jako Teksty Nuzu, używają słowa Khabiru do określenia klasy niewolników i, podobnie jak w przypadku egipskiego słowa „Peru”, słowo to wydaje się wskazywać na klasę społeczną ciężkich robotników, a nie grupę etniczną;
- Biblia nie odnosi się do Izraelitów jako do „Hebrajczyków” po Exodusie i podczas wejścia do Kanaanu z Jozuem.

Wniosek jest oczywisty. Słowo „Hebrajczyk” było używane do określenia określonej klasy społecznej – albo niezorganizowanych grup wędrownych niewolników lub robotników w palestyńskich miastach-państwach, którzy byli zupełnie inni od Hebrajczyków w Egipcie, albo Izraelitów w Egipcie, którzy byli znani jako Hebrajczycy, gdy wykonywali ciężką pracę. Jednak termin ten nie był już do nich stosowany, gdy zostali uwolnieni przez Mojżesza i zaczęto ich postrzegać jako naród. Tak więc, ponieważ termin „Hebrajczyk” oznaczał klasę społeczną, a nie lud, nie wszystkich Hebrajczyków można uznać za Izraelitów, chociaż Izraelici byli klasyfikowani jako Hebrajczycy, gdy pracowali przy budowie miast skarbów Pithom i Raamses. Z listu Króla Jerozolimy (patrz rozdział 19) można wnioskować, że dwaj egipscy urzędnicy zamordowani przez Hebrajczyków w Zarw mogli być wśród nadzorców ich pracy, a

możliwe, że te właśnie incydenty – lub coś podobnego – mogły być przyczyną wybuchu ruchu anty-Echnatona w armii, co ostatecznie doprowadziło do jego upadku i ucieczki na Synaj.